

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

На правах рукопису

МАРТИНЧУК СВІТЛАНА ВІКТОРІВНА

УДК 94(477.82)"175/191":338

**ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Карліна Оксана Миколаївна,

кандидат історичних наук, доцент

Луцьк – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	8
1.2. Характеристика джерел.....	24
1.3. Методологія та методи дослідження.....	36
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2. УМОВИ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ	
2.1. Природно-географічне положення Волині та її адміністративно-територіальний поділ.....	46
2.2. Соціально-економічна та етнічна характеристика регіону.....	59
2.3. Нормативно-правове регулювання промислового виробництва....	75
Висновки до розділу 2.....	86
РОЗДІЛ 3. ВИРОБНИЦТВО, БАЗОВАНЕ НА РУЧНІЙ ПРАЦІ	
3.1. Цехове ремесло та його організація.....	88
3.2. Кустарне виробництво.....	105
3.3. Мануфактура та її поширення.....	117
Висновки до розділу 3.....	128
РОЗДІЛ 4. ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО	
4.1. Перші фабрики і заводи.....	131
4.2. Структура промислового виробництва пореформеного періоду.....	143
4.3. Підприємці та робітники: соціальні взаємини.....	160
Висновки до розділу 4.....	173
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	241

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження промислового розвитку регіонів України у різні історичні проміжки часу залишається актуальним напрямом у сучасній вітчизняній історичній науці, позаяк без цього неможливо відтворити цілісну картину еволюції господарства держави. Для цього необхідно прослідкувати трансформаційні процеси у соціально-економічній сфері краю в умовах державної приналежності Правобережної України до Російської імперії упродовж так званого „довгого” XIX століття, тобто від часу приєднання краю до царської Росії наприкінці XVIII ст. до початку Першої світової війни. Дослідження міських економічних практик Волинської губернії, які поєднували у собі елементи західноєвропейських господарсько-правових норм та законодавства і економічних структур, характерних для Російської імперії, дає можливість простежити еволюцію прикордоння, його здатність пристосуватися до нових умов та витворити синтетичну, максимально адаптовану до цих змінених умов модель економічного розвитку.

Розвиток промисловості на українських землях в XIX – на початку XX ст. мав виразну регіональну специфіку, зумовлену складним переплітанням аграрних і соціальних процесів, внаслідок чого тривалий час існували підприємства з широким використанням ручної праці. Недостатній рівень вивчення цієї проблеми актуалізує тему дослідження. Серед наукових студій, присвячених історії Волині, немає ґрунтовних робіт, в яких би предметом вивчення був промисловий розвиток краю в XIX ст.

Звернення до теми має практичне значення з огляду на сьогоденні реалії в українській економіці, що будується на ринкових засадах. Виразно виникають асоціації при порівнянні минулих і нинішніх процесів у господарстві України. Саме тому корисним буде вивчення позитивного досвіду організації господарств підприємницького типу, характеру інвестицій та їх вплив на становлення конкурентного виробництва, особистої ініціативи промисловців, їхньої здатності реагувати на виклики

часу і нові умови виробничої діяльності, впровадження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою частиною держбюджетної теми «Західне Полісся: історія і культура» (номер державної реєстрації 01031U000656). Написання дисертації здійснювалося в межах програм історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки з вивчення регіональної історії України; наукової теми кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Соціально-економічні та політичні проблеми європейської історії», затвердженої протоколом № 5 від 13 листопада 2014 р.

Мета дослідження у комплексному вивченні промислового розвитку Волинської губернії, починаючи від цехового ремесла наприкінці XVIII ст. і до становлення фабрично-заводського виробництва на початку XX ст.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- показати вплив природно-географічного положення губернії на галузеву структуру її господарства;
- дати соціально-економічну характеристику краю;
- проаналізувати нормативно-правові акти, на підставі яких держава регулювала розвиток промисловості;
- дослідити виробництво, базоване на ручній праці: цехове ремесло, кустарні промисли, мануфактури;
- прослідкувати становлення фабрично-заводської промисловості;
- розкрити динаміку промислового виробництва у пореформений період, його галузеву структуру;
- виокремити соціальні наслідки розвитку фабрично-заводської промисловості.

Об'єктом дисертаційної роботи є економічний розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – промислове виробництво регіону у зазначених хронологічних межах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – початку ХХ століття. Нижній хронологічний рубіж дисертаційної роботи розпочинається від часу створення Волинської губернії у складі Російської імперії після другого і третього поділів Речі Посполитої. Вибір верхньої межі обумовлений початком Першої світової війни, яка спричинила появу нових економічних реалій на Волині.

Територіальні рамки дисертації визначені адміністративними межами Волинської губернії, до складу якої упродовж кінця XVIII – початку ХІХ ст. входило дванадцять повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський. До уваги взято той факт, що в 1844 р. Бердичів і декілька навколишніх сіл було передано до Київської губернії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

Уперше:

– як окремий об'єкт вивчення проаналізовано цехове ремесло, кустарні промисли, мануфактури, фабрично-заводську промисловість Волинської губернії зазначеного періоду;

– виокремлено особливості їхнього утворення, функціонування і розвитку;

– досліджено процес формування нових соціальних груп – промисловців та робітників;

– проаналізовано особливості модернізаційних процесів в економіці краю у порівнянні з іншими регіонами Правобережної України.

Уточнено:

– функції цехів та їхні різновиди;

- статистичні дані щодо кількості цехів та мануфактур у містах та містечках Волинської губернії;
- географічну локалізацію промислового виробництва.

Набули подальшого розвитку питання:

- взаємодії міських економічних практик із аграрною округою;
- розвитку ринкових відносин у регіоні;
- впливу правового поля на динаміку економічних процесів;
- утворення і діяльності акціонерних товариств.

Практичне значення дослідження. Висновки та фактичний матеріал доповнюють теоретичний доробок із регіональної історії України. Викладений у дисертації матеріал може бути використаний при написанні узагальнювальних праць з історії України XIX ст., навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії України для вищих навчальних закладів, а також у дослідницькій, викладацькій та краєзнавчій роботі.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом її обговорення на засіданнях кафедр всесвітньої історії і нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у 2012–2016 рр. Проблеми, що їх порушені у дисертації, знайшли відображення в доповідях під час проведення V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9–10 листопада 2012 р.); V Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 9–10 грудня 2015 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 25–26 грудня 2015 р.); IX Міжнародної конференції «Розвиток науки в XXI ст.» (м. Харків, 30 грудня 2015 р.); III Міжнародної науково-практичної конференції «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 12–13 лютого 2016 р.); звітних науково-практичних конференціях у рамках Фестивалів науки на історичному факультеті Східноєвропейського

національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, травень 2012–2016 рр.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені в 10 публікаціях, у тому числі шести статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, чотирьох – в інших наукових виданнях та публікаціях матеріалів наукових конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (524 позиції), додатків у вигляді таблиць. Повний обсяг дисертації становить 289 сторінок, основного тексту – 181 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Проблеми економічного розвитку Правобережної України у XIX ст. займали чільне місце у дослідженні істориків. Науковий доробок, присвячений вивченню промислового виробництва Російської імперії загалом та Правобережної України, зокрема і Волинської губернії, відзначається як тематичною, так і методологічною різноманітністю. Оскільки обрана тема вимагала міждисциплінарного підходу, то потрібно було звернутись до праць з міської історії, з історії держави і права, економічної історії, тому при аналізі історіографічних робіт використано тематично-хронологічний критерій їх поділу.

До першої групи належать роботи, в яких розглянуто цехову організацію ремісників та розгортання машинного виробництва на Правобережній Україні. Одним із відомих дослідників ремісничого виробництва Правобережної і Лівобережної України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. був Пилип Клименко. Визначаючи ремесло, як основну галузь міської економіки зазначеного періоду, історик розкрив цехове братство як сформовану структуру, подав детальну інформацію про систему учнівства у ткацьких та кравецьких цехах, статистичні дані про найбільш розповсюджені ремесла на Волині. Дослідник вважав, що основною передумовою виникнення цехів були зміни у соціально-економічних умовах розвитку ремісничого виробництва. Він визначив три типи ремісничих корпорацій: релігійно-благочинні (братські), економічні, суміш перших і других. У роботі «Цехи на Україні» здійснена перша спроба проаналізувати існуючий науковий доробок із питань розвитку міського господарства у XIX ст. [369].

Становлення промислового виробництва на українських землях вивчав Михайло Слабченко. Постулюючи тезу про визначальну роль механічної обробної промисловості у міському господарстві, автор підсилив свої міркування значним фактичним матеріалом про розвиток ремесла та фабрично-заводських підприємств у ХІХ ст. Появу промислових підприємств М. Слабченко пов'язував переважно з військовими потребами [469].

Еволюцію мануфактурного виробництва розробляв Олександр Оглоблин. Він вважав, що урядова ініціатива була визначальною при створенні мануфактур. Проте ці виробничі структури, на думку автора, не були тривалими, позаяк не змогли достатньо адаптуватися до місцевого торгово-економічного простору. Характеризуючи промислову сферу Правобережжя, історик звернув увагу на тривале економічне суперництво польського і російського капіталів у цьому регіоні, а також виокремив економічну своєрідність України, її зв'язок із світовою економікою [426-427].

Серед небагатьох дослідників 1950-х рр., які вивчали проблему промислового розвитку в Російській імперії, в тому числі й в Україні, варто виділити Костянтина Пажитнова. Темою його наукових зацікавлень була історія становлення та розвитку ремесла на території Російської імперії. Проаналізувавши широке коло джерельну базу, автор розкрив видову різноманітність ремесел, їхню географічну локалізацію, соціально-економічну діяльність цехів від часу утворення з ініціативи верховної влади до 1917 р., однак цехову організацію на Волині він не розглядав [435].

Натомість ремісниче середовище Волинської губернії частково характеризував Олексій Нестеренко. Увагу дослідника привернула економічна та соціальна роль міста в історичному процесі [417]. Ним було простежено як історію розвитку промисловості України загалом, так і окремих її галузей, зокрема цукрової, суконної, залізобудівної; при цьому

зверталася увага на географічну локалізацію промислового виробництва [418].

Промисловий переворот на українських землях як соціально-економічне явище, розгортання товарного виробництва, розвиток мануфактур, матеріальне забезпечення фабрично-заводських робітників досліджували Іван Гуржій [321-322], Тимофій Дерев'янкін [326-327] та Леонід Мельник [401-402]. Так, І. Гуржій показав, що формування робітничого класу в Україні було невід'ємною складовою частиною загальноросійського процесу; він також визначив основні напрями розвитку промислового виробництва на українських землях у першій половині XIX ст., розкрив зв'язок селянських промислів з ринком. У роботах Т. Дерев'янкін та Л. Мельника промисловий переворот розглянуто як якісні зміни у технічному оснащенні підприємств України, що проявилися в 30-х – 40-х роках XIX ст.

Дослідженню соціальних і національних аспектів формування і діяльності торговельної буржуазії в Україні присвячені роботи Б. Кругляка. Автор також позначив напрями утвердження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства [381-382].

Історію підприємництва в Україні у XIX ст. знаходимо у розвідках Тамари Лазанської. Її наукові пошуки спрямовані на дослідження соціального та етнічного походження промислової буржуазії, яка у пореформену добу стала діяльним суб'єктом модернізації всього суспільного життя. Розвиток основних галузей промисловості та торгівлі, становлення кредитно-банківської системи показаний на підставі аналізу статистичних матеріалів. За свідченням автора, наявність стартового капіталу дозволила успішно займатися виробничим підприємництвом землевласникам і купцям [387-389].

Певний підсумок вивчення українським дослідниками „довгого” XIX ст. за останні два десятиліття зроблений у монографії Олександра Реєнта. «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) [453]. Особливу увагу

автор приділив розкриттю господарського потенціалу України пореформеної доби, становища робітників та їх відносин з підприємцями, створенню перших професійних спілок. Він відмітив, що заробітна плата робітників була низькою і задовольняла мінімальні життєві потреби.

Розвиток окремих галузей промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні став темою досліджень Миколи Москалюка. Він простежив динаміку розвитку харчової промисловості Правобережної України. Автор відмітив, що інтенсивно на Правобережжі, в тому числі й на Волині, де розвивались такі галузі промисловості, як цукрова та винокурна. На його думку, тільки з другої половини XIX ст. розпочалося будівництво заводів, на яких перероблялася місцева сировина, що призвело до прискореного розвитку капіталізму в сільському господарстві та харчовій промисловості [408-412].

У монографії Олександра Доніка купецтво проаналізоване як специфічна верства з окремим соціально-правовим статусом, етнічною і релігійною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями; з'ясовані джерела його формування, соціокультурну активність та визначена роль цієї соціальної групи в економічному й громадському житті України у XIX ст. До купецтва зараховано підприємців, які належали безпосередньо до купецького стану або походили з нього, з часом набувши вищого соціального статусу у суспільстві. Основними формами купецького підприємництва у XIX ст. були одноосібні підприємства, торгові доми та акціонерні товариства [330-331].

Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України в першій половині XIX ст. розкрито в кількох студіях Олега Гордуновського. Автор досліджує процес модернізації господарств Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин першої половини XIX ст., як чинника, що зумовив становлення в них промислового виробництва [314].

У дослідженні «Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття» історики Григорій Казьмирчук і Тетяна Соловійова стверджують про зародження капіталістичних відносин на Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Вони наводять факти функціонування великої кількості фабрично-заводських підприємств вже у першій половині XIX ст. Однак, вважаємо за доцільне, зауважити, що ці підприємства були скоріше ремісничими виробництвами, адже кількість робітників, які працювали на багатьох з них не перевищувала трьох робітників [355].

Досить інформативною є монографія «Западные окраины Российской империи» [340], де на різноманітному фактичному матеріалі доведено, що західні околиці Російської імперії були найбільш щільно заселеною і розвиненою в економічному відношенні частиною імперії Романових.

Вивченню фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла Правобережної України на матеріалах Подільської губернії присвячені публікації Андрія Задорожнюка. У них доведено, що цехове виробництво панувало у виробничій сфері міської економіки і разом з активною торгівельною діяльністю повністю забезпечувало потреби міського і навколишнього населення у промислових товарах та послугах [338]. У монографічному дослідженні А. Задорожнюка та О. Реєнта аналізуються історичні та соціально-економічні умови розвитку ремесел, промислів та фабрично-заводських підприємств та законодавча база їх функціонування. Автори дійшли висновку, що враховуючи сільськогосподарську орієнтацію економіки регіону, в містечках, як осередках землеробської околиці, концентрувалися підприємства, що приносили значно більші прибутки, ніж міські. Проте переважна частина виготовленої продукції на фабрично-заводських підприємствах, як то цукор, борошно, сукно експортувалися і не йшла на задоволення потреб населення у промислових товарах. Тому індивідуальне виробництво, здійснюване ремісником-майстром, упродовж століття залишалося основою міської економіки краю [337]. Вважаємо, що

таке твердження А. Задорожнюка та О. Реєнта щодо промислового розвитку характерне і для Волинської губернії.

У роботі «Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в.» [493] глава третя присвячена єврейському підприємництву в Росії. Зокрема, Г. Н. Ульянова розглянула законодавство про євреїв в Російській імперії XIX – початку XX ст. Авторка детально проаналізувала «Положення про євреїв» 1804 р., діяльність єврейського комітету 1823 р., «Тимчасові правила» 1882 р. та закон 1893 р., законодавство про євреїв кінця XIX – початку XX ст.

Історичний аналіз складових елементів капіталістичного ринку України зробила Олександра Пиріг [436-437]. Вона наголосила, що хоча всеукраїнський ринок перебував під впливом загальноросійського, але мав самобутні риси. Роль залізничного транспорту у формування українського ринку простежила Світлана Богатчук [289-290]. Автор показала, що створення залізничної мережі стимулювало піднесення виробництва усіх основних галузей господарства, появу нових підприємств.

З останніх досліджень, тематично і хронологічно наближеним до теми дисертаційного дослідження, варто відзначити монографію Ольги Судакової та Марини Вільчинської-Бутенко [476]. На основі широкого кола документальних джерел, у тому числі архівних матеріалів, автори розкрили специфіку святкового і повсякденного дозвілля фабрично-заводських робітників. У роботі показано різні соціальні верстви робітників, що значно відрізнялися за матеріальним становищем та темпами інтеграції в урбаністичне культурне середовище. Проведено аналіз закономірностей формування та розвитку як їхнього організованого дозвілля, так і асоціальних форм проведення часу.

Промисловий розвиток Російської імперії, в тому числі й Волині досліджувалася не лише в колишньому СРСР і в країнах пострадянського простору, він став предметом наукових зацікавлень західноєвропейських

вчених. Ці дослідження цікаві для нас не стільки фактологічною основою, як методологічними підходами, неупередженістю суджень та висновків. Адже слід визнати, що в багатьох випадках сучасні українські і російські дослідники, декларуючи новизну підходів до вивчення та висвітлення теми, здебільшого вдаються до перегляду усталених в радянській історіографії поглядів. Вони не можуть цілком звільнитися від стереотипів, нав'язаних попередньою науковою спадщиною, у переважній більшості послуговуються традиційним арсеналом дослідницьких методів. Тому дуже важливо в процесі дослідження даної проблеми враховувати думку зарубіжних істориків, їх незаангажовані погляди, які базуються на передових досягненнях світової історичної думки.

Індустріалізацію та соціальну комунікацію на півдні Російської імперії у 1860-1914 рр. вивчав німецький історик Райнер Лінднер [449]. Становлення підприємництва він розглянув через призму модернізаційної теорії. Одним з лейтмотивів його монографії є твердження, що модернізація в Російській імперії загалом та в її українській складовій зокрема не була ані лінійним, ані тотальним процесом. Заслуговує на увагу теза Р. Лінднера про недоречність традиційного для історіографії протиставлення реформ і контр реформ другої половини ХІХ ст., особливо коли аналізується економічна політика.

Андреас Каппелер у праці «Росія – багатонаціональна імперія: виникнення, історія, розпад» [358] охарактеризував взаємозв'язок держави та її панівних еліт з населенням неросійських регіонів. Його погляд зупинився на особливостях процесу приєднання до складу Російської імперії різних територій у певні періоди. Одним з постулатів праці є твердження відсталості імперського центру порівняно із західним пограниччям, тобто з українськими землями в тому числі. Концептуально важливою є теза А. Каппелера про неповну соціальну структуру так званих „молодих народів” Європи, до яких належали українці, 90 % яких були селянами.

Французький дослідник Даніель Бовуа у праці «Битва за землю в Україні: 1863 – 1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах» виокремив коло діяльності польського населення міст Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Наведені ним аргументи переконують, що міська шляхта опановувала нові сфери діяльності, пов'язані з розвитком капіталізму [286]. Узагальненням трьох попередніх робіт французького вченого про дослідження Правобережної України від часу включення до складу Російської імперії і до 1914 р. стала праця «Гордіїв вузол Російської імперії: влада, шляхта і народ на Правобережній Україні (1793-1914)» [287]. Д. Бовуа зупинився на переведенні шляхти у податні стани Російської імперії. Ним було вкотре підкреслено, що на Волині розміщувалося найбільше приватновласницьких міст і містечок. Роботи Д. Бовуа насичені цікавим фактичним матеріалом, який характеризує розвиток промисловості Правобережної України і Волині зокрема, розкриває ряд його регіональних особливостей. Джерельну базу дослідження склали не лише матеріали українських та російських архівів, а й архівів Парижа, Варшави, Кракова, Вроцлава.

До другої групи віднесено роботи з історії міст як цілісного соціально-економічного організму. Міське та сільське населення Російської імперії розглянув Веніамін Семенов-Тянь-Шанський [468], який зауважив, що чимало повітових центрів не вважалися містами через недостатній промисловий розвиток. Водночас його прискорення в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. сприяло виникненню нових господарських центрів. Натомість чимало повітових міст у межах Волині не були промисловими центрами, зокрема Острог, Кременець, Новоград-Волинський та Заслав. Тому, на думку ученого, їх не варто відносити до міст.

Важлива роль у дослідженні історії облаштування та управління містами в Російській імперії належить Івану Дитятіну. На його думку, функції магістратів та ратуш за реформою 1775 р. були бути лише судовими, але верховна влада пізнішими законодавчими актами наділила їх

деякими адміністративними та фінансовими функціями. Автор спробував довести, що досить часто існуючі міські реалії не відповідали чинному законодавству. Така ситуація виявилася однією із причин економічної слабкості міст, на господарство яких значний вплив мала сільська округа [329].

Соціально-економічний стан приватновласницьких міст південно-західних губерній, у тому числі й Волинської, у 1860-х рр. проаналізував Олександр Воронін. Він прийшов до висновку, що приватноправовий статус п'яти волинських повітових міст (Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокостянтинів) гальмував їхній промисловий розвиток, в той час як деякі містечка випереджали їх за темпами економічного розвитку, не маючи офіційного статусу міста [309].

Демографічні зміни у міському соціумі, динаміка руху міського населення, етнонаціональні процеси у містах та їхній вплив на міську економіку в добу промислового капіталізму розглянуто у роботах Соломона Брука та Володимира Кабузана. С. Брук провів аналіз чисельності та статеві-вікового складу населення міст Російської імперії [293], а В. Кабузан вивчав міграційні потоки у Російській імперії у XVIII – першій половині XIX ст. На основі опрацювання матеріалів ревізьких переписів він узагальнив статистичні дані щодо чисельності та розміщення міського населення держави, визначив фактори, що сприяли заселенню того чи іншого регіону [351-354].

Серед робіт 50-60-х років XX ст. виділяється монографія А. Г. Рашина, в якій показана динаміка чисельності та процеси формування міського населення Російської імперії XIX – початку XX ст. Однак розробка міської проблематики в роботі А.Рашина проводилась на прикладі великих міст, тому міста Правобережної України залишились поза увагою автора [450].

Демографічні, соціальні та економічні аспекти розвитку міст у Російській імперії XVIII – початку XX ст. висвітлені в кількох ґрунтовних роботах Б. Миронова [403-404]. Дослідження базуються на масових

статистичних джерелах і використання міждисциплінарного та історико-порівняльного підходів. Визнаний знавець соціальної історії Росії періоду самодержавства по-новому розглянув широке коло проблем, серед яких варто виділити такі: місто і село в процесі модернізації, взаємодія суспільства і держави, модернізація і добробут населення.

Вдалу спробу провести типологічний аналіз та класифікації українських міст доби промислового капіталізму зробила Олена Лугова [394]. Проблеми модернізації міст України наприкінці XIX – початку XX ст. розглянув Дмитро Чорний. Автор вивчив станову, статеву, вікову та національну структуру городян, розвиток промисловості, кредитно-фінансової системи, торгівлі, процеси становлення самосвідомості мешканців міст в контексті модернізації. Він дійшов висновку, що територія всієї України швидкими темпами розвивалася у напрямку модернізації. Істотно розширено і поглиблено існуючі уявлення про роль і масштаби поширення промисловості по містах різних типів, галузеву структуру та особливості фабрично-заводського виробництва і ремесла в губернських та повітових містах; визначено частку промислового потенціалу міст Лівобережжя в регіональному розрізі та в цілому по Україні [494].

Міста Правобережної України у другій половині XIX ст. досліджує Анатолій Гуменюк. Вивчивши значний за обсягом статистичний й архівний матеріал у своєму дисертаційному дослідженні автор основну увагу приділив аналізу соціальної та національної структури міського населення та заняттям міщан. А. Гуменюк запропонував перелік населених пунктів Волині, які доцільно було б вважати містами. Він зробив висновок, що економічно Волинь залишалась відсталим аграрним краєм [319-320].

Міста Білорусії в пореформений період досліджує Захара Шибєка. На основі різнобічного фактичного матеріалу та статистичних даних автор проаналізував роль промисловості у розвитку міст, розкрив діяльність цехових ремісників [506]. Оскільки економічний розвиток міст

Правобережної України та Білорусії був подібний, вважаємо за доцільне взяти до уваги, зроблені в монографії З. Шибаки.

Третю групу складають праці, які дозволяють зрозуміти вплив законодавства Російської імперії та діяльності центральних і місцевих органів влади на промисловий розвиток окремих регіонів держави. Увага звернута на дослідження Миколи Єрошкіна, П. Зайончковського, Ю. Рибаківа, Л. Шепелява, Л. Нисселовича.

Серед інших розглянутих питань М. Єрошкін проаналізував господарську діяльність органів державної влади як центральних, так і губернських та повітових установ, на основі чого зробив висновок, що вона була направлена на створення економічно найбільш сприятливих умов для панівного класу (поміщиків, буржуазії) [333].

У працях Петра Зайончковського розкрито вплив бюрократичного апарату, зокрема чиновників різних рівнів, на виробничу сферу. Історик змалював соціальний портрет чиновника, зазначаючи, що його службова компетенція, особистісні риси характеру впливали на економічний розвиток підвладних структур. Він розглядав підготовку великих реформ 1860-х років не як вимушену відповідь на „революційну ситуацію”, а як процес у середовищі самої бюрократії [339].

Тематика фабричного законодавства знайшла відображення в роботах Леопольда Нисселовича, який проаналізував розвиток цієї галузі права від часу його зародження в Російській імперії [423-424].

Промислове законодавство Російської імперії вивчав Юрій Рибаків. Він довів, що промислове законодавство першої половини XIX ст. було спрямоване не стільки на розвиток промисловості, скільки на отримання від неї якомога більшого доходів до державного бюджету. Ним також розглянуті деякі незатверджені законопроекти про фабрики і заводи [461].

Торгово-промислову політику російського уряду розглядав Леоніда Шепелев. Роботи різних комісій з вдосконалення торговельно-промислової діяльності автор характеризував як некомпетентну, що дало можливість

стверджувати про недостатню поінформованість центральної влади щодо ситуації в регіонах, і як наслідок досить поверхове уявлення влади про ситуацію в регіонах держави. Через це, на думку автора, з'являються законодавчі акти, які приносять більше шкоди промисловості, ніж користі. Дослідник звернув увагу на ініціатив уряду в галузі акціонерного і фабрично-заводського законодавства [505].

Розширює фокус дослідження врахування особливостей територіально-адміністративного управління Правобережною Україною, функцій місцевих органів влади та їхнього впливу на прийняття важливих рішень російським урядом, які розкриті у ґрунтових студіях Валентини Шандри. Авторка провела джерелознавчий аналіз законодавства Російської імперії, яке спрямовувало і регламентувало діяльність адміністративних установ Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.; вивчила етносоціальні та господарські відмінності Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. як одного з регіонів українських земель крізь призму діяльності київських генерал-губернаторів [496].

Питання початкової інкорпорації південно-західних губерній до складу імперського державного організму і формування місцевих органів управління також розглянуті в роботах Миколи Бармака [284], Анатолія Філінюка [485-486] і Тетяни Калініч [356]. Організацію управління Волинською губернією в першій половині XIX ст. проаналізувала Оксана Маркевич [398-400].

Четверту групу становлять студії з історії ремесла, мануфактур і фабрично-заводської промисловості Волинської губернії. Цехове ремесло, організацію цехів у містечку Степань вивчав Федот Кудринський. Дослідник звернув увагу на етнічний склад населення та його вплив на види ремесел [384]. Однією з тем „Нарисів історії Волині” Р. Оксенюка [429] став соціально-економічний розвиток краю у 1861–1939 рр.

Із сучасних робіт варто виділити дослідження Олени Прищепи, яка розглянула розвиток міст Волинської губернії крізь призму багатосторонніх

змін, спричинених реформами 60–70-х рр. XIX ст. Третій розділ її дисертаційного дослідження присвячений розвитку промисловості і торгівлі в містах. О. Прищепа, на основі переконливих аргументів довела, що найвищі показники промислового розвитку демонстрували Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно. Нею чи не вперше описано досвід створення перших акціонерних товариств на території Волині. Авторка зазначала, що слабо розвинута фабрично-заводська промисловість так і не витіснила в містах Волині ремісничого дрібнотоварного виробництва, яке продовжувало задовольняти зростаючі повсякденні потреби міських жителів [443-448].

Дослідженням різноманітних аспектів розвитку міст і містечок Волинської губернії ґрунтовно займається Оксана Карліна, зокрема нею розглянуто особливості управління містами першої половини XIX ст., охарактеризовано соціально-економічний стан міст і містечок Волинської губернії у зазначений період, проаналізовано доходи і видатки повітових міст краю, розглянуто єврейське домогосподарство [360; 362-363]. На основі широкого кола архівних джерел дослідниця визначила, що волинські міста були зосередженням ремесла і промислів, а аграрні передмістя їх продовженням, так як там розвивалися промисли [365-366].

Проблема взаємозв'язку аграрної та промислових сфер у південно-західних губерніях Російської імперії проаналізована в роботах Нелі Романюк. Йдеться передовсім про діяльність підприємців у розвитку промисловості в сільській місцевості Київської, Волинської і Подільської губерній (друга половина XIX - початок XX ст.), місце приватного землеволодіння умовах аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. [454-460].

Промисловість Волині на рубежі XIX – XX ст. стала предметом вивчення Я. Цецика, який зробив висновок, що Волинська губернія й надалі продовжувала залишатися аграрним регіоном. Більшість промислових підприємств, які функціонували у краї, спеціалізувалися на переробці

сільськогосподарської сировини. Ті з них, що не пов'язувалися із сільським господарством, були дрібними й задовольняли місцеві потреби. Однак на початку ХХ ст. у губернії почали зростати обсяги виробництва продукції здебільшого за рахунок переробної промисловості [490-491].

Дослідженням господарської діяльності польської магнатерії Волині займається Віктор Павлюк, який довів її значний вплив на піднесення промислового виробництва краю. На його думку, магнатерія була тією соціальною силою, яка перетворювала свої маєтки на капіталістичні підприємства, спрямовувала господарський розвиток Волині на шлях інтенсифікації. У роботах В. Павлюка показано, що промисловість Волині спеціалізувалася в основному на переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва. Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві посідали цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння [433-434].

Важливе місце у розвитку промисловості Волинської губернії в ХІХ – на початку ХХ ст. посідали господарства іноземних колоністів. Їх становище в процесі реформування промисловості та внесок в економіку краю проаналізували в своїх дослідженнях Юрій Поліщук, Михайло Костюк, Валентина Надольська, Микола Бармак, Олександр Буравський. Предметом дослідження М. Костюка стали господарства німецьких колоністів [374]. О. Буравський у монографії «Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» [298] простежив еволюцію польського землеволодіння у Волинській губернії в окреслених хронологічних межах. Основну увагу автор звернув на поміщицьке землеволодіння, показавши його роль та місце в промисловому розвитку краю. М. Бармак дослідив становище німецького, чеського та єврейського населення Волині наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. [281]. Він стверджує, що російський уряд був зацікавлений в іноземних колоністах, маючи на меті з їхньою допомогою підняти до європейського рівня сільське господарство та промисловість. Національні меншини Правобережної України у контексті

етнічної політики Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. вивчав Ю. Поліщук. Він простежив вплив змін в етнічній структурі населення правобережних губерній на розвиток промисловості краю, дав характеристику заходам російського самодержавства щодо обмеження економічного потенціалу польської шляхти, висвітлив переваги, які надавалися росіянам та іноземним колоністам в освоєнні земель на Волині [438-439]. Темою досліджень В. Надольської стали економічне та соціокультурне життя національних меншин Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. [413].

Тема економічного життя міського соціуму, головним чином, у другій половині XIX ст. представлена також у історико-краєзнавчих нарисах, присвячених історії Луцька, Рівного, Житомира та інших міських поселень Волині., але часто в них містяться відірвані від загального контексту факти і відтворюють лише окремі аспекти промислового розвитку Волині.

Польські краєзнавці другої половини XIX ст. зібрали чимало матеріалу з політичної та соціально-економічної історії Волині. Важливі відомості про промислове виробництво містяться в історико-статистичних описах Волинської губернії Тадеуша Стецького, який багато мандрував краєм, робив нотатки, вивчав приватні книгозбірні та архіви. У 1864 р. вийшов перший том його праці «Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym» [522], де вміщено загальний нарис про Волинь та опис Заславського повіту. Другий том присвячений опису Кременецького повіту, третій – Рівненського повіту. Окрім названих трьох фундаментальних томів він видрукував монографію про Луцьк [524], в якій описані не лише культурно-освітні заклади міста, а й промислові об'єкти.

З-поміж існуючих робіт варто виокремити пам'ятку польської краєзнавчої літератури – «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». Історичній Волині на сторінках цієї багатотомної праці відведено чільне місце. Для цього видання було характерне висвітлення історії населених пунктів Волині, які залишалися у приватній

власності польських шляхетських родин. Мова йде про статті Юзефа Кшивіцького про Заслав, Острог та Славути [513-514]. Чимало матеріалу присвячено повітовим містам, зокрема Володимиру-Волинському, Луцьку, Овручу, Рівному, Старокостянтиніву, а також містечкам Волочиську, Володимирцю, Шепетівці, Млинову, Мирополі, Сарнам [515].

З середини XIX ст. розпочалося активне вивчення Волині місцевими краєзнавцями. У 70-х рр. XIX ст. при губернському статистичному комітеті було організовано краєзнавчий гурток, до складу якого входили Х. Корнаковський, О. Братчиков, П. Косач (батько Лесі Українки), В. Переговський, Л. Крушинський, Г. Оссовський та ін. Саме зусиллями названих краєзнавців комітет почав публікувати історичні та природознавчі праці, що виходили за межі його офіційної діяльності. Хоча економічні питання досліджувалися фрагментарно, ми маємо цікаву інформацію про структуру цехового ремесла, етнічний та релігійний склад цеховиків. Зокрема, О. Братчиков зібрав статистичні дані про Волинську губернію та заняття місцевого населення [157].

Серед краєзнавчих студій варто відзначити також роботи М. Теодоровича. У своїх дослідженнях помістив цінний статистичний матеріал про повітові міста Волині, опублікований в п'ятитомному виданні «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» [480-482].

Отже, огляд історіографічного доробку свідчить, що проблема промислового розвитку Волинської губернії потребує ґрунтовнішого висвітлення. Його дослідження розпочалися ще у XIX ст., однак наукові розвідки мали переважно узагальнюючий характер. У радянській період акцент було зроблено на обліку кількості цехових та фабрично-заводських підприємств, кустарних промислів, становищі робітників, соціальних конфліктах. Сучасні вітчизняні та зарубіжні історики значно розширили проблематику досліджень. Вивчається, зокрема, розвиток окремих галузей промисловості, цехове ремесло регіону, як у контексті змін на

Правобережній Україні, так і у Волинській губернії, виокремлюються джерела формування нових виробничих класів: підприємців та робітників, з'ясовується місце аграрного сектору у становленні та розвитку промислового виробництва, характеризується вплив національного та соціального складу міського соціуму на розвиток міської економіки, фабрично-заводське законодавство та виробничу потужність підприємств.

Проте питання промислового розвитку Волинської губернії потребує комплексного аналізу, зокрема, вивчення впливу різноманітних чинників, як-от природно-географічне середовище, соціально-економічне становище, законодавство на динаміку промислового виробництва, характеристики його галузевої структури, формування транспортної інфраструктури тощо.

1.2. Характеристика джерел

Для розкриття заявленої теми насамперед необхідно було відшукати репрезентативний корпус джерел, систематизувати, з'ясувати достовірність відомостей, які в них містяться, оцінити і визначити пріоритетність з погляду значимості для розкриття теми. Оскільки всі використовувані джерела написані російською і польською мовами, тому серед методичних прийомів важливим був якомога точний переклад оригіналу.

Робота базована на комплексі опублікованих і неопублікованих джерел, які містять інформацію з різних аспектів промислового розвитку Волинської губернії. Специфіка джерельної бази дослідження визначається його метою. Первинні матеріали, які дозволяють найповніше дослідити цехове ремесло у міських населених пунктах Волині, реконструювати структурно-інституційні характеристики фабрично-заводської промисловості, відклались передусім в регіональних архівах. Концентрації в провінції основної частини джерел сприяли децентралізований становий облік. Тому значна частина матеріалів взята з місцевих архівів: Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Волинської області, Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Тернопільської

області, а також з фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Джерельна база дослідження промисловості Волинської губернії об'ємна та репрезентативна. Відповідно до видової ознаки вона поділяється на такі групи: діловодна документація, законодавчі акти, статистичні матеріали, джерела особового походження.

Найбільше діловодних документів, які зберігаються в сучасних архівах України, зосереджено у фондів збірках Центрального державного історичного архіву (далі: ЦДІАК України) у м. Києві. Зокрема, фонди Канцелярії київського, подільського, волинського генерал-губернатора (Ф. 442), Старшого фабричного інспектора Київської губернії (Ф. 574) та Канцелярії київського окружного фабричного інспектора (Ф. 575).

У Ф. 442 ЦДІАК України найповніше потрібні відомості містять щорічні звіти волинських губернаторів, що їх начальники губернії надсилали імператору, у Міністерство внутрішніх справ, генерал-губернатору. З 1837 р. документ мав складатися з 16 „статей”, серед яких були „стан міст та їхніх доходів”, „стан різних галузей господарства”, „виконання повинностей натуральних і грошових”, „стан навчальних закладів, казенних і приватних, і взагалі засобів навчання в губернії” та інші. Формуляр губернаторського звіту надалі на підставі різних законодавчих актів, однак обов'язковими пунктами були висновки-узагальнення про діяльність місцевих державних установ, інформація про продовольче становище губернії, повідомлення про надзвичайні ситуації. Невдовзі коло затребуваної інформації від начальника краю зросло. Губернаторські звіти відзначалися значним статистичним матеріалом. Щодо промислового розвитку, то подавалася інформація про ремісничі та фабрично-заводські підприємства, кількість робітників та суму виробленої продукції [95-96; 98; 102; 122; 124]. До канцелярії київського генерал-губернатора разом з копіями звітів та „оглядами губерній” надходили також копії матеріалів з результатами огляду губернатором підпорядкованої йому

губернії з пропозиціями щодо поліпшення роботи окремих повітових установ

У цьому ж фонді ЦДІАК України містяться розпорядження господарського департаменту щодо відкриття нових підприємств [116], рапорти чиновників міських органів влади про право користуватися паровими двигунами на фабриках та заводах [120; 132; 146], справи про заборону іноземцям займатися ремеслом [140], різні прохання від волинських землевласників і підприємців, подані на розгляд київського сановника. Завдяки справам, в яких знаходимо відомості про кількість фабрик та заводів в краї, проаналізовано кількісний склад фабрично-заводських підприємств [95-96; 98; 102; 122; 124], визначено кількість осіб, що займалися ремеслом [119; 140]. розглянуто різні розпорядчі [92; 116; 130]. В обігу документів канцелярії генерал-губернатора значне місце займали різні донесення, подання, рапорти, довідки та інші документи службового листування. В них відображена процедура розробки різних питань.

Статистичний матеріал був систематизований і математично опрацьований. При складанні таблиць до уваги були взяті масові відомості, а не окремі приклади; в динамічних рядах статичних даних подані лише порівняльні цифри; виведено середні величини тільки для однорідних сукупностей; використано метод вторинного групування на підставі статистичних відомостей джерела; поєднано узагальнення принципової ваги зі значною кількістю конкретних деталей; взаємно пов'язано досліджувані явища.

Документація старшого фабричного інспектора знаходиться у Ф. 574. Вона дає можливість з'ясувати класифікацію фабрично-заводських підприємств. У цьому фонді зберігаються проекти та листи, у котрих містяться положення про нагляд за ремісничими закладами [149].

Окрема група документації ЦДІАК України (Ф. 575), пов'язана з діяльністю київського окружного фабричного інспектора. Її опрацювання

дає можливість розкрити процес зростання кількості фабричних підприємств на 1860-ті рр. Окремі справи проливають світло й на кількість ремісничих підприємств Волинської губернії, описують місце розташування підприємств та подають кількість працюючих осіб [151]. Відомості про фабрики і заводи дозволяють розкрити галузевий поділ промисловості, чисельність працівників, обсяг і вартість виробленої продукції. Однак ці відомості мають суттєвий недолік – відсутність єдиного критерію, що вважати фабрикою і заводом, тому переважну більшість таких підприємств складала невеликі майстерні з кількома зайнятими на них робітниками.

Джерела з історії цехового ремесла та фабрично-заводської промисловості знаходяться і у Держархіві Житомирської обл. Найбільша кількість матеріалу з цього питання зосереджена у Ф. 65 «Житомирська реміснича управа». Тут зберігаються 226 справ, що стосуються роботи ремісничої управи у 1849 – 1902 рр. За справами цього фонду можна простежити розвиток ремісничої справи у Волинській губернії у цілому, а також по окремих повітах зокрема. Аналіз інформації, що вміщена в книгах Житомирської ремісничої управи, дозволяє прослідкувати увесь механізм діяльності цього органу й допомагає розкрити правила видачі свідоцтв на заняття тим чи іншим видом ремісничої діяльності. У документації засідань зафіксовано період роботи управи, її склад, висновки з питань придатності до занять ремісничою діяльністю кандидатів на звання майстра [37; 44-47]. Окрему увагу зосереджено на реєстрах доходів і видатків цехів, які зберігаються у цьому ж фонді. У них вміщені дані про кількість внесків ремісників до цеху, зазначено витрати на утримання цеху, подаються дані про кількість євреїв та християн в цехах [38; 40-42].

Частина архівних справ дозволяє сформулювати уявлення про те, як складалися відносини між майстрами-християнами та майстрами-євреями. Це передусім скарги ремісників до житомирського поліцмейстера, висновки ремісничої управи про право на заняття ремеслом [43]. Для вивчення особливостей цехового ремесла важливе значення має аналіз протоколів про

випробування осіб в знанні ремесла, із даними про видачу свідоцтв, про місце проживання ремісників, квитанції про сплату внесків до скарбниці ремісничої управи. В окремих справах відображено механізм видачі свідоцтва на право займатися ремеслом іноземним підданим [47].

Інформативні статистичні показники про чисельність цехових ремісників Волинської губернії зберігаються у Ф. 118 «Волинська казенна палата» Держархіву Житомирської області. Це ревізькі „сказки”, які містять відомості про кількість населення краю, його географічне розміщення, національний, соціальний та статевий склад. Вони представлені поіменними списками, у яких вказувалось ім'я, по батькові та прізвища власника двору, його вік, соціальний статус та склад сім'ї. У дисертації було проаналізовано матеріали перепису цехової людності у губернському центрі – Житомирі в 1833 р. Це дозволило встановити, що у порівнянні з попередніми роками, кількість цехових людей зросла [50-51]. Ці справи є добре збереженими та надзвичайно інформативними, оскільки там містяться узагальнюючі дані по кожному повіту губернії.

Загалом матеріали ревізій складаються з цілого комплексу документів: ревізьких „сказок” – первинних документів обліку населення, які стосувалися однієї особи або всієї сім'ї; відомостей, які склалися на підставі „сказок” по повітах; перелікових („перечневих”) відомостей, що містили узагальнену інформацію по повітах та губерніях; окладних книги і генеральних табелів, які віддзеркалювали зведені дані по імперії загалом, і законодавчі матеріали і листування з приводу методів проведення і ходу ревізій.

Необхідний матеріал про стан промисловості у приватновласницькому місті Дубно знаходимо у Ф. 170 «Управління волинськими маєтками графині Єлизавети Шувалової в м. Дубно» 1809-1927 рр. Держархіву Рівненської області. Зокрема, опис 1-ий містить актові книги Дубенської економічної контори за 1809-1926 рр., а опис 2-ий – за 1824-1886 рр. За ними

можна простежити галузеву структуру економіки Дубна та діяльність фіскальних органів [52-55].

На основі зосереджених у Ф. 567 «Дубенський магістрат» матеріалів можна прослідкувати вплив одного з органів міської влади на Волині на розгортання економічної активності міщан [64]. Доповнюють інформацію про стан промисловості матеріали Ф. 359 «Дубенське міське спрощене громадське управління», які містить журнали уповноважених м. Дубно.

За матеріалами Ф. 280 «Рівненське міське спрощене громадське управління» [57] та Ф. 283 «Острозьке міське спрощене громадське управління» [58] можна простежити стан промислового виробництва у повітових центрах, якими було Рівне і Острог.

Загалом визначено такі видові групи документів міських органів влади: розпорядчі – укази, маніфести, циркуляри, розпорядження, циркулярні розпорядження, вимоги, пропозиції, провадження, представлення (вхідні від канцелярії губернатора), протоколи (внутрішні документи магістратів); звітні – донесення, рапорти, огляди, відомості, звіти (вихідні до вищого рівня інституцій); прохання, звернення і скарги; обліково-реєстраційні: реєстри документів і справ, описи і алфавіти справ; документи, що стосувалися особового складу членів магістратів: формулярні списки, свідоцтва, витяги з метричних книг і ревізських „сказок”.

Новим явищем в економіці краю стала поява із 80-х рр. ХІХ ст. акціонерних товариств. Ф. 240 «Пивоварний завод акціонерного товариства Бергшлюс в місті Рівне» містить інформацію не лише про пивоварне виробництво, а й списки підприємств, зарахованих до Київського страхового товариства, відтак уможливорює аналіз діяльності акціонерних товариств на Волині [56].

Цінні відомості про власників підприємств, місце їх розташування, кількість робітників та їх заробітну плату знаходимо у Ф. 376 «Податковий інспектор Острозького повіту Волинської губернії». Хоча за 1909-1918 рр.,

фонд містить лише 5 справ, але вони дозволяють проаналізувати стан фабрично-заводської промисловості краю в 1900-1918 рр. [61-62].

У Ф. 384 «Рівненський повітовий суд» збережено журнали судових засідань, на яких розглядалися справи щодо звинуваченню власників підприємств у їхній незаконній побудові та порушенні чинного законодавства [63].

Матеріали Ф. 603-604 «Акцизний наглядч Рівненського повіту», зокрема накази Волинської казенної палати, відомості про кількість звареного пива та меду по роках, списки винокурних заводів, журнали щоденних занять акцизних наглядчів дозволяють скласти уявлення про роботу цієї ланки контролю за винокурінням, яке на Волині було важливою галуззю виробництва [70-73]. Водночас у справах є інформація про кількість підприємств, їхнє обладнання, власників, суми, на які вироблено продукції.

Інформативно насиченим є Ф. 3 «Луцька міська управа» 1848-1920 рр., Держархіву Волинської області, зокрема, рішення Луцької міської думи з 1885 р. по 1910 р., за якими можна простежити статистику дозвільних документів на відкриття промислових об'єктів у місті [1-5], етнічний склад власників підприємств [20]. Фонд містить також заяви власників ремісничих і торгівельних закладів м. Луцька про встановлення нормованого робочого дня [12]; списки власників ремісничих закладів; прохання жителів Луцька, про видачу їм ремісничих свідоцтв [15]; листування волинського губернського правління та луцького повітового справника про здачу в оренду ділянок землі для побудови миловарних і салотопних заводів у 1910-1913 рр. [16]; списки купців і підприємців міста, яким видані промислові свідоцтва на 1911-1912 рр. [18]; справи про склад населення Луцька за майновим станом, освітою, родом занять [20].

Певну інформативну складову стосовно нашої теми містять джерела Ф. 486 «Олицька міська ратуша». що зберігаються у Держархіві Волинської області. В ньому збережена документація, яка відклалася за більш ніж

півстолітній час (1799-1861 рр.) функціонування Олицької ратуші – єдиного подібного органу міської влади на Волині. Приватновласницьке містечко Олика залишалася центром Олицької ординації князів Радзивіллів. м. Олика Це передовсім укази губернського правління, які регулярно надходили до ратуші; журнали і протоколи засідань ратуші, де серед великого масиву інформації про повсякденні проблеми містечка знаходимо відомості про цехових ремісників [21-24].

За документами Ф. 499 «Ковельська міська управа» 1886-1896 рр. можна встановити доходи від промислових закладів міста, галузеву структуру промислового виробництва та ін. [29].

Матеріали Ф. 203 «Кременецька міська управа» Держархіву Тернопільської області дають змогу з'ясувати кількість заводів на території повіту [81-86], містять справи про перший Всеросійський з'їзд діячів середньої і дрібної промисловості у 1912 р. [87].

У Ф. 242 «Кременецька міська дума» містяться справи, за якими можна простежити надання дозволів на право торгівлі і ремеслом у другій половині XIX – на початку XX ст. [88-91].

Треба зауважити, що при опрацюванні джерел до уваги бралися реалії, мотивації до створення чи появи того чи іншого документу; враховувались завдання, які покладалися на нього, яку роль відігравав конкретний документ у тогочасному суспільстві з огляду на його авторство і змістове наповнення. Такий підхід був важливим ще й через те, що у Російській імперії діловодний документ був багатофункціональним. Як своєрідне коліщатко управлінського механізму, він був критерієм ефективності функціонування місцевої влади. Значна частина архівних документів щодо Правобережної України актуалізована шляхом публікацій. Мова йде, в першу чергу, про збірки документів та матеріалів архіву Сенату та місцевих установ. Їх упорядники не оминули висвітлення діяльності й волинського губернатора.

Друга група джерел репрезентована законодавчими актами, які регулювали цехове ремесло та фабрично-заводську промисловість. Нами використано закони, що містяться у «Повном собрании законов Российской империи». Перше (45 томів), видане у 1830, містить законодавчі акти з 1649 до 1825 рр.; друге зібрання (54 томи) включає законодавчі акти з 1825 до 1881 рр.; третє (33 томи) – закони з 1881 до 1913 рр. [160-166; 184-225]. Законодавчі акти систематизовані в хронологічному порядку, мають заголовки, де вказується назва, вид правового документа (іменний указ, статут, положення, рескрипт, схвалене імператор „мнение” тощо), число, місяць і рік видання. Так, ремісничу діяльність регулювали такі законодавчі акти, як Міське положення 1785 р. [260], Устав цехів Павла I 1799 р. та доповнення до нього 1852 р.

До «Свода законов Российской империи» увійшли систематизовані чинні нормативні документи, які стали основою промислового розвитку краю. Через відсутність формалізації в укладенні законів, віднесення до різного роду розпоряджень, вони виявилися багатими на описування подій, а також вміщують важливий фактичний матеріал [175-183, 245-246]. Хоча вони не завжди адекватно відображають соціальні та економічні реалії життя, але дозволяють визначити основні тенденції станового законодавства, дослідити механізм регулювання правового становища окремих категорій населення, виявити смисл соціальної політики російських самодержців.

Певні труднощі, пов'язані з вивченням цієї групи джерел, виникають внаслідок того, що зазначені збірники містять не всі законодавчі акти з досліджуваної проблеми. Цю нестачу дозволяють компенсувати архівні матеріали, зосереджені у фондах органів місцевої влади (повітових судів, магістратів) за назвою „укази”, „циркуляри”. Адміністративні акти відображають офіційну реакцію на суспільні умови, які заважали задовільному проведенню соціальної політики.

До опублікованих джерел варто віднести статистичні матеріали, що містять відомості про чисельність осіб, які займалися ремісничим та фабрично-заводським виробництвом у Волинській губернії, їхнє розселення на її території. Вони опубліковані в матеріалах етнографічно-статистичної експедиції, проведеної П. Чубинським у Волинській, Київській та Подільській губерніях. Опис експедиції – це переважно економіко-географічні матеріали зі зверненням до історії краю [259].

На державне замовлення укладалися статистичні щорічники царської Росії. У таких видання зосереджена інформація щодо кількості населення волинського краю, соціально-економічний та культурний розвиток [250]. Зокрема, у статистичному огляді губерній, опублікованому в 1850 р., третя частина десятого тому присвячена Волинській губернії. Структурно вона поділена на два розділи: загальний та спеціальний. У першому вміщені дані про розташування губернії, природнокліматичні умови, промислові та освітні заклади. До спеціального віднесено інформацію про розташування на території війська та (що є особливо цінним для нас) наводяться продовольчі можливості губернії для забезпечення армії

Статистичні дані про Волинь містяться в одному з томів Всеросійського перепису населення 1897 р. Зокрема, маємо інформацію про чисельність населення губернії, його статевий, віковий та шлюбний склад, рід занять, місце проживання [241].

Офіцери Генерального штабу Російської імперії уклали військово-статистичний збірник, який містив важливі статистичні огляди губерній. Автор «Военно-статистического обозрения Вольнской губернии» [174] А. Забелін помістив відомості про кількість населення губернії, його етнічний склад, описав побут та господарське життя населення краю.

Статистичні описи промисловості та великих ярмарок в різних губерніях, підготовлені на підставі звітів департаментів міністерства фінансів, систематично публікувались у „Журнале мануфактур и торговли” [266-267].

З метою інформування губернських органів з розпорядженнями начальника губернії з 1838 р. виходили «Волынские губернские ведомости», які висвітлювали інформацію не лише політичного, а й соціально-економічного життя губернії [261-265, 268]. Від часу появи „Губернских ведомостей передбачалась наявність у них двох відділів: загального, статті якого відображали загальнодержавні розпорядження, і місцевого, з відомостями про стан справ у губернії. Друга частина (до 19 травня 1845 р. називалась „Прибавления к губернским ведомостям” у свою чергу поділялась на дві – офіційну й неофіційну, які друкувались окремо з особливою нумерацією. У неофіційній частині публікувалися статті та замітки про надзвичайні події в губернії, інформація економічного характеру (ринкові ціни на основні товари, стан торгівлі та промислових об’єктів, заходи щодо підвищення доходів у сільському господарстві тощо), історико-краєзнавчі та природознавчі розвідки. Якість опублікованих матеріалів дуже часто залежала від редактора – людини енергійної, безкорисливо відданої своїй справі. Серед відомих редакторів неофіційної частини були Яким Перлштейн, котрий мав тісні наукові зв’язки з „Обществом истории и древностей российских” при Московському університеті, Федір Кітченко – директор Житомирської гімназії. У 1866-1891 рр. редакцію очолював Олександр Братчиков, який сам опублікував чимало статей про господарство Волині.

Фактичним матеріалом про соціально-економічний розвиток Волинської губернії насичене видання О. Братчикова «Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях» [157].

Важлива статистична інформація щодо чисельності ремісників у Волинській губернії, питань промислової та фінансово-торговельної сфери розміщене в статистично-довідниковому виданні «Вся Россия. Справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства,

администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и пр. 1911 – 1912 год» [168].

Серед статистичних матеріалів важливе місце займають губернські пам'ятні книжки, які видавалися місцевим статистичним комітетом [235-240]. У вміщених у них статистичних таблицях подається інформація про чисельність фабрик і заводів на території краю.

У дослідженні широко використані матеріали міської статистики, головним чином, опубліковані. Бюрократизація державного управління вимагала складання повних списків населених пунктів імперії. На першу половину XIX ст. припало виникнення офіційних і неофіційних статистичних установ. Було видано кількох довідників, у тому числі цілком присвячених міській тематиці, а підсумком їхньої роботи стала поява збірника «Экономическое состояние городских поселений в Европейской России в 1861 – 62 гг.», «Города России в 1904 году» [169] та «Города России в 1910 году» [170]. Ці джерела дають змогу з'ясувати чисельність, розміщення, соціальний стан містян, їхні основні види діяльності.

Важливе значення для розкриття промислового розвитку Волинської губернії мають також опубліковані архівні джерела, такі як збірники документів, приурочені до 900-ліття м. Луцька та 700-річчя м. Рівного [243].

Окрему групу джерел становлять джерела особового походження – листи, спогади, щоденники. Вони цінні тим, що містять фактичний матеріал, який дає змогу відтворити ціліснішу картину промислового розвитку Волині [302].

Таким чином, проведене дослідження базується на кількох групах джерел, основою яких стали архівні матеріали та опубліковані документи. Найінформативнішим є діловодна документація, що зберігається у 22 фондах п'ятьох державних архівів України. Інформація, отримана під час роботи з архівними джерелами, сприяла визначенню виробничої діяльності населення Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. З джерелознавчого боку відмічено систему звітності, завдяки якій відбувалась

повна поінформованість щодо становища губернії. Оpubліковані джерела законодавчого характеру та статистичні матеріали дали змогу поглиблено проаналізувати законодавство російського уряду щодо ремісничого та фабрично-заводського виробництва та завдяки порівнянню більш точніше визначити кількість цеховиків та фабрикантів у краї. Загалом комплекс джерел репрезентативний і дає змогу проаналізувати різні сторони державної політики щодо промислового розвитку Волинської губернії і висвітлити особливості функціонування виробництва, заснованого на ручній праці, а також становлення та розвиток фабрично-заводської промисловості Волинської губернії у зазначених хронологічних межах.

1.3. Методи дослідження

Базовими підходами, які використані при дослідженні заявленої проблеми, були цивілізаційний і модернізаційний.

Методологічна вага цивілізаційного підходу визначається тим, що він диктує необхідність розглядати суспільство як самобутню цінність, яка піддається змінам, органічним або неорганічним для її існування. Цей підхід дозволяє аналізувати еволюцію європейської цивілізації внаслідок внутрішньої логіки її розвитку і впливу зовнішніх чинників. Цивілізаційний підхід придатний для пояснення причин глибоких трансформацій, яких зазнали європейські соціальні інститути при способах їх пристосувати до російської дійсності.

Концепція модернізації розглядає історію як процес, в ході якого традиційні суспільства трансформуються в індустріальні. Період кінця XVIII – середини XIX ст. трактується як протоіндустріальна фаза української модернізації. Вона характеризується створенням передумов для переходу до індустріального суспільства, проникненням нових елементів у традиційне середовище, нагромадженням новацій та інтенсивною їх взаємодією з традиціями. У цьому контексті соціум можна розглядати як продукт урядової політики кінця XVIII – початку XX ст., коли мова йде про

перехід від традиційного до індустріального суспільства шляхом реформ „зверху”. Кінець XVIII ст. – початок XX ст. є цілісним часовим відрізком з огляду на ті суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні процеси, які проходили у Правобережній Україні в той період

Одним з ключових субпроцесів модернізації була урбанізація, яка в сучасній урбаністиці розуміється не як просте збільшення кількості міського населення, а як процес зростання ролі міст у розвитку суспільства, поширення міського типу відносин, міського способу життя, тому особливе значення має аналіз поширення фабрично-заводської промисловості за групами і важливими галузями. Розвиток машинної індустрії посилював відокремлення промисловості від сільського господарства. Дослідження в цьому напрямі дозволить розширити історичне знання про соціальну структуру і динаміку суспільства імперського періоду.

При роботі над дисертацією автор керувалася науковими принципами об'єктивності, системності та історизму. Принцип історизму передбачав вивчати промисловий розвиток Волинської губернії як переплетення складних історичних явищ і процесів в їх розвитку та взаємозв'язку з врахуванням конкретно-історичних умов та у хронологічній послідовності. Цей принцип дозволив оцінити аналізовані історичні факти, беручи до уваги час їхнього виникнення та побутування, розглядати їх у контексті загального господарського розвитку краю, природно-географічного середовища, соціально-економічних чинників, змін законодавства Російської імперії. Такий підхід дозволив відчувати „дух часу”, зрозуміти психологію і мотивацію дій населення досліджуваної епохи.

Принцип об'єктивності був застосований як ефективний засіб уникнення кон'юнктурності, упередженості з метою досягнення глибшого вивчення предмету дослідження. Він вимагав аналізу різних чинників, які впливають на виникнення та закріплення нових форм організації промислового виробництва в реаліях тогочасної дійсності, критичної оцінки різних поглядів дослідників та сучасників подій з цього питання. Також він

потребував використання широкого кола джерел, комплексного охоплення всієї сукупності фактів. Умовою підбору фактів було розуміння їх повторювальності та повторності закономірностей, що дозволяло переходити від одиничного/окремого до загального. Також бралось до уваги твердження, що факт, як об'єкт історичного дослідження, не може існувати сам по собі, без всебічної оцінки. Використання принципів історизму і об'єктивності дозволило уникнути оцінних суджень у розгляді соціальних феноменів. Дотримуючись принципу системності, автор прагнула розглядати всі явища, події та процеси минулого як елементи єдиної суспільної системи. Опрацювання значної кількості джерел, врахування різних думок учених дозволило досягти об'єктивності у дослідженні. Історичні явища і події розглядалися у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням сукупності чинників, що впливали на промислове виробництво Волинської губернії.

Принцип науковості застеріг від описовості та заідеологізованості при висвітленні державної політики Російської імперії щодо промислового розвитку як держави загалом, так і окремих її територій. Логічний метод сприяв теоретичному осмисленню й науковому узагальненню розрізнених фактів, процесів і явищ, формуванню певних закономірностей в економічних процесах регіону.

В основу роботи покладені універсальні загальнонаукові методи – аналітичний, синтетичний, логічний та спеціально-історичні методи дослідження: типологічний, синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, порівняльно-історичний, структурно-системний, історичного моделювання, а також методи суміжних наук: статистичний та соціальної психології.

Типологічний метод допомагає визначити класифікацію галузей промисловості за різними критеріями: обсяг виробництва, територіальне розташування промислових об'єктів, характер власності. Використання синхронного методу визначається перш за все строкатістю та винятковою

складністю взаємозв'язків та взаємодій, що мали місце в один і той саме час. Проблемно-хронологічний вимагав поділити дослідницьку проблему на декілька відносно вузьких проблем, кожен з яких розглядалася у хронологічній послідовності історичних фактів. Діахронний дозволив виявити якісні особливості історичного процесу у часі, встановити основний напрямок промислового розвитку Волинської губернії, особливості та тенденції, ступінь та форму їх прояву з метою визначення часу виникнення нових явищ і процесів. Метод історичного моделювання дав можливість встановити у промисловому розвитку Волинської губернії XIX ст. залишки минулого, риси поточного і паростки майбутнього, реконструювати моделі поведінки підприємців і робітників.

Як прикладні методи, в роботі були використані історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний методи, а також метод кількісного аналізу. Історико-системний метод використовувався при розгляді промисловості як складової частини економіки регіону. Історико-порівняльний був необхідний при порівнянні промислового розвитку Волинської губернії з іншими українськими губерніями у складі Російської імперії. Він дозволяє виділити загальні закономірності та особливості розвитку різних галузей промисловості, а також проводити порівняння в часі та просторі. Основні параметри розвитку промисловості у волинських містах, містечках і селах порівнювалися, по-перше, з іншими сучасними їм населеними пунктами, по-друге, зі спостереженнями ранішнього і пізнішого періодів. Історико-порівняльний метод необхідний був також для співставлення соціально-економічних характеристик економіки різних міст, містечок і сел Волинської губернії. Для того, щоб уникнути абсолютизації локального дослідження, враховувалися загальноукраїнські процеси у політичному, економічному, соціальному розвитку країни у зазначені хронологічні межі.

З допомогою історико-генетичного методу аналізувалися соціально-економічні зміни у міських і сільських поселеннях у процесі їх історичного

розвитку. Історико-генетичний метод, який ґрунтується на вивченні початкових стадій розвитку явищ, дозволив дослідити витoki створення фабрично-заводських підприємств на Волині. Він реалізовувався при вивченні еволюції форм організації та галузевої структури промислового виробництва упродовж кінця XVIII – початку XX ст.

Використання статистичного (математичного) методу пов'язане із широким залученням кількісних даних, що характеризують різні аспекти розвитку промисловості Волині. Методи кількісного аналізу використовувалися при вивченні обсягів промислового виробництва, кількості промислових об'єктів і зайнятих на них робітників. Вони дозволили з'ясувати також чисельність ремісничих майстерень, кустарних промислів, мануфактур, фабрик та заводів у конкретні історичні періоди і до початку Першої світової війни. Статистичний метод також було застосовано для створення соціологічного портрету цехової людності краю. Зокрема, зібрано та проаналізовано інформацію про етнічний склад цехових майстрів. Водночас цей метод використовувався при характеристиці підприємців та робітників – нових соціальних груп, які виникли у зв'язку із формуванням фабрично-заводської промисловості.

Використання структурно-функціонального підходу сприяло виокремленню основних напрямків політики російського уряду щодо промислового виробництва.

Методи класифікації та періодизації, застосовані при аналізі історичного доробку, узагальненні джерельної бази дослідження, дозволили виділити етапи розвитку промислового виробництва. Більшість процесів і явищ, що торкаються окресленої тематики, було вперше розкрито за допомогою описового методу. Хронологічний метод дав можливість відтворити події у часовій послідовності, русі й видозміні. Відтак виклад матеріалу дослідження побудовано за проблемно-хронологічним принципом із застосуванням принципу системності, послідовності, наступності. Збережено логічні зв'язки між причинами та наслідками. За

допомогою принципу наступності з'ясовано закономірності між історичними подіями та впливом останніх на процес промислового виробництва у Волинській губернії.

Також використано весь арсенал власне джерелознавчих методів, потрібних для перевірки достовірності та репрезентативності джерел: наукової евристики, класифікації та критики джерел, що дало змогу виявити та залучити до наукового вжитку важливі архівні та опубліковані документи, здійснити аналіз, вміщеної у них інформації. Під час пошуку, опрацювання та систематизації джерельної бази було застосовано конкретно-пошуковий метод. Критичний метод допоміг об'єктивно оцінити достовірність та застеріг від упередженості під час аналізу мемуарів. Аналіз законодавчих актів здійснювався із застосуванням методу інтерпретаційного синтезу.

У ході дослідження автор також виходила з того, що вивчення історії всієї держави та історії регіону лежить у різних аналітичних проекціях і співвідноситься з різним подієвим наповненням історичного часу, тому можливим є аналіз тих чи інших історичних явищ у межах Волинської губернії. Волинь як історико-географічний об'єкт має не відносний характер (відношення до якогось географічного об'єкта – ріки, гір, моря), а абсолютний і певний змістовий характер, витoki якого лежать у давніх часах. Вона розглядається як цілісна соціокультурна, економічна і політико-адміністративна система.

Характер предмету дослідження передбачає домінування соціального простору, а географічний виступає як пасивний об'єкт соціальних (владних, сакральних і політичних) впливів. При цьому йдеться не тільки про територіальний вимір, але й темпоральний аспект, тобто вивчення змін форм, структур і функцій локального простору, Цей до певної міри універсалізм надає локальному історичному об'єкту, промисловий розвиток, самостійного онтологічного статусу

Використані у дисертаційній роботі методи дали можливість уточнити загальнонаукову і фахову термінологію. До найбільш уживаних у дисертації термінів і понять відносяться такі: ремесло, цеховий ремісник, промисловість, галузева структура промисловості, фабрично-заводська промисловість, промисловий розвиток, етнічна та соціальна структура, нормативно-правова база, підприємці, робітники, акціонерні товариства, місто, містечко. Дефініції більшості з цих термінів і понять подано у самому дослідженні з уточненням відповідно до конкретно-історичних реалій. Однак деякі з них потребують більшої уваги. Базовим поняттям дослідження є „промисловий розвиток”.

Загальнофілософське поняття „розвиток” трактується як незворотня, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об’єктів. Тільки одночасна наявність трьох зазначених властивостей виділяє процес розвитку серед інших змін. Якщо процеси є зворотними, то спостерігається циклічне відтворення постійної системи функцій; відсутність закономірності характерна для випадкових процесів катастрофічного циклу, а при відсутності спрямованості зміни не можуть нагромаджуватися. Всякий розвиток відбувається у часі і тільки час визначає направленість розвитку. У результаті розвитку виникає новий якісний стан об’єкта, що виступає як зміна його складу або структури, тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів або зв’язків.

Промисловість – технічно найдосконаліша галузь матеріального виробництва, основа індустріалізації економіки, яка має вирішальний вплив на розвиток продуктивних сил; сукупність підприємств з видобутку сировини, виробництва товарів і послуг, переробки продукції, випущеної промисловістю або сільським господарством. Промисловість визначається галузевою, територіальною та організаційною структурою. Галузь промисловості – це сукупність підприємств, подібних за призначенням продукції, технологією, що застосовується, використаною сировиною. Промислове підприємство – самостійний суб’єкт господарювання, яке

здійснює виробничу діяльність; його основне завдання полягає у задоволення потреб ринку в його продукції з метою отримання прибутку. Підприємства поділяються за величиною (чисельність зайнятих працівників і обсяги виробництва, сума інвестованого капіталу) і за формою власності (приватні, державні, спільні).

Тому промисловий розвиток можна визначити як незворотні, направлені, закономірні зміни у сукупності суб'єктів господарювання, чия виробнича діяльність направлена на задоволення потреб ринку з метою отримання прибутку.

Таким чином, дисертаційна робота ґрунтується на комплексі наукових методів та принципів, застосування яких сформувало чіткі уявлення про досліджувану тему. Теоретико-методологічну основу роботи складають універсальні дослідницькі принципи історизму, об'єктивності, системності у висвітленні промислового виробництва Волинської губернії наприкінці XVIII – початку XX ст. Проаналізувавши теоретичні і методологічні засади дисертації, можна зробити висновок, що методологічне забезпечення дозволяє досягнути поставленої мети і вирішення основних завдань дослідження.

Висновки до розділу 1.

Аналіз історичних студій свідчить, що цехове ремесло та фабрично-заводська промисловість Волинської губернії потребує ґрунтовнішого висвітлення. Вивчення процесу розвитку міської економіки регіону розпочалося ще у XIX ст., однак більшість історичних праць мали переважно узагальнюючий і довідковий характер. В них перераховувались існуючі форми організації виробництва, основні ремесла та галузі промисловості, зверталася увага на чисельність різноманітних категорій зайнятого у підприємстві міського населення.

В історичних дослідженнях радянського періоду зроблено спробу узагальнити економічні процеси у містах і містечках, використовуючи

формаційний підхід та метод історичного матеріалізму. Водночас до наукового обігу було введене значне коло історичних джерел. Зверталася увага на форми організації виробництва, їхню чисельність, умови праці в цехах, мануфактурах, фабриках та заводах, суттєва роль відводилася питанням класової боротьби.

Для сучасних наукових студій властивий методологічний плюралізм та орієнтація на кращі зразки європейських наукових практик. Тематика праць є назагал досить різноманітною. Вивчаються міста і містечка Волинської губернії, вплив демографічних процесів на розвиток міського господарства, виробничі потужності підприємств, становлення окремих галузей промисловості, динаміку цехового ремесла, вплив національного та соціального складу міського соціуму на розвиток економіки, фабрично-заводське законодавство.

Проте, проаналізувавши історичну літературу, можна стверджувати, що проблема промислового розвитку Волинської губернії упродовж кінця XVIII – початку XX ст. лише частково вивчалися ученими. Означена тема не знайшла комплексного розкриття у наукових студіях.

Джерельна база роботи включає корпус архівних джерел та опубліковані документи. Відповідно до видової ознаки поділяється на такі групи: діловодна документація, законодавчі акти, статистичні матеріали, джерела особового походження. Найбільш інформативно насиченою є документація, що зберігається у п'яти державних архівів України і стосується різноманітних аспектів розвитку міського господарства, передовсім його структури, галузевої спеціалізації, географічної локалізації окремих видів виробництва.

Опубліковані джерела законодавчого характеру та статистичні матеріали дали змогу поглиблено проаналізувати законодавство російського уряду щодо ремісничого, кустарного, мануфактурного і фабрично-заводського виробництва та, завдяки порівнянню, більш точно визначити кількість цеховиків, фабрикантів, промислових робітників, які працювали у

різних промислових структурах, зокрема фабриках і заводах. Загалом джерельна база окресленої проблеми є достатньо представницькою для проведення повноцінного наукового дослідження.

Завдання роботи вирішувалося шляхом поєднання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. Серед загальнонаукових методів використовувалися методи аналізу і синтезу, класифікації, періодизації, структурно-системний, функціонального аналізу. У ході підготовки дослідження застосовувалися спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, статистичний, просопографічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, конкретно-історичний, ретроспективний.

Означена методологічна основа праці стосується також виокремлення та застосування понятійно-категоріального апарату. У ньому фігурують загальнонаукові та фахові поняття, за допомогою яких реалізується пізнавальна, прогностична та інші функції науки.

РОЗДІЛ 2

УМОВИ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

2.1. Природно-географічне положення Волині та її територіально-адміністративний поділ

Волинь – історико-географічний край у басейні південних приток Прип'яті й верхів'ях Західного Бугу, розташований між Поділлям на півдні та Поліссям на півночі, Західним Бугом на заході і верхнім Тетеревом та верхів'ям Ужа на сході; охоплює сучасні Волинську та Рівненську області, західну частину Житомирської та північну частину Тернопільської та Хмельницької областей. Лінією, проведеною через Устилуг, Володимир-Волинський, Рожище, Деражню, Межиричі, Корець, Новоград-Волинський і Черняхів, поверхню Волині, загалом рівнинну, поділяють на південну підвищену, де знаходиться Авратинська височина, яка поблизу Кременця досягає 405 м, та північну нижчу, названу Волинським Поліссям [231, с. 4].

Клімат Волині був помірний, зими порівняно теплі (середньодобова температура -10° С), літо прохолодне; у весняні та осінні місяці температура коливалася в межах $+12^{\circ}$ С. Вітри переважали західні та північно-західні. Скресання річок відбувалося найчастіше у березні, а замерзання – у другій половині листопада; тривалість льодоставу тричотири місяці, проте льодовий покрив не був стійким. Опадів випадало достатньо – більше 500 мм на рік; тривалих засух не спостерігалось [157, с. 4].

Волинь покривають глинисті або піщані ґрунти; на півдні зустрічаються чорноземи, часто змішані з глиною; у центральній частині губернії – суглинні і супіщані; на Волинському Поліссі – майже всюди болотисті та піщані, місцями кам'янисті.

З хлібних і технічних рослин на півночі росло жито, ячмінь, овес, гречка, просо, картопля та горох, на півдні ще була поширена пшениця, льон, конопля, цукровий буряк, тютюн [231, с. 7].

Завдяки родючим ґрунтам та достатній кількості вологи рослинність краю була різноманітною. На півночі Волині переважали соснові ліси; на змішані ліси (сосна, дуб, клен, осика, береза) була багата її південна частина. На Поліссі, між Прип'яттю і Гродненською губернією, знаходилися глибокі болота, які перешкоджали належному росту дерев. Болотяні простори на півночі Волині були малозаселеними.

У XIX ст. фауна краю, особливо на Поліссі, залишалась багатою, хоча в той час спостерігалася масова вирубка лісів (зумовлена виробництвом поташу і заготівлею промислової деревини на продаж), внаслідок чого скорочувалася популяція тварин. У 1860-х роках у волинських лісах зустрічалися ведмеді, дикі свині, вовки, лисиці, зайці, куниці, видри, борсуки.

Волинь багата на корисні копалини. На південному заході були поклади крейди, далі до р. Случ і в басейні р. Тетерів залягали болотна руда, бурий залізняк, кілька видів глини (каолін, жовта, вогнетривка, гончарна), граніт, а між ним знаходили різні породи кварцових, у тому числі гірський кришталь. Граніти (сірі, червоні) переважали на берегах річки Горинь. Видобувався також білий і раковидний вапняки. Були поклади графіту, кам'яного вугілля, бурштину, але вони майже не експлуатувалися. За геологічним походженням верхні верстви ґрунту Полісся вкриті торф'яниками, місцями під ними знаходилася залізна руда. Зазвичай, під торфом залягав пісок жовтий, під ним – сірий, що переходив у гравій, а далі – глина жовта та синювата. Подекуди глина виходила на поверхню ґрунту [231, с. 6].

Волинь вкрита густою сіткою річок, які, крім Західного Бугу, належать до басейну Дніпра. Для економіки краю в XIX ст. важливими річками були Західний Буг, Луга, Горинь, Вілія, Стир, Іква, Уборть, Прип'ять, Тетерів та ін. Для більшості річок характерні вузькі долини у верхів'ях і широкі – на півночі, береги здебільшого низинні та болотисті; за своїм характером живлення вони належали до річок з переваженням снігового, оскільки

більше половини річкового стоку припадало на талі снігові води, які зумовлювали високу весняну повінь.

Ріки, насамперед притоки Прип'яті, широко використовувалися для сплаву різних товарів. Сплавними були Західний Буг, Стир, Турія, Стохід, Тетерів, Горинь, Случ та інші. На Західному Бузі було поширене судноплавство. В північній частині Волині у 1913 р. проходив Дніпровсько-Бузький канал, що поєднав Прип'ять та Західний Буг. Для живлення цього каналу були побудовані з'єднуючі водопроводи – Турський та Білозерський. Окрім свого основного призначення, вони слугували для сплаву лісу і осушення боліт в північно-західній частині краю [231, с. 5].

До водних ресурсів Волині належало також близько 200 озер, найбільшими з яких було Світязьке і Пулемецьке. На півночі краю серед інших озер виділялися ще такі великі водойми: Луки, Тур, Пісочне, Кримно, Біле, Оріхове, Люб'язь.

Таким чином, Волинь мала вигідне географічне положення, різноманітні природні умови, багатий природно-ресурсний потенціал, що мало забезпечити динамічний розвиток її господарства.

У складі Речі Посполитої Волинь складала окреме воєводство, утворене на території однойменної землі – адміністративної одиниці Великого князівства Литовського. Волинське воєводство межувало на півдні з Подільським, на заході – Руським і Белзьким воєводствами та Холмською землею, на півночі – Брестським воєводством Великого князівства Литовського, на сході з Київським воєводством. Воно поділялось на три повіти: Володимирський, Кременецький і Луцький; у своїх межах мало 39 786 кв. км [377, с. 41, 55].

Наприкінці XVIII ст. у Центрально-Східній Європі відбулися масштабні територіальні зміни. У 1772 р. Австрія захопила південно-західну і частково західну смугу Кременецького повіту з містечками Збаражем, Черніховим і Лешневим. У 1793 р. до складу Російської імперії поряд з Київським, Подільським і Брацлавським воєводствами відійшла східна

частина Волинського воєводства. Кордон між Річчю Посполитою і Росією проліг через Луцький і Кременецький повіти. Усе, що залишилось від Волинського воєводства, було поділено на Волинське і Володимирське воєводства, кожне у складі трьох земель (повіти скасовано) [378, с. 22].

Новоприєднаними територіями російський уряд доручив управляти командувачу російських військових з'єднань, які на заклик Торговицької конфедерації 1792 р. окупували східні воєводства Речі Посполитої, генерал-аншефу Михайлу Кречетнікову [214], призначивши його генерал-губернатором. 27 березня 1793 р. Кречетніков оголосив маніфест про інкорпорацію східних воєводств Речі Посполитої до Російської імперії [184, с.410-412]. Цей документ містив пояснення причин приєднання до імперії „території, якій їй здавна належали”, також оголошення про поширення всіх прав і привілеїв російських підданих відповідних верств на населення тих теренів, підтвердження на „законне кожного володіння та майно”, свободу віросповідання. Одним з умов правового володіння майном було складання підданої присяги упродовж одного місяця.

23 квітня 1793 р. появився іменний указ Сенату «Про приєднання до Росії від Польщі деяких областей і про утворення з них губерній: Мінської, Ізяславської і Брацлавської» [208]. Губернатором Ізяславської губернії став генерал-майор Василь Шереметьєв [208, с. 417]. В результаті другого поділу Речі Посполитої до Російської імперії була приєднана більша половина Волинського воєводства.

У зв'язку зі смертю М. Кречетнікова 18 червня 1793 р. управляти інкорпорованими землями було доручено генерал-поручнику Тимофію Тутолміну з наданням йому посади Мінського, Ізяславського і Брацлавського генерал-губернатора. Саме на нього був покладений обов'язок встановлення на приєднаних землях адміністративно-територіального устрою Російської імперії. Новопризначеного губернатора не задовольнили результати першого опису приєднаних земель. Тому він створив спеціальні комісії у кожній із підпорядкованих йому губерній, які

повинні були зібрати відомості про чисельність населення у селах та містах, стан ремесел та розмір земельних володінь. Передбачалося, що комісії існуватимуть як перехідні установи до встановлення традиційної губернської моделі управління, визначеної «Установами для управління губерній Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р. Однак термін їхньої діяльності виявився тривалішим. Генерал-губернатор зауважив, що через напружену політичну ситуацію, а також відмінності у землеволодінні управління західними землями слід вести на підставі особливих законів [398, с. 84]

Генерал-губернатор сконцентрував у свої руках всю повноту військової і цивільної влади та загальний нагляд за діяльністю всіх установ. На рівні губернії управляв губернатор і губернське правління, тобто колегіальний орган при губернаторові. На рівні повіту основною адміністративною одиницею був нижчий земський суд на чолі з виборними земськими справниками. Одним з важливих органів місцевого дворянського самоврядування були повітові і губерніяльний маршалок шляхти, або предводитель дворянства. Дворянські посади в адміністрації і судах заповнювались шляхом виборів що три роки з дворян, які мали нерухомість у повіті [495, с. 15].

Суди мали становий характер у двох перших інстанціях, судді і засідателі вибиралися з представників відповідних верств. Для суду дворян мали бути утворені повітові суди (як перша інстанція), вищі земські суди (як друга інстанція), цивільний і карний суди (як третя інстанція). Найвищою інстанцією був Правлячий Сенат. Для міщан і купців функціонували міські магістрати, в містечках – ратуші; другою інстанцією був губернський магістрат. Різні категорії державних селян судилися в так званих нижчих і вищих „розправах”. Законодавство також передбачало утворення совісного суду для всіх верств населення [315, с. 333].

Містечка, визначені на центри повітів, були названі містами. Адміністративну владу в них мали виконувати городничі, а судові функції –

магістрати. Якщо ці міста були старостинські, то їх забирали у тимчасових власників до державної казни з певним відшкодуванням; приватні міста, які були центрами повітів, планувалось викупити.

Таким чином, на приєднаних землях одразу було запроваджено загальноімперський устрій, без використання різних тимчасових форм. Центральна влада хотіла, щоб ці землі розглядались як такі, що завжди були у складі імперії. Однак цей устрій не одразу був в усій повноті запроваджений. Підставою для більшості розпоряджень центральної влади, якими регулювалися різні проблеми організації територіального управління, були звіти і пропозиції генерал-губернатора. Хоча вища адміністрація приєднаних територій була не місцевою, а середня і нижча ланки були заповнені чиновниками із сусідніх лівобережних губерній, але одразу було видано розпорядження, що земські чиновники, які виконували свої обов'язки до 3 травня 1791 р. і склали присягу, мають право зайняти свої посади на місцях [186, с. 75]. Не дивлячись на більшу винагороду і кращі можливості для кар'єрного росту російські чиновники не спішили в нові провінції імперії.

Роботу з організації територіальної адміністрації перервало повстання Т. Костюшка, хоча воно не мало широкої підтримки місцевої людності. 1 травня 1795 р. появився указ про приєднання територій після третього поділу Речі Посполитої [206]. В указі було зазначено, що наказувалося, щоб усі землі „вздовж старого кордону австрійських теренів до Бугу, потім вниз по течії цієї ріки до литовських кордонів” повинні бути зайняті російськими військами, „щоб відмежовуючи таким способом решту Волинського воєводства і частину Холмського воєводства на правому березі Бугу, усі ці землі були в руках” імперії. Далі вказувалось „ці території одразу поділити на округи і приєднати їх до вже утворених округів у губерніях Брацлавській, Ізяславській і Кам'янецької області, з їх усіх утворити три губернії, а саме: Брацлавську, Волинську і Подільську”. Крім того, на нових підданих поширено дію маніфесту від 27 березня 1793 р.

Отже, в результаті третього поділу Речі Посполитої до Російської імперії було приєднано решту колишнього Волинського і Белзького воєводств та частину Хелмської землі Руського воєводства на правому березі Бугу. Приєднана територія повністю увійшла до нової Волинської губернії. Адміністративна одиниця під управлінням Т. Тутолміна перетворилась на Мінське, Волинське, Брацлавське і Подільське генерал-губернаторство.

5 липня 1795 р. появився указ про утворення Волинської губернії (до її складу також увійшла південна частина Пінського повіту колишнього Брестського воєводства [218, с. 727-728]. Вона мала складатися з тринадцяти повітів: Володимирського, Дубровицького, Житомирського, Заславського, Ковельського, Лабунського, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Радомишльського, Рівненського та Чуднівського. Губернським містом Волині повинен був стати Звягель, викуплений до державного скарбу у графині Зубової (Потоцької) і перейменований у Новоград-Волинський. Однак через відсутність потрібних будівель нова губернія була „відкрита” (тобто у ній почали функціонувати основні установи і суди) 6 серпня 1796 р. з центром у Житомирі [221, с. 940], оскільки в ньому були приміщення для розміщення адміністративних установ.

Обов'язок встановлення меж губернії і повітів лежав на місцевій владі на чолі з генерал-губернатором. Через те землевласники, невдоволені можливим розпорошенням їхніх володінь між різними повітами, мали вплив на визначення меж повітів і навіть губерній.

Після проведення ревізії 1795 р. до місцевих казенних палат надійшли реєстри з усіх населених пунктів із зазначенням кількості осіб тих суспільних верств, які мали платити податки. Інформацію про підданих з приватних володінь і державних маєтків, які були у тимчасовому володінні, мали подати власники або адміністратори з доповненням відомостей про власників. Основним об'єктом підрахунку були „душі” чоловічої статі,

зобов'язані платити податки. Матеріали ревізії („сказки”) фіксували соціальний статус записаних осіб, тому п'ята ревізія стала інформаційною базою для доведення приналежності або неприналежності до податного стану.

Система територіально-адміністративного устрою південно-західних губерній Російської імперії зазнала істотних змін після зайняття російського престолу в 1796 р. імператором Павлом I. 12 грудня 1796 р. імператор видав указ «Про новий поділ держави на губернії» [200], за яким Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський, Ямпільський повіти включили до складу Подільської губернії [213]. Такий адміністративно-територіальний поділ зберігався до 29 серпня 1797 р. Саме тоді було створено Київську губернію, до якої від Волинської відійшов Радомишльський повіт, а до Волинської губернії знову приєднали Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський та Ямпільський повіти Подільської губернії [196].

Від того часу Волинська губернія складалася з 12 повітів: Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Рівненського і Старокостянтинівського. Губернським містом залишився Житомир – центр Київського воєводства з кінця XVII ст., який був викуплений до державної казни за розпорядженням вищої російської влади. У 1804 р. Житомир остаточно набув статусу губернського міста [225].

За правління Павла I Волинська губернія у військово-адміністративному відношенні і загальному управлінні підпорядковувалась військовому губернатору Кам'янця-Подільського, а в цивільних справах мала свого губернатора, які змінювалися майже щороку. Хоча до військового губернатора не вживався термін „генерал-губернатор”, але все ж ці чиновники виконували функції генерал-губернатора [336, с. 197-198].

Від кінця 1796 р. до початку 1830-х років Волинська губернія разом з десятима західними і північно-західними губерніями імперії входила до «губерний на особых правах и привилегиях состоящих», що знаходило свій вияв у судовій системі (заснування Волинського надвального суду, виборність голів судів і засідателів, ведення слідства за Литовським статутом), збереженні польської мови у судах нижчої інстанції та різних форм землеволодіння. Також були відновлені повітові сеймики, хоча їх діяльність зазнала регламентації низкою імперських законів першого десятиліття XIX ст. [425].

На сході Волинська губернія межувала з Київською, на півдні – частково з Київською та Подільською губерніями, на південному заході – з Австрійською імперією (Галичиною), на заході – з Царством Польським, яке входило до Російської імперії у 1815-1917 рр. (з кінця XIX ст. на означення цієї території вживалося словосполучення «Привіслянський край»), на півночі – з Гродненською та Мінською губерніями.

Адміністративні межі між Волинською, Подільською, Мінською губерніями були визначені лише у 1799 р., а з Київською – у червні 1805 р. [303, с. 6]. При проведенні меж між Київською і Волинською губернією виник спір щодо адміністративної приналежності Бердичева і навколишніх сіл. Вони входили до Житомирського повіту, але межували з Махновським повітом Київської губернії. Власник бердичівських володінь князь Матеуш Радзівіл (1768-1818) хотів приєднати свої володіння до Київської губернії, але проти виступили місцеві шляхтичі і житомирський повітовий маршалок. Сенат залишив Бердичів у Волинській губернії. У 1844 р. Бердичів та близько 20 сільських поселень було передано до Київської губернії, чим остаточно завершилось формування території Волинської губернії.

На початку XX ст. Волинська губернія займала площу 63 126 км², найбільшим був Овруцький повіт, на який припадало 14,7 % території губернії, а найменшим – Старокостянтинівський (3,6 %) (див. табл. 2.1). В такому складі Волинська губернія залишалася до 1917 р. (див. додаток А).

Спроби переглянути межі Волинської губернії для зменшення її „польськості” під час Січневого повстання 1863 р. шляхом „додавання” повітів Полтавської, Чернігівської та Херсонської губерній не були реалізовані через її географічне положення [501, с. 21].

Таблиця 2.1

Площа повітів Волинської губернії на 1913 р. [231, с. 4]

№	Повіт	Площа (км ²)	Площа (десятина)
1.	Овруцький	9 272,9	965 927,0
2.	Рівненський	7 567,0	788 229,4
3.	Житомирський	6 732,1	701 260,4
4.	Луцький	6 625,9	690 197,9
5.	Ковельський	6 459,1	672 822,9
6.	Новоград-Волинський	6 381,4	664 729,1
7.	Володимир- Волинський	5 692,8	593 000,0
8.	Дубенський	3 477,7	362 260,4
9.	Заславський	3 055,2	318 250,0
10.	Кременецький	2 919,1	304 072,9
11.	Острозький	2 693,0	280 520,8
12.	Старокостянтинівський	2 249,8	234 354,1
	Разом	63 126,0	6 575,625

Система освіти мала свою структуру управління. У 1803 р. утворено Віленський навчальний округ на чолі з князем Адамом Чарторийським. Під його опікою знаходилися навчальні заклади восьми губерній, у тому числі Волинської. Після Листопадового повстання 1830 р. Віленський округ було ліквідовано разом з польською мовою викладання і елементами польської системи освіти, успадкованої з часів Речі Посполитої. Замість нього у 1832 р. з'явився Київський навчальний округ з чітко визначеними завдання –

витіснити польську освітню традицію шляхом заміни її російською шкільною системою.

Система адміністративного управління, що запроваджувалася у Волинській губернії, була подібна за своєю організацією до внутрішніх губерній Російської імперії. На чолі краю стояв губернатор, який контролював діяльність усіх органів влади на місцях. Виконавчою установою було губернське правління.

Господарське відділення губернського правління відало господарським життям губернії. Саме сюди надходили справи про євреїв, які ухилялися від рекрутської повинності. У ньому вирішувалися питання організації виселення євреїв з 50-ти верстної прикордонної території, контролювалося стягнення з євреїв коробкового та свічкового зборів. Тут також стежили за використанням російських мір та ваги на території Волинської губернії. Це відділення також відповідало за організацію торгівлі, відкриття мануфактур та фабрик [105, арк. 180-182 зв.].

Особливі права і привілеї втратили юридичну силу у Волинській губернії після придушення Листопадового повстання 1830 р. Місцеві владні органи і посадові особи стали називатися так, як у великоросійських губерніях. На колись виборні посади земського справника, голови суду, засідателів уряд призначав осіб за поданням губернатора [498, с. 192-204].

На початку 1830-х рр. Волинська губернія разом з Київською та Подільською була включена до новоутвореного Київського генерал-губернаторства, або Південно-Західного краю, за офіційною термінологією того часу. У сучасній вітчизняній науковій літературі усталилась історична назва регіону – Правобережна Україна.

Від того часу різко змінило ставлення Санкт-Петербургу до забраних від Речі Посполитої земель. Створюючи Київське генерал-губернаторство, російський уряд намагався пришвидшити на Правобережжі інтеграційні перетворення шляхом окремих заходів. Крім того, що київський генерал-губернатор повністю контролював призначення, переміщення і звільнення

основного чиновницького складу державних установ губернського та навіть повітового рівня, він насамперед виконував військово-політичну функцію. Приведення соціальної структури населення до російського стандарту, заміна шляхетського самоврядування російськими установами, дозування станових прав і привілеїв (аж до переведення частини шляхти у стан платників податків та поширення на них рекрутської повинності) були основними завданнями перших київських генерал-губернаторів [497, с. 164].

Виконавчою структурою генерал-губернаторства була канцелярія. Крім секретарів, перекладачів і канцелярських службовців, у її складі працювало чотири – сім чиновників з особливих доручень. За доручень генерал-губернатора вони гласно і негласно збирали інформацію про події в краї, з'ясовували їх причини, ревізували окремі установи, готували чернетки необхідних законопроектів і доповідних записок, які подавав генерал-губернатор імператорові, розслідували зловживання місцевих чиновників, очолювали надзвичайні комісії тощо. Можна сказати, що кожний чиновник з особливих доручень спеціалізувався у певні галузі управління [499, с. 16-19]. При Київському генерал-губернаторстві також створювалися тимчасові дорадчі і робочі органи – комітети, комісії, наради і відділення, куди призначались чиновники з інших установ. Вони мали завдання вивчити якусь нагальну проблему і запропонувати генерал-губернаторові шляхи її вирішення. На початку 1840-х років генерал-губернаторство було виокремлено як територія, на яку не поширювались частина загальноімперських законів. Тут діяли часто розпорядження генерал-губернатора, підтримані імператором.

У пореформений період продовжував існувати старий адміністративно-територіальний поділ. Відміна кріпосного права, створення нових фінансових і судових установ лише частково змінили апарат управління. Головою місцевої адміністрації залишався губернатор, який очолював губернське правління. Структура губернського правління змінювалася, що

сприяло його остаточному перетворенню у виконавчий орган губернатора [333, с. 246].

Таким чином, природно-географічне положення губернії забезпечувало розвиток різних галузей промисловості. Запаси корисних копалин сприяли становлення видобувної і переробної промисловості. Сплавні ріки стали важливим чинником формування транспортних комунікацій.

Російська імперія приєднала Волинь до свого складу внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої. На цих землях були запроваджена російська адміністративно-територіальна система. Структура та функції державних інституцій у Волинській губернії практично не відрізнялися від внутрішніх російських губерній. Із запровадженням губернських установ інститут губернаторства перетворився на дієву структуру верховної влади для здійснення місцевого управління. Водночас він потребував значної модернізації, аби бути здатним зважати на природно-географічні та соціально-економічні відмінності краю, що полягали у близькості державного кордону, давніх традиціях формування земельної власності, строкатому становому і етнічному складі населення. Все це потребувало додаткових зусиль для інтеграції краю в імперський організм. Забезпечити стратегічні імперські завдання мала адміністрація краю на чолі з губернатором та губернським правлінням.

У XIX ст. Волинь опинилась на периферії імперії. З іншого боку, прикордонне розташування породило певні види робіт і можливості заробітку (для торговців, контрабандистів). Тихі провінційні містечка перетворились на жваві торгівельні та транспортні прикордонні пункти. Поміж тими, хто перетинав кордон, найчастіше були євреї як представники мобільної діаспорної групи, а також поляки. Останніх держава нерідко запідозрювала у нелояльності.

2.2. Соціально-економічна та етнічна характеристика регіону

У Правобережній Україні Волинська губернія була найбільшою за територією, але на початку XIX ст. вона особливо не виділялася за кількістю мешканців: на 1811 р. її населяло 1 212,8 тис. осіб. Через півстоліття, у 1863 р., чисельність населення зросла до 1 602,7 тис., тобто на 32 %. Абсолютний приріст населення за 1863-1913 рр. був значно вищим порівняно з показниками за 1811-1863 рр.: чисельність населення губернії у 1897 р. досягла 2 898,5 тис. осіб, а на 1 січня 1914 р. – 4 189,0 тис., тобто зросла на 161 %. До того ж природній приріст сільських мешканців був майже на 40 % вищий, ніж міських. Для Волинської губернії, як і для більшості інших губерній імперії, характерна молода вікова структура населення: за переписом 1897 р. половина мешканців була молодше 18 років. Густота населення у губернії пересічно складала майже 55 осіб на кв. км, але вона була майже вдвічі більшою у Старокостянтинівському повіті (99 осіб на кв. км) і вдвічі меншою – в Овруцькому [450, с. 28, 44, 248].

На початок 1860-х років у Волинській губернії налічувалось 3 464 населених пунктів, з яких було 12 міст, 135 містечок, 2 204 сіл, 1 029 менших сіл („деревень”, тобто там, де не було церков), 78 хуторів і 6 колоній [517, с. 57, 61], а станом на 1917 р. – 8 239 поселень, зокрема, міст – 13, містечок – 143, сіл – 3 416 (з них 1 788 „деревень”), колоній – 1 210, слобідок – 296, присілків – 244, хуторів – 2 603, фільварків і ферм – 314 [240, с. 24].

Основою економіки Волині було сільське господарство. Клімат і ґрунти, особливо у південній частині краю, сприяли вирощуванню зернових (переважно ярих). Вони займали понад 90 % усіх посівних площ, що призводило до швидкого виснаження ґрунту.

До 60-х років XIX ст. організація сільськогосподарського виробництва полягала у використанні селянської праці за передані у користування земельні наділи, які, зазвичай, складали третину земель маєтку землевласника. За це селяни були зобов'язані відробляти панщину,

виконувати повинності, вносити натуральний оброк, сплачувати грошовий чинш тощо. Площа наділу безпосередньо пов'язувалася із забезпеченням господарства селянина робочою худобою. Залежно від матеріального стану виділяли такі групи селян: тяглі (наявність тягла – робочої худоби), піші (без худоби), городники (без худоби і поля) і бобилі (без худоби, поля і хати).

Правове поле, яке регламентувало життя сільських мешканців Волині, було кріпацтво. У 1795 р. кріпаки становили 74 % селян Волині [352, с. 115-119]. Кріпосні селяни поділялися на приватновласницькі (поміщицькі) і державні. Усі вони не мали права володіти землею.

На Волині до 1840 р. склалася категорія селян, яка перебувала на «особливому господарському становищі». Здебільшого це були піддані колишніх коронних маєтностей, які стали державними після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, старостинські селяни, пожалувані королями шляхтичам у довічне володіння; солтиси та вільні люди – вихідці з інших країн, котрі поселились на володарських землях, але зберегли свободу; селяни на монастирських землях, які увійшли до складу державної власності після секуляризації, селяни маєтків, конфіскованих в учасників Листопадового повстання 1830 р. На відміну від державних селян великоросійських губерній, які платили лише грошовий оброк, вони на підставі звичаєвих норм або укладених інвентарних описів маєтків відбували панщину в орендарів [406, с. 322].

У 1839-1841 рр. було ліквідовано оренту державних маєтностей і замість подушного податку введено оброк із землі та доходів від промислів. Державні селяни (у Волинській губернії ця категорія селян складала 28 688 ревізьких осіб [322, с. 98]) обрали сільські та волосні правління, підпорядковані губернській палаті державних маєтностей.

Земельні володіння магнатів поділялися на ключі, що складалися з кількох фільварків. До аграрної реформи 1861 р. фільварок – приватний маєток, орієнтований на виробництво сільськогосподарської продукції на

ринок – залишався основною господарською одиницею. Джерелом ефективності фільваркового господарства було поширення відробіткової ренти (панщини), яка становила 3–4 дні на тиждень. Дрібних і середніх землевласників представляли посесори, які володіли маєтком за договором оренди або тримали його як заставу за борги [322, с. 54-55]. На 1847 р. у Волинській губернії налічувалось 4 271 дворян-землевласників, у своїх маєтках вони мали 5 144,7 тис. десятин землі, з якої лише 29 % складала наділи 1 062,2 тис. селян [322, с. 83]. З метою нівелювати соціальний антагонізм на селі та заручитися підтримкою селян у боротьбі з польським рухом опору в 1847-1848 рр. на Волині, як і в інших правобережних губерніях, уряд провів інвентарну реформу. Земельні наділи, якими користувалися селяни, закріплювалися за ними. На користь землевласника тяглі селяни відпрацьовували три дні, інші – два дні на тиждень; натуральний оброк скасовувався. Ефективність інвентарної реформи неоднозначно оцінена дослідниками [407, с. 320-321].

На початок 1860-х років у Волинській губернії налічувалося 129 815 селянських господарств, які мали 1 085 273 десятини орної землі і 413 157 десятин сінокошу; всього було 870 тис. залежних селян [517, с. 97-98]. Отже, в одному селянському господарстві пересічно було 7 осіб; у їхньому користуванні знаходилося 8,36 десятини орної землі і 3,18 десятини сінокошу. За майновою ознакою виділялося близько 60 % тяглих господарств, 32 % напівтяглих і 8 % городників і бобилів.

Після аграрної реформи 1861 р. землеволодіння селян зросло на Правобережжі. Істотно впливали на розвиток селянських господарств нестача передусім тяглової худоби, поголів'я якої зростало повільніше ніж приріст населення. Так, кількість безкінних господарств становила 49,3 % від загальної їх кількості. Однокінними було 5, 1 % господарств; двокінними – 24, 2 %, а трикінними – 18, 1 % господарств. Не кращою була ситуація з поголів'ям великої рогатої худоби та овець. У період 1863 – 1883

рр. приріст великої рогатої худоби становив 7 %, овець – 11, 3 % [348, с. 364, 382].

Починаючи з літа 1863 р., верховна влада запровадила потрійну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання в приватну власність поміщицьких маєтків, запровадження «етнічного» 10 % податку від прибутку маєтностей. На думку російських урядовців, необхідно було вдатись до заходу, «який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в західному краї [...] остаточно перешкодив би посиленню цього класу» [479, с. 144-145]. Серією указів верховна влада стимулювала придбання поміщиками російського й „малоросійського” походження конфіскованих маєтків. Саме тоді голова мирового з'їзду Новоград-Волинського повіту Петро Косач (батько Лесі Українки) придбав у Колодяжному в Ковельському повіті 471 десятину. Дослідники прийшли до висновку, що після 1863 р. влада почала вести нову політику в південно-західних губерніях щодо користування землею [502, с. 107-109].

Завдяки протекціоністській політиці у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. на Правобережжі значно зростає кількість заможних російських землевласників. Тільки упродовж 1865 – 1876 рр. у Київській, Подільській і Волинській губерніях 2 108 росіян придбали 1 376 665 десятин землі. Зрозуміло, що це робилося за рахунок польського землеволодіння. Якщо у 1861 р. на Волині існувало 2 720 маєтків польських дворян і тільки 160 російських, то у 1896 р. – відповідно 1 286 і 12 018 [438, с. 126]. Однак, на думку А. Каппелера, під російським пануванням неросійська еліта все таки змогла майже повністю зберегти своє становище, тримаючи у своїй залежності селян, які належали до іншої етнічної групи [358, с. 94].

Наприкінці XIX ст. майже 90 % землевласників мали до 500 десятин. За даними Волинської казенної палати, у 1911 р. з 5781,5 тис. десятин землі (включно з лісом) приватним землевласникам належали 3 039,5 тис. десятин

(52,6 %), селянам – 2 250,2 тис. (38,9 %), державній скарбниці – 376,3 тис. (6,5 %), чиншовикам – 62,6 тис. (1,1 %), іншим особам – 53,0 тис. (0,9 %). Поширеною формою землеволодіння була тимчасова, без права власності оренда державної або приватної землі, за користування якою платили на основі укладених контрактів грошовий оброк – чинш, розмір якого залежав від кількості і якості ґрунтів, кількості працездатних у господарстві, наявності робочої худоби тощо. Договори з власниками землі підписували громадою на всю площу, а потім поселенці ділили її між собою на окремі земельні ділянки [281, с. 42].

На початку ХХ ст. новий імпульс розвитку аграрного виробництва на Волині дало зростання попиту на сільськогосподарську сировину з боку промисловості: зросли посівні площі, відведені для вирощування технічних культур: хмелю, тютюну, цукрових буряків. Порівняно невеликі площі, можливість власними силами обробити ділянку, попит та високі ціни на сировину давали можливість при невеликих затратах отримати прибуток.

Столипінська аграрна реформа початку ХХ ст. прискорила капіталістичну еволюцію аграрного сектору Волинської губернії. Основними ознаками цього процесу стали утвердження приватної власності на землю як основи аграрного ладу, формування ринків землі та найманої праці, активізація товарно-грошових відносин. Вона викликала суттєві зміни у сфері поземельних відносин, перетворивши землю в повноцінний товар, забезпечила перерозподіл земельної власності, що спричинило поступове зменшення великого поміщицького землеволодіння і зростання селянського. Типовими елементами капіталістичних відносин на селі стає земельна оренда, широке використання вільнонайманої праці, товаризація сільськогосподарського виробництва і зв'язок його з внутрішнім та зовнішнім ринками. Це свідчило про те, що аграрний сектор Волині поступово потрапляв під вплив економічних законів ринкового способу виробництва [442, с. 14-15].

Торгівля була важливою складовою економіки краю. Товарообмін, який проходив у волинському місті чи містечку, забезпечував зв'язок між учасниками виробництва, виступав посередником між виробником і споживачами продукції. Розвиток торгівлі в губернії відбувався також завдяки втягненню регіону в мережу загальноросійських внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків. Волинь слугувала з'єднувальною ланкою торгівлі Росії з європейськими державами. Постійне зростання обсягів сільськогосподарського і промислового виробництва стимулювало товарообмін.

Органічною складовою розвитку торгівлі в губернії виступала густа ярмаркова мережа. Вона склалася, головним чином, ще до приєднання краю до Росії. Упродовж XIX ст. проходило її удосконалення шляхом уточнення термінів проведення ярмарок у сусідніх містах і містечках, формування їх певної спеціалізації, збільшення торговельних оборотів. Найвідоміші ярмарки, пов'язані торговельними зв'язками не тільки з українськими і російськими губерніями, а й з-за кордоном, відбувалися у Бердичеві та Дубні. На розгортання ярмаркової торгівлі у волинських містах суттєво впливало прикордонне розташування губернії. Містечко Радзивилів було основним прикордонним пунктом Російської імперії на південно-західних рубежах; тут на кордоні з Австрією діяла велика митниця, через яку проходив великий транзитний шлях Одеса – Радзивилів – Броди.

На ярмарках не тільки проходив торг, але й встановлювались тісні зв'язки городян і мешканців містечок з навколишнім сільським населенням. Це сприяло розширенню та укріпленню взаємовідносин між міським і сільським населенням, представниками різних етносів і вірувань, вироблення у них спільних смаків, проникненню на село міського стилю поведінки, звичок і культурних навиків.

У 1861 р. так можна охарактеризувати торгівлю в губернії: вивозилося за кордон близько третини урожаю зернових, вовна, дерево і невелика кількість горілки, цукру і сукна в сусідні губернії; предметами внутрішньої

торгівлі були ще коні, худоба, вівці і дьоготь, а також сіль, склад якої знаходився в Старокостянтинові; ввозились фабричні вироби, машини, полотно, шовк, галантерейні вироби; в містах і містечках проходила внутрішня торгівля на ярмарках і торгах, яких відбувалось 475 упродовж року [517, s. 93-94].

З розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі все більшого значення набуває транспорт, основними видами якого на Волині були залізничний, річковий і гужовий. Серед цих трьох видів найважливіше значення мав залізничний транспорт, оскільки він забезпечував найбільші обсяги перевезень сільськогосподарської продукції.

У Волинській губернії діяло кілька великих вантажних залізничних станцій, через які відправляли різні товари. Найбільшими з них були Луцьк, Полонне, Рівне, Печанівка на лінії Бердичів –Ковель.

Важлива роль у перевезенні вантажів у Волинській губернії належала річковому транспорту. Через Стир, Прип'ять, Дніпро вантажі доставляли до чорноморських портів, Західним Бугом до Гданська. Цей вид транспорту відігравав важливу роль у хліботоргівлі.

Переважна більшість доріг у Волинській губернії були ґрунтовими і в негоду ставали непридатними для перевезень. Через територію Волинської губернії пролягало кілька трактів – ґрунтових доріг поліпшеної якості, які з'єднували важливі торговельні або населені пункти. Найважливішим з таких шляхів був Брест-Литовський тракт, який з'єднував Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, а далі через Брест-Литовський ішов у Царство Польське.

За законодавством Російської імперії становий принцип організації соціального простору на початок XIX ст. став базовим у стратифікації населення держави і основним засобом реалізації політичного режиму, який пронизував всю систему державного управління і правового регулювання статусу підданих корони Романових.

Політико-юридична природа станової стратифікації суспільства в Росії мала потрібну основу: підданство – політико-правовий зв'язок індивіда з державою, становість – зарахування індивіда до певної соціально-правової групи, „состояние” – визначення індивідуалізованого правового статусу особи [349, с. 6-17]. Поняття „стан” і „состояние” в російському законодавстві не були визначені.

При використанні поняття «стан» беремо до уваги його трактування у російській правничій літературі другої половини XIX ст. Так, О. Д. Грабовський відмічав, що „під іменем станів розуміються окремі групи підданих, між якими сам закон встановив спадкові переважно відмінності у правах і обов'язках. Отже, стани, за своєю природою, є встановленням державним” [316, с. 210]. Натомість на українських землях, які перебували у складі у Речі Посполитій, станова приналежність сформувалася ще в середні віки і знайшла відображення в тогочасній правосвідомості, а сукупність прав вільних верств населення законодавчо була оформлена в XV–XVI ст. [511, с. 171-175].

Базовий юридичний поділ у Росії проходив не за станами, а на тих, хто підлягав подушному оподаткуванню, і тих йому не підлягав [488, с. 138]. „Соціальна політика держави була направлена не на формування станів, а на визначення того, яка група населення була внесена в реєстр обтяжених подушним податком („подушний оклад”), а яка буде з нього виключена”. Включення до податного стану вели до зниження юридичного статусу (бути підданим фізичним покаранням), важких обмежень (наприклад, обмеження права пересування) і повинностей (рекрутська повинність). Наприклад, купці звільнялись від подушного податку лише до цього часу, доки в них був капітал, достатній для реєстрації в одній з гільдій; у випадку фінансових ускладнень вони знову „записувались у податні стани” зі всіма обмеженнями цього стану. Поділ суспільства на платників і неплатників подушного податку заклав основу для формування різних ієрархічних соціальних груп.

У «Географічному і економічному описі Волинської губернії» за 1798 р. серед мешканців виділено такі соціальні стани та групи: шляхта, духовенство (із зазначенням кількості чернецтва та конфесійної приналежності: православні, римо-католики, уніати), купці, міщани (з поділом на християн і євреїв), селяни (приватновласницькі, державні, церковні), вільні люди, цигани та іноземці. Цей перелік не збігається з тією становою структурою, яка склалася в Російській імперії наприкінці XVIII ст. і зафіксована в кількох законодавчих актах. Наприклад, у «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» термін «міщани» мав одразу три значення: міські «обивателі», середнього роду люди, дрібні торговці і ремісники [171]. Жителів міських поселень називали «міськими обивателями». Під цим поняттям розуміли усіх міських мешканців, хто в місті народився або поселився; осіб, які мали в місті будинки, господарські будівлі або землі; записаних до купецької гільдії або цехів; осіб, які працювали в міських установах чи належали до міщанського стану [259, с. 283-284].

На середину XIX ст. населення Волинської губернії входило до чотирьох основних станів – дворянства, духовенства, міщанства і селянства. Насправді станових груп було значно більше: серед дворянства виділялися дворяни спадкові й особисті, з дворянським станом перетиналася особлива соціальна категорія – чиновники; духовенство поділялося на біле (парафіяльне) і чорне (монастирське). Був також особливий військовий (солдатський) стан, до якого входили нижчі військові чини, «безтерміново відпускні» та відставні солдати зі своїми сім'ями. Окремо виділяли колоністів, почесних „громадян”. Найбільша була питома вага селянства: залежно від повіту вона коливалася в межах 75-82 %, значно менше було міщан (10 – 17%), частка дворян не перевищувала 5 %. Наприклад, у Луцькому повіті разом з повітовим містом на 1848 р. мешкало 102 780 осіб, з яких дворяни склали 3,9 %, духовенство – 1,2 %, міщани – 15,0 %, селяни – 77,2 %, військові – 1,3 %, колоністи – 1,0 %, до купецтва

зараховувалося всього 220 осіб, а чиновників було всього 55 [підраховано за: 167, таблиця 3]. Найбільш диференційованою була соціальна структура повітових міст: вона включала більше десяти станів та груп.

До 1860–1870-х рр. дворяни, духовенство і почесні громадяни залишалися привілейованими станами, оскільки їх члени були звільнені від сплати подушного податку, рекрутської повинності і тілесних покарань. Міщани і селяни були основними платниками державних податків. Статус купця не був довічним: у разі несплати необхідних гільдійських платежів купець переходив до міщанського стану. Правовий статус жінки визначався статусом батька або чоловіка. Станова система виразно відбивалася на виробничій сфері, поділивши суспільство на оподатковані і неоподатковані стани. Мешканці містечок християнського віросповідання до 80-х рр. XIX ст. не належали до міщанського стану, а в залежності від форми оподаткування вважалися представниками купецького, цехового або селянського станів [337, с. 64].

Характеризуючи становий поділ населення Волині, варто враховувати, що у приватній власності знаходилися такі міста, як Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокостянтинів. Становому поділу населення приватновласницьких міст і містечок були притаманні певні особливості. Зауважимо, що після приєднання Волині до Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. як у державних, так і в приватновласницьких міських поселеннях євреї, зараховані до станових груп купців, міщан та ремісників, залишалися особисто вільними. Водночас були закріпачені міщани-християни, як ті, що займалися сільським господарством на землі приватного власника, так і ті, чий рід занять був пов'язаний із ремеслом і торгівлею [443, с. 59]. За указом від 30 липня 1863 р. вони стали власниками землі, на якій осіли, і отримали право на усі види торговельно-промислової діяльності.

У Речі Посполитій шляхта поділялась на чотири категорії: повноправна шляхта (землевласники, магнати і шляхта на державній службі), дрібні

землевласники, чиншова шляхта, шляхта, яка знаходилась на приватній службі або утримувалася з різних неземлеробських занять [519, s. 31-34]. За російським законодавством після інкорпорації польська шляхта отримала права, визначені в „Грамоте на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства” 1785 р. Декілька магнатських родів на Волині (насамперед Потоцьких, Любомирських, Сангушків, Яблоновських) зуміли тривалий час зберігати у своїх руках величезні земельні ресурси і володіти кількома тисячами залежних селян. Середня шляхта, яку називали помісною, складалася зі значно більшої кількості родів, проте їх маєтки та політичні впливи були значно меншими і, як правило, мали тільки місцеве значення. Найчисельнішу групу становила дрібна (чиншова, загорова, загонова) шляхта [438, с. 120].

19 жовтня 1831 р. з’явився указ «Про розбір шляхти в західних губерніях і про структуру цього роду людей» [210], за яким більшість безземельної шляхти була позбавлена дворянського стану: ті шляхтичі, котрі осіли в містах і не зуміли довести своїх дворянських прав, увійшли до міських обивателів під назвою „громадяни західних губерній”, а ті, які мешкали у містечках і селах, були віднесені до розряду вільних сільських обивателів під назвою „одnodворців західних губерній”. Вони мали платити податки, на них поширювалася рекрутська повинність. За підрахунками Д. Бовуа, наприкінці 1830-х років було переведено у податний стан 29 630 осіб чиншової шляхти у Волинській губернії [288, с. 181]. Стани „одnodворців” і „громадян” західних губерній були скасовані в 1868 р.: перших записали до стану селян, а „громадяни” мали право вибору приписатися до селян чи міщан [189, с. 138-140].

Завдяки цілеспрямованій політиці у середині XIX ст. центральній владі остаточно вдалося розколоти шляхетську станову єдність, загалом зменшити вплив польського населення на соціально-економічні процеси в регіоні. Більшість чиншової шляхти, яка не вписувалась у соціальну структуру населення імперії, була переведена в податні стани. Процес

декласації зубожілої шляхти наблизив її життєві умови до умов навколишнього українського селянства, наслідком чого стала поступова втрата етнічної та культурної відмінності через кілька поколінь [343, с. 114].

Згідно з переписом населення 1897 р. в усій Волинській губернії дворяни становили 0,7 % її мешканців, а в містах – 3,6 %. До того ж частка дворян, які мешкали в містах цього регіону України, була навіть вищою у порівнянні з часткою дворян у загальному складі міського населення Російської імперії, яка складала лише 2,6 % [443, с. 64]. На початку ХХ ст. питома вага дворян серед населення Волинської губернії знизилася, так само як у становій структурі населення Росії.

Значний економічний вплив в містах губерній мало купецтво. Нагромадивши капітали на торгових операціях, воно долучалося до заснування фабрик і заводів, адже за російським законодавством дозволялося відкривати промислові підприємства російським підданним, які були записані до купецьких гільдій [171, с. 368-369]. Тож якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, їй слід було «негайно вступити у відповідну званню фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін» [330, с. 113].

У пореформений період спостерігалось скорочення чисельності купецтва. Так, за 1861–1911 рр. в Житомирі кількість зареєстрованих гільдійських купців зменшилась більш, ніж у 10 разів (із 3 389 осіб до 330 осіб). До того ж зазначимо, що на той час основна маса волинського купецтва зосереджувалася саме в губернському центрі [443, с. 65]. Таку ситуацію можна пояснити рішенням уряду від 1867 р. про ліквідацію 3-ої гільдії до якої записувалась абсолютна більшість купців. Крім того, від середини ХІХ ст. було дозволено займатися промислами без запису до купецької гільдії.

Найбільш чисельним міським станом було міщанство. У структурі міського населення Волинської губернії міщани складали майже третину,

але в різних повітах цей показник коливався від 19 до 45 %. Також суттєво відрізнялась кількість міщан у повітових містах, де вони створювали найбільшу соціальну групу серед мешканців (56 %), і в містечках, в яких міщан налічувалось всього 22 % [364, с. 105]. Упродовж ХІХ ст. спостерігається зростання міщанського стану, особливо після відміни у 1883–1886 рр. подушного податку, а разом із ним обмежень у свободі пересування та виборі місця осілости. Поряд із ремеслом і торгівлею, важливою сферою діяльності міщан було сільське господарство на міських та приміських землях [337, с. 67].

Цехові ремісники за своїм правовим становищем не відрізнялись від міщан. Вони не складали закритої корпорації: доступ у цехи і вихід із них не викликав особливих труднощів. Однак, відомості про велику кількість цехових ремісників у тому чи іншому місті свідчать про рівень розвитку ремесла та його спеціалізацію.

Проведення ліберальних реформ, завершення промислового перевороту в другій половині ХІХ ст. внесли зміни у соціальну структуру населення Правобережної України: утворилися два нові соціальні прошарки – буржуазія (підприємці) і пролетаріат (наймані робітники) [438, с. 128]. У волинських містах визначальну роль у формуванні буржуазії відіграло купецтво. Щодо найманих робітників, то як і в цілому по Україні, його ряди тут поповнювалися переважно за рахунок самих мешканців міст – дрібних ремісників, колишніх дворових слуг тощо, селян і міщан навколишньої округи та містечок [443, с. 71].

Населення Волинської губернії поділялося не лише на стани, а за конфесійною ознакою. У 1861 р. до православних зараховувалося 76,07 % мешканців краю, до католиків – 11, 18 %, юдеїв – 12, 13 %; 0,62 % складали старовіри, протестанти (німці) і мусульмани (татари) [517, с. 70]. До кінця ХІХ ст. частка православних у складі мешканців губернії зросла до 94, 8%, а католиків зменшилась до 5,1 % (за переписом 1897 р.).

Упродовж кількох століть формувалася поліетність мешканців Волині. Результатом тривалих адміністративно-територіальних, політичних, релігійних і соціально-економічних змін стала поява і розвиток численних іноетнічних груп. За матеріалами всеросійського перепису 1897 р. українці склали 70,1 % мешканців Волинській губернії, євреї – 13, 2%, поляки – 6,16 %, німці – 5,73 %, росіяни – 3,5 % [241, с. IX]. При цьому абсолютна більшість українців мешкала в селах і містечках. Серед повітових міст найбільша частка україномовних була зафіксована в Кременці (47,0 %), найнижча – в Луцьку – 9,4 %).

У Волинській губернії в XIX ст., окрім українців, найчисельнішими були євреї. Статистичні дані засвідчують, що на початку 70-х рр. XIX ст. в містах Волинської губернії мешкало близько 70 тис. євреїв, а на початку XX ст. – майже 165 тис. осіб [259, с. 12]. Вагоме зростання єврейського населення у волинських містах було пов'язане як із належністю краю до визначеної державою смуги осілості євреїв, так із цілеспрямованою політикою, спрямованою на обмеження їхніх прав мешкати у сільській місцевості та у питаннях землеволодіння [443, с. 82].

За «Положенням про євреїв» 1804 р. євреї поділялися на чотири групи: землероби; фабриканти та ремісники; купці, корчмарі, дрібні торговці; міщани [217]. Ремісництво і торгівля були традиційними видами господарських занять волинських євреїв. Заселені євреями містечка були доволі замкненими економічними системами, тому в тих умовах не можна було вижити, якби там не розвивались хоча би примітивні форми виробництва і торгівля. З появою фабрик і заводів євреї активно включилися у підприємницьку діяльність.

У 30-х – 70-х рр. XIX ст. на Волині (Дубенський, Луцький, Рівненський повіти) виникла низка єврейських хліборобських колоній. Основними чинниками, що сприяли залученню євреїв до сільського господарства, стали бідність, бажання звільнити синів від рекрутчини, а також неможливість займатися будь-якою іншою виробничою діяльністю [507, с. 55-61].

На Волині також склалася чисельна польська етнічна меншина, початок формування якої припав ще на кінець XV – першу половину XVI ст. Районами компактного поселення поляків були такі західні повіти: Рівненський, Луцький, Володимир-Волинський. На 1897 р. у губернії мешкало 184 тис. поляків, за соціальним складом вони поділялись на дворян – 10,8 %, міщан – 26,47 %, селян – 54,68 %, духовенство – 0,09 % [241, с. XII]. На початку XX ст. спостерігалось зростання польського населення на Волині, викликане соціально-економічним розвитком південко-західних губерній імперії. За підрахунками О. Буравського, на 1912 р. в губернії мешкало 343 тис. поляків [298, с. 31].

На Правобережну Україну упродовж XIX ст. досить активно переселялися росіяни, які здебільшого отримували тут помістя чи обіймали чиновницькі посади в місцевих органах влади. Цей процес значно активізувався після придушення Листопадового повстання 1830 р. [438, с. 125], але на Волині за переписом населення 1897 р. росіяни склали лише 3,5 % населення губернії. Слід мати на увазі, що програма перепису фіксувала не етнічне походження чи національну самоідентифікацію, а рідну, або материнську мову опитуваних, і до російського населення на Волині потрапило чимало й українців. До того ж на чисельності російського населення в губернському та в більшості повітових міст позначилася присутність значних військових гарнізонів [443, с. 85]. Так, якщо у 30-х рр. XIX ст. у Волинській губернії було розквартировано близько 20 тис. військовослужбовців російської армії, то в кінці століття їх уже тут було майже 50 тис. [438, с. 125]

Протягом 60–90-х років XIX ст. етнічна структура населення губернії зазнала суттєвих змін, зумовлених тим, що Волинь стала об'єктом іноземної колонізації. З'явилася численні німецькі і чеські поселення у Луцькому, Новоград-Волинському, Житомирському і Рівненському повітах. На рубежі XIX-XX ст. у губернії налічувалося 171 тис. німців, а напередодні Першої

світової війни – майже 210 тис.; за чисельністю вони посіли четверте місце серед всього населення Волині після українців, євреїв та поляків [374, с. 12].

Чеська колонізація на Волинь активізувалася у 1860–1870-х рр. За даними перепису 1897 р., у Волинській губернії мешкало 27 670 чехів. Вони осіли в Дубенському, Рівненському, Острозькому, Луцькому, Житомирському і Володимир-Волинському повітах [281, с. 85].

Отже, протягом XIX – початку XX ст. основою економіки Волинської губернії залишалося землеробство зернового напрямку. На еволюцію земельних відносин впливали як політичні події (Листопадове повстання 1830 р. і Січневе повстання 1863 р.), так і аграрні реформи, ініційовані верховною владою з метою нівелювати соціальне напруження на селі. Позитивна динаміка зростання чисельності населення у губернії, з одного боку, забезпечувала зростаючу економіку робочими руками, а з другого – вела до аграрного перенаселення в краї.

На Волинську губернію було поширене станове законодавство Російської імперії. Більшість міських мешканців складали ремісники, дрібні торговці, особи, які працювали за наймом; їх називали «міщанами». За гільдійським купцями були закріплені преференції в торгівлі та організації промислових об'єктів. У другій половині XIX – на початку XX ст. існуюча станова структура руйнувалася в процесі поширення ринкових відносин. На перший план виступає не становий поділ, а поділ за професійною ознакою, про що свідчать матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. З'явилися нові соціальні стани – підприємці та робітники.

У Російській імперії формальне соціальне становище було наслідком створених державою правових визначень, тоді як в Речі Посполитій – традиційних прав і привілеїв, витоки яких сягали середньовіччя і встановлювались корпораціями або визнавались за правом традиції. Разом з тим аналіз російських законів показує, що між правовими нормами і соціально-економічними реаліями йшов діалог, в який були втягнуті державні діячі, громади і приватні особи.

Етнічна структура Волинської губернії була різноманітною – українці, росіяни, поляки, євреї, німці та чехи. У містах чисельна перевага була за євреями, у сільській місцевості – за українцями.

2.3. Нормативно-правове регулювання промислового виробництва

На українських землях формами організації промислового виробництва, базованого на ручній праці, тривалий час були цехи. Запровадження цехів у Росії регулювалося новими законами, які повинні були сприяти покращенню роботи цехів як важливих складових міської економіки.

До «Грамоти на права і вигоди містам» 1785 р. увійшло «Ремісниче положення» [171]. За цим правовим актом цехові ремісники належали до однієї з шести соціальних груп міського населення. До цеху могла записатися будь-яка особа, що належала до міщанського стану. Ініціатива у створенні цехів належала міському магістрату чи ратуші. Цех не створювався доти, доки в місті не було п'яти майстрів однієї спеціальності. Складні цехи об'єднували ремісників декількох професій [182, с. 1 235-1 236].

Цехові майстри працювали разом з найманим підмайстром, навчали своєму ремеслу учнів за плату; могли здавати в оренду майстерню та інструменти, продавали виготовлену продукцію.

Загальне управління цехами кожного міста здійснювалося через ремісничу управу, до складу якої входили ремісничий голова та старшини цехів. Крім того, кожен цех мав свою управу, що називалася цеховою. До функцій ремісничого голови входило врегулювання суперечок між майстрами, підмайстрами та учнями, накладення штрафів на членів цеху за порушення цехових правил.

Ремісничий голова обирався з тих цехових майстрів, які вміли читати та писати і мали статус майстра не менше п'яти років. На цехових зборах

він мав право двох голосів. До обов'язків ремісничого голови входило нагляд за дотриманням ремісниками вимог щодо якості виготовлених виробів, розпорядження коштами з цехової скриньки, контроль за підготовкою до професійної роботи учнів [183, с. 1 237].

Загальна реміснича управа мала печатку із зображенням герба міста. До її компетенції входив запис до цеху, виключення з нього, збір членських внесків, надання вивісок для майстерень.

Кожний цех управлявся цеховою управою, яку ремісники обирали на зборах щороку. До неї входили цеховий старшина і два його заступники (товариші). Склад цехової управи затверджував орган міської влади за поданням ремісничої управи. Перед початком нового року збори також вирішували декілька питань: збільшення суми внесків до цехової скриньки; матеріальної допомоги хворим або постраждалим від нещасних випадків членам цеху. Ні цехова управа, ні збори цехових ремісників не могли регулювати ціну ремісничих виробів.

«Ремісничі положення» закріпило за міськими жителями виняткове право на заняття промисловістю в місті, посилило їхні корпоративні права, передало у власність окремих осіб торговельно-промислові заклади.

Наступним документом, який регулював ремісничу діяльність, став «Статут цехів» 1799 р. [257]. У цьому правовому акті ремесло трактувалося як „заняття, яке має предметом обробку речей ручною працею”, а утворення цехів пояснювалось потребою в удосконаленні ремесла, управління ним і дотримання „належного порядку”. Також йшлося не лише про ремісничі цехи, а й робітничі та службові. Службові цехи об'єднували осіб, які працювали на інших за визначену платню (камердинери, дворецькі, покоївки, прачки, кучери та ін.). До робітничих цехів належали особи, які виконували таку роботу, що не потребувала майстерні (малярі, теслі, каменярі, землекопи, городники та ін.). Крім того, цехи поділялись на „одиничні”, до яких входили ремісники однієї спеціальності, і „складні або складені”, до яких належали майстри різних ремесел.

У «Статуті» знаходимо відмінності між ремісничими майстернями та фабриками: на фабриці виготовлялися вироби, в яких матеріал коштував набагато дорожче, ніж сама робота; фабриканти мали право продавати вироби по всій імперії, а ремісники тільки в місті, де працювали; фабриканти володіли величезними приміщеннями та устаткуванням, ремісники ж – ручними інструментами та ін. [257, с. 864-865].

У другій частині «Статуту» мова йшла про загальне управління цехами. Як і в «Ремісничому положенні», на чолі цеху стояв старшина. У місті з числа ремісничих старшин цехів обирали ремісничого голову.

Частини III–VI «Статуту» стосуються діяльності ремісничої управи. Повноваження її не змінилися з 1785 р., хоча чітко зазначено, що управа, як і всі цехи, підзвітна камеральному департаменту [257, с. 867]. Цікавим у документі є § 13, в якому зазначено, що управа сама записує ремісників до цеху майстрами, підмайстрами та учнями на термін дії їх паспорту. Функції ремісничих органів управління були, головним чином, фіскально-станові: схвалення рішень від імені ремісників („общественных приговоров”), вибори посадових осіб, контроль за надходженням внесків від ремісників, прийняття і виключення з цеху, підтвердження статусу підмайстра і майстра тощо.

У частинах VII-ій «Про ремісничого голову» і VIII-ій «Про альтерманів» розписано обов'язки ремісничого голови та альтерманів (старшин), які не змінилися з 1785 р. Так, старшина обирався з числа ремісників на трирічний термін [257, с. 872].

Про обов'язки майстрів, підмайстрів та учнів дізнаємося з IX–XI частин «Статуту». Вважаємо за доцільне проаналізувати їх повноваження у розділі 3.1. дисертаційної роботи, тому зазначимо лише, що в «Статуті» 1799 р. викладені таке ж коло прав та обов'язків членів цеху, що й в «Ремісничому положенні».

Частини XII – XIV містять положення про ремісничі, службові та робітничі цехи. У § 6-ому частини XII мова йде про те, що до цеху

записували вільну людину будь-якого віросповідання, яка доведе теоретично і практично свою майстерність. Для зарахування до службового чи робітничого цеху робили випробування, до цих цехів можна було записатися довічно або тимчасово. Довічно до цеху записували вільних людей в камеральному департаменті міського правління як російського підданства, так й іноземців, зараховуваних до стану міщан [257, с. 880]. У частинах XV– XVI «Статуту» мова йде про запровадження нових цехів.

У 1825 р. було прийнято положення Комітету міністрів «Про дозвіл іноземцям займатися ремеслом в усіх містах Російської імперії», яке завершило регулювання питання про можливість іноземців займатися ремеслом в Російській імперії [192, с. 501-502]. Іноземці, котрі не були російськими підданими, могли записуватися в цехи з дозволу казенних палат на загальних підставах.

У 1852 р. були схвалені зміни і доповнення до нормативних актів, якими регулювалася реміснича діяльність і цехова організація [209, с. 272-277]. Вони стосувалися членства євреїв у цехах та участі та участі в їх управлінні. Так, зазначалось, що в містах „постійної осілості євреїв ремісничий голова повинен бути обов'язково з християн”, а в цехах, які об'єднували християн і євреїв, другий товариш старшини може бути єврей; майстрам-євреям дозволялось мати підмайстрів-християн.

У пореформений період окремих законодавчих актів, що регулювали цехове виробництво, не було. Однак, у 1879 р. було видано новий статут про промисловість, у якому цехова система була залишена без змін. У 1893 р. статут було перевидано, але цехові правила змінені не були. На початку 1900 р. уряд з ініціативи міністерства внутрішніх справ прийняв рішення про ліквідацію цехового устрою [325, с. 131-134]. У березні 1900 р. в Петербурзі відбувся I Всеросійський з'їзд по ремісничій промисловості, де більшість делегатів висловились за збереження цехів. Незважаючи на це, у 1902 р. цеховий устрій було скасовано на території Волинської губернії.

Отже, російську юридичну базу у сфері цехового виробництва складала «Ремісниче положення» 1785 р. і «Статут цехів» 1799 р. Основні положення цих документів разом із схваленими в 1852 р. змінами увійшли до „Зводу постанов ремісничих”, включеному до виданого в 1857 р. „Зводу законів” (т. XI). [246].

Розкриваючи правові засади функціонування фабрично-заводської промисловості, відразу треба зауважити, що в досліджуваний період не було чіткого визначення промислового закладу. В нормативних актах широко використовувались терміни „фабрика”, „завод”, „мануфактура”, „підприємство”, „торгово-промислове підприємство”, „торгово-промисловий заклад”. Складність визначення терміну „промисловий заклад”, полягає, з одного боку, у певній цілісності підприємства, яке одночасно виробляє і реалізує продукцію, з другого – не було необхідності розмежування виробника і продавця. Разом з тим в окремих актах можна помітити певне розмежування, коли вживається сполучення „торгове і промислове підприємство”, „торгове або промислове підприємство” [422, с. 19, 22].

Також не було вирішено питання з поділом промислових закладів на фабрики, заводи, мануфактури. У другій половині XIX ст. фабриками вважали ті, які за промисловим оподаткуванням повинні були „вибирати” гільдійські свідоцтва, тобто заклади, в яких налічувалось більше 16 робітників або використовувалось механічні двигуни за меншої кількості робітників. Із запровадженням нового промислового оподаткування в 1898 р. ця норма втратила своє значення.

Особливістю російського фабричного законодавства Російської імперії був той факт, що механізми функціонування фабрично-заводських закладів були закріплені у законах, які регламентували торговельну діяльність, оскільки до підприємництва була віднесена будь-яка комерційна діяльність.

За «Грамотою на права і вигоди містам» 1785 р. купці перших двох гільдій отримували право засновувати фабрики і заводи. Окрім того, засновувати підприємства могли й міщани. На відміну від купців, яким своє звання потрібно було щорічно підтверджувати шляхом сплати особливих внесків, статус міщанина був спадковим. У разі фінансової неспроможності купці автоматично переходили до міщанства і могли передати своїм дітям спадкові права тільки цього стану, в тому числі й на заснування підприємств [171].

За право займатися промисловою діяльністю слід було записуватися до купецьких гільдій з оголошенням відповідної суми капіталу. З 1775 р. з купців всіх трьох гільдій став стягуватися один відсоток з оголошеного капіталу [216, с. 145-147]. За „Жалуваною грамотою містам” 1785 р. майновий ценз купцям було підвищено: для 1-ї гільдії – в межах 10–50 тис. руб., 2-ї – 5–10 тис., 3-ї – 1–5 тис. руб. [148]. Як показала практика, такий порядок оподаткування істотних доходів скарбниці не приніс, тому надалі відсоткові ставки постійно збільшувалися. Так, уже в 1807 р. купця 2-ї гільдії збільшився до 20 тис. руб., а 3-ї – до 8 тис. [191, с. 971-979].

Промислові права міщан та їх оподаткування були визначені дуже приблизно. Взагалі, міщани платили подушний податок, але після 1785 р. багато з них прагнули вступити в третю гільдію купецтва, щоб не належати до податного стану. Однак через різке збільшення після 1807 р. гільдійського збору чимало купців повернулися до стану міщанства.

З 1825 р. промислова діяльність регулювалася законом „Про організацію гільдій і про торгівлю інших станів” [224, с. 588-612]. За цим актом підприємці третього розряду мали право відкривати у своєму місті фабрики і заводи визначеного списку галузей, де могло працювати не більше 32 найманих робітників. Цей список включав 35 галузей.

Торговці четвертого розряду – міщани і селяни, які хотіли торгувати, – не могли мати фабрик і заводів, а володіти лише невеликими домашніми підприємствами з кількома найманими робітниками (не більше 8 осіб).

Власникам свідоцтв п'ятого розряду дозволялось працювати не більше, ніж з трьома найманими робітниками, тобто мова йшла про ремісників. Міщани зобов'язані були купувати свідоцтва, в яких фіксувалися види діяльності, спосіб торгівлі, перелік товарів, характер торгового посередництва. Ціна міщанських свідоцтв була високою: при збереженні подушного податку у розмірі 8 руб. в рік міщанин у даному випадку повинен був платити від 40 до 120 руб. в залежності від місцевості. Для основної маси міщан такі стягнення були непосильні, і через два роки вони були скасовані, хоча сам принцип фіскальної політики у ставленні до цього стану, спрямований на збільшення доходів скарбниці, не змінився. Наприклад, при капіталі більше 15 тис. руб. збір за свідоцтва становив 660 руб., від 6 до 15 тис. – 264 руб. і від 2,4 до 6 тис. – 66 руб. на рік. Як і раніше сума внеску визначала належність підприємця відповідно до 1-ї, 2-ї або 3-ї гільдії.

Початком акціонерного законодавства можна вважати маніфест „Про даровані купецтву вигоди...” від 1807 р., в якому встановлювалось два види „купецьких товариств”: повне товариство і товариство на вірі. Можливість же створення акціонерних товариств передбачалась як виняток. Вказувалось лише, що компанії виникають з дозволу верховної влади на основі затверджених їх статутів. Виключення акціонерних товариств зі сфери звичайної торгової діяльності означало, зокрема, звільнення акціонерів від необхідності вступу в купецькі гільдії і пов'язаною з цим сплатою гільдійських мит і виконання інших купецьких повинностей [191, с. 971-979].

У 1836 р. було затверджено „Положення про компанії на акціях”, яке регламентувало незначну частину відносин, пов'язаних з діяльністю акціонерних товариств; вирішення багатьох питань було перенесено у статuti, які поступали на затвердження у відповідне міністерство, виходячи з виду діяльності підприємства, а Державна рада розглядала їх лише тоді, коли компанія просила для себе особливих пільг чи привілеїв. Для

припинення дії акціонерного товариства достатньо було рішення загальних зборів акціонерів [162, с. 257-266].

У „Зводі законів” акціонерну компанію ввели у розділ „Про товариства” і підпорядковали дії загальних положень договірного права. У законі чітко не зазначено, що акціонерне товариство є юридичною особою, але зі змісту його статей це витікає. Замість нього введено поняття „стан осіб („сословие лиц”), яке пояснюється як „союзи, юридична особа яких не підлягає сумніву, як дворянські, міські і сільські товариства” [375, с. 9].

Фабрично-заводське законодавство на середину ХІХ ст. узагальнено у «Зводі постанов про промисловість фабричну і заводську [245].

У ньому зазначено, що „заклади на яких виготовляються („производятся”) фабрична і заводська промисловість, носять назву заводів, фабрик, мануфактур”; вони поділялися за видом використовуваної сировини та за правом власності (державні, приватні на праві посесії, приватні). Їх могли створювати особи, які належали до купецьких гільдій, дворяни в своїх володіннях, державні та поміщицькі селяни з дозволу їх власників, євреї у смузі осілості, товариства на основі діючого законодавства.

Органи управління промисловістю були зосереджені в Міністерстві фінансів, в межах на якого діяв департамент торгівлі і мануфактур, а при ньому рада торгівлі і мануфактур. До основних функцій цих установ належало сприяння розвитку обробної промисловості, стягнення різних внутрішніх торгово-промислових мит. Дозвіл на відкриття фабрик та заводів надавало губернське начальство, про що воно повідомляло у Міністерство фінансів, а власники повинні були щорічно подавати інформацію про свої заклади для представлення в це ж міністерство для статистики.

На активізацію розвитку промисловості було спрямоване "Положення про мита за право торгівлі та інших промислах" від 1 січня 1863 р. та доповнення до нього від 9 лютого 1865 р. [165, с. 157-175]. Відповідно до цих законодавчих актів можливість придбання купецьких прав в повному

обсязі надавалася всім громадянам, які мали відповідні капітали. Кількість купецьких гільдій скорочувалася до двох, а плата за свідоцтва 1-го і 2-го розрядів, що давали право на вступ в гільдію, знижувалася більш ніж удвічі. Свідоцтво 2-го розряду давало право на заснування фабрично-заводських підприємств. Збір за нього брався в різних розмірах: від 25 до 65 руб. (залежно від п'яти встановлених „класів” місцевостей). Як зазначалося в указі, міщани і цехові ремісники чоловічої статі, які займалися ремеслами як господарі, без найманих робітників, за допомогою лише членів сім'ї, якщо не мали свідоцтва на дріб'язковий торг, підлягали отриманню свідоцтва на міщанський промисел. Законодавство 1860-х років ліквідувало станові обмеження у промисловому підприємстві і формально поєднало заняття підприємництвом з належністю до купецького стану.

З ініціативи міністра фінансів 5 червня 1884 був прийнятий закон "Про рівномірне оподаткування торгівлі і промисловості", за яким були введені нові суми внесків (за свідоцтво 1-ї гільдії - 565 руб., 2-ї - від 40 до 120 руб.) і відмінялися свідоцтва „неміщанські промисли” [188, с. 339-341].

8 червня 1898 р. було прийнято "Положення про державний промисловий податок", яке почало діяти з 1 січня 1899 р. [161].. Державному промисловому податку підлягали всі види промислових підприємств (фабрично-заводські і ремісничі), транспортні, торговельні (в тому числі кредитні та страхові), а також особисті промислові заняття. Він поділявся на основний і додатковий. Основний промисловий податок стягувався на патентній основі шляхом придбання („выборки”) промислових свідоцтв на кожне підприємство (фабрику, завод, ремісничий заклад або майстерню), яке могло складатися з кількох приміщень, але пов'язаних між собою виробництвом; його розмір залежав від розряду підприємства (було 8 розрядів промислових підприємств) і „класу місцевості” (визначення „класу” мало переглядатися щорічно).

Додатковий промисловий податок складався з податку у розмірі 0,15 % від 100 руб. основного капіталу і відсоткового збору з чистого прибутку у

розмірі від 3 до 6 %, якщо прибуток складав більше 3, але менше 10 %. При більшому прибутку капіталіст платив 6 % від всієї суми прибутку плюс 5 % з надлишку прибутку понад 10 %. Адміністрування промислового податку покладалося на місцях на казенні палати. Отже, на відміну від попередніх платежів промисловий податок 1898 р. робив об'єктом оподаткування не підприємців, а підприємство і стягувався з кожного промислового закладу, скільки б їх не було у одного капіталіста.

Прийняття закону започаткувало створення прибутково-прогресивного оподаткування. Основну частину промислового податку складав основний податок – 40 %, дещо меншим був додатковий збір з акціонерних компаній – 35 %, а додатковий збір з інших підприємств – 25 % [248, с. 356].

На початку ХХ ст. імператор схвалив положення Комітету міністрів, в якому вперше розрізнялись на законодавчому рівні акціонерні товариства і пайові товариства, паї яких не котирувались на біржі. У цьому правовому акті особлива увага зверталась на організацію, проведення та голосування на загальних зборах компанії, а також на підготовку звіту ревізійною комісією до початку зборів [219, с. 1 212-1 215].

Правове становище іноземних компаній в Російській імперії було таким же, як і становище іноземців взагалі. На них поширювалась дія тих актів, які стосувались іноземних підданих у Росії, зокрема, указ 14 березня 1887 р. щодо набуття іноземцями у власність або у володіння і користування нерухомого майна в 10 західних губерніях, у тому числі й у Волинській. Їм було заборонено набуття, оренда та управління нерухомою власністю поза міськими поселеннями [223, с. 101-102]. Поява інституту фабричних інспекторів започаткувала новий етап розвитку правового регулювання в галузі промислових відносин. Відповідно до закону від 1 липня 1882 р. до обов'язків фабричного інспектора входив нагляд за виконанням постанов щодо зайнятості малолітніх робітників; створення шкіл для здобуття початкової освіти малолітніми робітниками; складення за

участю місцевої поліції протоколів про порушення фабричного законодавства; нагляд за дотриманням власниками підприємств і робітниками фабрично-заводських правил; виконання доручень губернатора з нагляду та опису фабрично-заводських підприємств [256, с. 2311].

Починаючи з 1886 р. нагляд за дотриманням на фабриках і заводах благоустрою і порядку покладалось на місцеве губернське начальство і здійснювалось ним при сприянні губернських з фабричних справ присутствій, чинів фабричної інспекції та поліції.

Отже, в Російській імперії основні правові норми, які регулювали ремісниче виробництво і цехову організацію ремісників, були затверджені вищою владою наприкінці XVIII ст. З невеликими уточненнями вони залишалися діючими і в XIX ст.

В імперії Романових тривалий час не звертали серйозної уваги на розвиток промислового виробництва, розглядаючи промисловість як додаток до сільського господарства. Тому лише в середині XIX т. почали формуватися основи промислового законодавства, яке включало регулювання відносин у процесі створення промислових об'єктів, регулювання функціонування всього виробничого циклу і припинення діяльності промислових закладів.

З початком промислового перевороту в Російській імперії у 30-х рр. XIX ст., який поширився на українські землі, виникла потреба у створенні фабрично-заводського законодавства. Як і виробництво, базоване на ручній праці, фабрично-заводську промисловість регулювали зводи законів Російської імперії. У них визначалися умови створення промислових підприємств: фабрик, заводів, взаємовідносини між робітниками і підприємцями, регламентувалася фіскальна та торгівельна діяльність. З одного боку, правові норми фабрично-заводського законодавства були спрямовані на отримання державних прибутків із цієї галузі, а з другого, вони змінювалися відповідно до умов політичного і економічного життя держави.

Висновки до розділу 2

Російська імперія приєднала Волинь до свого складу внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої. На цих землях були запроваджена російська адміністративно-територіальна система. Структура та функції державних інституцій у Волинській губернії практично не відрізнялися від внутрішніх російських губерній. Із запровадженням губернських установ інститут губернаторства перетворився на дієву структуру верховної влади для здійснення місцевого управління. Водночас він потребував значної модернізації, аби бути здатним зважати на природно-географічні та соціально-економічні відмінності краю, що полягали у близькості державного кордону, давніх традиціях формування земельної власності, строкатому становому і етнічному складі населення. Все це потребувало додаткових зусиль для інтеграції краю в імперський організм. Забезпечити стратегічні імперські завдання мала адміністрація краю на чолі з губернатором та губернським правлінням.

На Волинську губернію було поширене станове законодавство Російської імперії. Більшість міських мешканців складали ремісники, дрібні торговці, особи, які працювали за наймом; їх називали «міщанами». За гільдійським купцями були закріплені преференції в торгівлі та організації промислових об'єктів. У другій половині XIX – на початку XX ст. існуюча станова структура руйнувалася в процесі поширення ринкових відносин. На перший план виступає не становий поділ, а поділ за професійною ознакою, про що свідчать матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. З'явилися нові соціальні стани – підприємці та робітники.

У Російській імперії формальне соціальне становище було наслідком створених державою правових визначень, тоді як в Речі Посполитій – традиційних прав і привілеїв, витоки яких сягали середньовіччя і встановлювались корпораціями або визнавались за правом традиції. Разом з тим аналіз російських законів показує, що між правовими нормами і

соціально-економічними реаліями йшов діалог, в який були втягнуті державні діячі, громади і приватні особи.

Етнічна структура Волинської губернії була різноманітною – українці, росіяни, поляки, євреї, німці та чехи. У містах чисельна перевага була за євреями, у сільській місцевості – за українцями.

З початком промислового перевороту в Російській імперії у 30-х рр. XIX ст., який поширився на українські землі, виникла потреба у створенні фабрично-заводського законодавства. Як і виробництво, базоване на ручній праці, фабрично-заводську промисловість регулювали зводи законів Російської імперії. У них визначалися умови створення промислових підприємств: фабрик, заводів, взаємовідносини між робітниками і підприємцями, регламентувалася фіскальна та торгівельна діяльність. З одного боку, правові норми фабрично-заводського законодавства були спрямовані на отримання державних прибутків із цієї галузі, а з другого, вони змінювалися відповідно до умов політичного і економічного життя держави.

РОЗДІЛ 3

ВИРОБНИЦТВО, БАЗОВАНЕ НА РУЧНІЙ ПРАЦІ

3.1. Цехове ремесло та його організація

Першою формою дрібної промисловості було ремесло, яке базувалось на індивідуальній ручній праці з використанням механічних приладів та інструментів. У досліджуваній період на Волині воно було представлено трьома відомими формами: хатнього ремесла, дрібного виробництва на замовлення і дрібного виробництва на ринок. Однак фрагментарність джерел не дозволяє створити достатньо повну картину розвитку міського ремесла у зазначений період, оскільки ні законодавчі акти, ні ревізькі переписи чи звіти губернаторів не містять потрібних відомостей.

Як відомо, у розвитку ремесла в Україні важливу роль відіграли цехові об'єднання ремісників. Перші звістки про них походять ще з першої половини XVI ст. [467, с. 91-100]. Цехи – це замкнуті організації ремісників, сформовані на основі взаємної допомоги та опіки для підтримки їхніх професійних інтересів. Вони з'явилися в середньовіччі як наслідок масової урбанізації, котру пережила Західна Європа в XI-XIV ст. Цехові організації виконували важливі функції в міській економіці: встановлювали монополію у відповідній ділянці виробництва в місті; визначали і підтримували стандарти якості товарів та послуг; встановлювали стабільні ціни на свої товари і послуги; відстоювали інтереси членів цеху в міських органах влади [489, с. 473].

Наприкінці XVIII ст. у кожному місті Волині склався торговельно-ремісничий осередок, який тісно оточували аграрні передмістя. Матеріали ревізії 1797–1798 рр. деякою мірою проливають світло на економічне становище міст. З 12 повітових міст Волинської губернії у дев'яти зазначені види ремісничих спеціалізацій та кількість майстрів. Усього названо 27 професій, проте відомості про них в окремих містах подані неповно: не вказані такі професії, як ткачі, теслярі, ливарники, різники, хоча відомо, що

ці види ремесел існували скрізь. Розвинутим ремісничим центром було Дубно, в якому налічувалось 693 майстри 15 спеціалізацій, серед них найбільшу кількість становили шевці (222 особи, див. додаток В) та кравці (100, див. додаток Б) [295, с. 74]. Дубно залишалось одним із розвинутих центрів металообробного ремесла. У Житомирі перше місце за кількістю ремісників посідало ювелірне виробництво (79 майстрів, тоді як у Дубно – 22). Загалом переважну кількість міських ремісників становили кравці, шевці, ковалі, теслярі, пекарі та різники, ремесло яких забезпечувало потреби міста і сільської околиці, тобто задовольняло попит внутрішнього ринку.

У першій половині ХІХ ст. у волинських містах і містечках продовжували існувати цехи, пристосовуючись до нових соціально-економічних умов. Відповідно до російського цехового законодавства до цехів входили майстри, підмайстри та учні. У містах, де існували цехи, особам, які не мали звання майстра, заборонялось називатися майстром, мати підмайстрів і виробляти продукцію на продаж, але кожний міг займатись ремеслом для власних потреб.

Стати майстром можна було після щонайменше трирічного перебування у статусі підмайстра, успішного випробування на знання своєї справи при ремісничій управі і наявності засобів для облаштування майстерні хоча би з одним підмайстром. Поділ ремісників на учнів, підмайстрів і майстрів вимагав, щоб майстер мав свідоцтво про своє звання від ремісничої школи або від цехової управи. Вдові записаного в цех майстра дозволялось продовжити справу чоловіка і мати підмайстрів і учнів.

Підмайстер визначався як ремісник, навчений майстерності, для її вдосконалення „повинен бути у цьому щонайменше три роки”, а також допомагати майстру в навчанні учнів. Для отримання звання майстра він мав подати „пробну роботу” цеховій управі для визначення її якості. Визнавши його достойним звання майстра, цехова управа подавала своє

рішення на затвердження ремісничій управі, яка й видавала відповідний документ.

Термін навчання ремеслу законодавство визначало „не довше п’яти і не менше трьох років”. Після завершення навчання учень отримував від майстра „письмове свідоцтво, яке він заслужив за вірність, слухняність, повагу, старанність, майстерність і поведінку” [246, с. 19-25].

Цехова документація житомирських цехів, зокрема шевського, дозволяє пізнати порядок тогочасного цехового учнівства. Шевське ремесло належало до компетенції чоловіків. Інструмент шевців складався з колодок, різноманітних шил, ножів, молотків, обценьків. Необхідними матеріалами були дратва, віск, смола, щетина, цвяхи та кілки, підкови, дошки для розкрою шкір тощо. На підставі письмової угоди навчання ремеслу тривало від двох з половиною до 5 років, залежно від складності виробничих операції при виготовленні окремих видів продукції. Після закінченню цього терміну навчання майстер мав видати своєму учневі свідоцтво підмайстра. Його могли не отримати ті учні майстра, які допускали порушення цехових правил. Наприклад, у 1883 р. коваль Фредерік Фрейдганд не видав свідоцтва підмайстра своєму учневі після закінчення терміну навчання, тому був викликаний до Житомирської ремісничої управи для пояснення причин. У ході розслідування було з’ясовано, що майстер сам спровокував учня до порушення цехових правил, за що йому управа присудила сплатити до ремісничої скарбниці штраф у сумі 10 рублів [42, арк. 49]. Переважна кількість учнів були житомирськими міщанами, але серед них були і вихідці з навколишніх сіл та інших міст. Зокрема, у 1890 р. було видано свідоцтво Володимиру Дрогичинському, який мешкав у місті Кременці [41, арк. 2]. Про те, наскільки була затребувана професія шевця на ринку праці Житомира та навколишніх містечок, свідчить той факт, що за 1878–1879 рр. її опанувало близько 180 осіб.

Нововведенням російського промислового законодавства був допуск єврейського населення до запису у цехові організації. З 1804 р. за

«Положенням про євреїв» їм надалося право займатися ремеслами в губерніях в межах смуги осілости. Цей правовий акт та наступні, що регулювали економічну діяльність євреїв, змінили виробничу ситуацію в містах і містечках губернії [337, с.18].

Так, з матеріалів Дубенського магістрату відомо, що в місті існувало щонайменше 10 цехів, при цьому ремісники-християни об'єднувались у свої організації, а ремісники-євреї – у свої, тому у різництві, кушнірстві, а згодом і шевстві було по два цехи. Шість з них (два різницькі: єврейський і християнський, пекарський, кушнірський, шевський і ковальський) платили на користь власника міста щорічний чинш у сумі, визначеній на початку XIX ст. у спільній угоді. Очевидно, найчисельнішим і достатньо заможним був різницький єврейський цех, бо його члени сплачували аж 600 руб., що в чотири рази більше, ніж такий же християнський цех, і в десятки разів більше, ніж решта цехів [129, арк. 11 зв.].

Чіткий поділ ремісничих цехів на християнські та єврейські існував у Кременці. Матеріали перепису 1850 р. свідчать, що ремісники-християни були об'єднані в 10 цехів, а ремісники-євреї – в п'ять [367, с. 207]. Два цехи – кравецький і шевський – були в обох громадах Кременця, але кількість ремісників у них була різною: якщо у християн найчисельнішим був шевський цех, а в кравецький входило лише 10 майстрів, то в євреїв найбільше було кравців, а шевців – всього три. Це може свідчити про відсутність гострої конкуренції між християнськими і єврейськими цехами, які об'єднували ремісників однакової спеціальності. При наявності кількох десятків шевців-християн привертає увагу відсутність цеху кушнірів у християн. Очевидно, необхідний матеріал для роботи шевці набували у кушнірів-євреїв. Впадає в око й поділ між двома громадами міста спеціальностей, пов'язаних з обробкою металів: ремісники-християни займались ковальством і слюсарною справою, а ремісники-євреї – виготовленням предметів зі срібла та міді. Ще у 1803 р. кременецькі різники-євреї отримали від магістрату дозвіл на заснування свого цеху.

Різники-християни просили не відокремлювати різників-євреїв, а якщо вже євреї матимуть свій цех, то заборонити їм продавати м'ясо християн уроздріб на підставі привілею від 26 червня 1578 р. [49, арк. 53].

Відповідно до законодавства вибори цехових старшин відбувались щороку; їх проводили члени органів міської влади за присутності городничого [48, арк. 363 зв], а єврейських цехів – ще й за участю цехового рабина [48, арк. 9]. Так, у 1807-1808 рр. вони відбулись у таких християнських цехах Дубна: столярському, шевському, кушнірському, пекарському і різницькому; в єврейських: кушнірському, сріблярському, столярському, кравецькому і різницькому. Крім цехмістрів, у кожному цеху вибирали ще по чотири віце-цехмістрів (або „столових товаришів”), а в цехах ремісників-християн – ще по одному підскарбію. Загалом виборні посади займало 62 особи з числа цехових майстрів [підраховано за: 65, арк. арк. 1 зв. - 2, 18, 26, 45, 120-120 зв., 124, 150 зв. – 151, 192]. Свої обов'язки вони мали виконувати протягом року. Коли вибрані у 1809 р. у старшинські товариші кушнірського цеху Абрамко Бархат і Берко Бермак відмовились від цієї посади, то реміснича управа оштрафувала їх на 2 рублі 50 копійок, а замість них були обрані інші майстри [66, арк. 101 зв. – 102]. Спроби когось із майстрів захопити цехове правління міська влада карала відповідним чином.

До прикладу, в середині 1830 р. Дубенський магістрат прийняв рішення ув'язнити на три доби і оштрафувати на 10 руб. на користь шевського цеху міщанина Парфена Микитовича, який самовільно оголосивши себе цехмістром [69, арк. 257 зв.].

Кожен цех мав цехову скриньку. Облік надходжень внесків і витрат вівся у цеховій книзі. Список членів цеху затверджував ремісничий голова. Зокрема, у Житомирі в 1878 р. такі списки були складені для цехів: шевського, ватників, кравецького, кушнірського, столярно-стельмаського, токарського, сідлярського, бондарського, бляхарського, пекарського, перукарського, ковальського, малярського, ювелірного цехів, цеху

годинників, трубочистів, цеху цирульників та палітурного цехів. Розмір внеску встановлював цеховий старшина відповідно до матеріального стану кожного ремісника; він складав від 30 копійок до 15 рублів. Помітна диференціація внесків згідно зі статусом особи в цеховій організації. Зокрема, різну суму сплачували майстри і підмайстри, християни і євреї. До прикладу, у 1876 р. майстри шевського цеху Житомира з числа християн вносили від 30 до 60 копійок, майстри-євреї – від 30 копійок до 1 рубля, підмайстри-християни – 30 копійок, а підмайстри-євреї – від 30 до 60 копійок. Варто зауважити, що на той рік підмайстрів було майже вдвічі більше, ніж майстрів-шевців [39, арк. 1-7]. Членські внески майстрів-християн і майстрів-євреїв столярного цеху були однакові і коливалися в межах від 30 до 50 копійок, натомість підмайстри-християни сплачували до скарбниці цеху від 30 копійок до 1 рубля 50 копійок, а підмайстри євреї – 30 копійок [38, арк. 1-3]. Мінімальна сума платежу майстрів бондарського цеху становила 30 копійок, а максимальна – 1 рубль [37, арк. 1-2].

Управління цехами кожного міста здійснювалось загальноміською ремісничою управою, до складу якої входили ремісничий голова та старшини міських цехів. Вибори членів управи проводилися кожного року за участю представників міської влади. Інколи їх результати спричиняли конфлікт у ремісничому середовищі. Так, у 1819 р. головою Дубенської ремісничої управи став Янкель Зайдчер, а заступником („підголовою”) – Янкель Зільбершер. Наприкінці 1819 р. ремісники звернулись до магістрату затвердити на наступний 1820 р. знову Я. Зайдчера, однак головою був обраний Я. Зільбершер, якого не підтримувала частина ремісників. Опіраючись на своїх прихильників, Я. Зайдчер намагався залишитись на посаді, а тому не віддавав атрибутів своєї влади: „Міського положення і печаток управи” [68, арк. 4-4 зв., 16, 18, 29]. Громадською службою Я. Зільбершера усі цехові старшини залишилися незадоволені, бо він „завжди займається своїм ремеслом, не наглядає за належним порядком у цехах і, крім того, він до цієї посади зовсім нездатний” [68, арк. 368].

Житомирська реміснича управа виникла, очевидно наприкінці 1840-х років, оскільки у березні 1849 р. „житомирської громади ремісники цехові, старшини і наявні почесні майстри християнських і єврейських цехів, зібравшись на мирське зібрання у Житомирську ремісничу управу, за присутності ратмана Житомирського міського магістрату Храмченка і ремісничого голови, [...] для приведення в належний порядок ремісничої управи” ухвалили зібрати кошти на „оренду будинку для розміщення кімнати для засідань разом з канцелярією для розглядів і вирішення трьома членами будь-якого цеху кожного тижня по черзі цехових справ та однією кімнатою для утримання у потрібних випадках недбайливих ремісників – 70 руб., [...] на покупку 12 стільців – 12 руб., однієї шафи із замком для зберігання справ і паперів – 8 руб., [...] на платню особі, яка буде займатись діловодством в управі – 48 руб. і сторожу – 36 руб. на рік; разом на цей 1849 рік – 2636 руб. сріблом” [37, арк. 1-2]. Таке рішення пояснювалось необхідністю облаштувати „ремісничу управу відповідно до розпорядження вищого начальства” [37, арк. 3].

Реміснича управа утримувалася за рахунок внесків цехів, яких вона об'єднувала (див. додаток Л). До прикладу, 26 лютого 1858 р. „майстри управи житомирського кравецького ремесла, котрі зібрались у цеховій коморі, розглядали [питання] про збір грошей у цьому 1858 році, які необхідні на утримання Житомирської ремісничої управи та інші необхідні для цеху потреби, [...] вирішили [...] на утримання Житомирської ремісничої управи [направити] 18 руб. [...]. Це рішення даємо право старшинам нашим подати ремісничій управі на затвердження, у чому підписуємося”. Під цією ухвалою кравецького цеху стоять підписи 10 ремісників-християн польською мовою і 28 ремісників-євреїв мовою іврит [39, арк. 1-1зв.].

Наприкінці XIX ст. (1896 р.) Житомирській управі найбільші суми сплатили такі цехи: золотницький – 35 рублів 80 копійок, шевський цех – 28 рублів 7 копійок, різницький – 24 рублі 30 копійок та цех трубочистів – 24 рублі 85 копійок; найменше до ремісничої управи внесли цехи

обслуговуючих професій: писарів – 1 рубль 85 коп., цирульників – 1 рубль 15 копійок. Можна зауважити, що такі цехи зафіксовані тільки в Житомирі, та й то наприкінці ХІХ ст., з чого можна припустити про наявність значного попиту на професійних писарів і цирульників у губернському центрі.

Отримані від цехів кошти ремісничої управа витратила на оренду приміщення, в якому знаходилась, платню писарю і службовцю, котрі вели всю документацію управи, на придбання меблів, паперу та свічок, на опалення приміщення [106, арк. 2-23].

Ремісничої управа відігравала роль станово-професійного суду. Питання, з якими звертались цехові ремісники, голова управи розглядав разом з трьома цехмістрами трьох різних цехів. Найчастіше вони стосувались видання свідоцтва на підтвердження права ремісника на звання майстра, вирішення конфлікту майстра з підмайстром чи учнем [37, арк. 10 зв. – 11, 35, 57-59 зв. – 60]. Втім, зустрічались і неординарні випадки. Наприклад, у 1858 р. члени малярсько-сідлярського цеху Житомира були обурені поведінкою свого цехмістра Йося Мортка Гінша, котрий „заставив цехові книги і печатку чужим людям і гроші, як явно відкривається, взяв собі”. Управа прийняла рішення виключити його на рік з цехових майстрів і заборонити упродовж цього часу мати підмайстрів і учнів [37, арк. 26 зв. – 31 зв.].

Варто зазначити, що до початку 1850-х років (за даними міських поліцій) ремісничих управ не було в Овручі, Новоград-Волинському, Острозі, Луцьку, Старокостянтинові і Радзивиліві. Генерал-губернатор розпорядився їх відкрити в цих містах, якщо це буде признане за доцільне волинським губернатором [112, арк. 15].

Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. в деяких містах і містечках Волині з різних причин виникали або відновлювалися ремісничі цехи. До прикладу, приводом до об’єднання ремісників Старокостянтинова у професійні братства став конфлікт між сріблярами і мідниками щодо чіткого поділу праці між ними наприкінці 1796 р. Тоді місцевий магістрат

прийняв рішення про підготовку до утворення ремісничих організацій. Насамперед, був складений реєстр усіх майстрів за галузями ремесла, а в середині 1798 р., керуючись «Ремісничим положенням», кравці, шевці, кушніри і пекарі провели вибори цехової верхівки з-поміж авторитетних майстрів: старшини і двох його заступників. Так виникли чотири цехи найпоширеніших у Старокостянтиніві ремесел [367, с. 209].

У Житомирі зберігалась розвинута цехова організація ремесла. Кількість ремісників та ремісничих спеціальностей є серед основних показників рівня розвитку господарства у місті, але статистичні відомості не є точними через внутрішню міграцію. До прикладу, у Житомирі за матеріали перепису на січень 1833 р. налічувалось 2 189 осіб, зарахованих до цехових ремісників, а на жовтень – 2 057 осіб, оскільки багато з них переїхало до інших міст Волинської губернії у пошуках роботи. Вони були об'єднані у 8 цехів; провідними були кравецьке, шевське, мідницьке, шапочне ремесла (див. таблицю 3.1).

Таблиця 3.1

Цехові ремісники Житомира станом на жовтень 1833 р. [50, арк. 455–599]

Цех	Кількість осіб чоловічої статі	Кількість осіб жіночої статі	Усього	
			осіб	%
Кравців	313	323	636	30,9
Шапочників	77	73	150	7,3
Позументників та сріблярів	103	134	237	11,5
Пекарів та крупників	121	124	245	11,9
Шевців	102	125	227	11,1
Столярів та	68	66	134	6,5

бондарів				
Цирульників	41	62	103	5,0
Мідників	145	180	325	15,8
Усього	970	1 087	2 057	100,0

Цехова організація ремесла продовжувала існувати у більших містечках. Вона мала, наприклад, давню історію в Олиці: у 1815-1816 рр. цехмістер кушнірського цеху Кирило Орабович посилався на привілей від 1662 р. [26, арк. 235 зв.-236]. Діловодні матеріали Олицької ратуші свідчать, що цехи об'єднували ремісників найпоширеніших спеціальностей за винятком цеху олійників, якого не було ні в якому іншому місті чи містечку. Шевці утворювали два цехи за релігійною ознакою, при цьому християнський цех був удвічі чисельнішим за єврейський [26, арк. 235 зв.-236, 316, 387]. В інших джерелах зустрічається згадка про існування містечку також цеху різників [35, арк. 28]. Натомість нечисленні ювеліри не утворювали цеху, хоча були відомі, як кваліфіковані майстри. Наприклад, олицькі золотарі Йона Беркович і Мошко Подлінолі в 1808 р. виготовили срібний оклад для Євангеліє церкви села Белева Рівненського повіту [23, арк. 88].

У містечках ремісники намагалися об'єднуватись у цехи, щоб захистити свої інтереси у сплаті державних податків. Прикладом можуть бути ремісники Теофіполя Новоград-Волинського повіту, які просили завердити їхній цех на початку 1840-х років [112].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. спостерігалось суттєве зростання кількості ремісничого населення в усіх без винятку містах Волині, що засвідчують дані таблиці (див. таблицю 3.2).

Таблиця 3.2

**Кількість ремісників у містах Волинської губернії
(друга половина XIX – початок XX ст.) [443, с.110-111]**

Міста	1861 р.	1886 р.	1893 р.	1905 р.
--------------	----------------	----------------	----------------	----------------

Житомир	1 437	4 232	3 802	7 559
Володимир-Волинський	160	586	427	1 007
Дубно	289	423	821	1 734
Заслав	351	451	844	1 007
Ковель	342	543	743	1 525
Кременець	259	307	716	1 114
Луцьк	288	1134	1163	1 804
Новоград-Волинський	301	589	846	1 956
Овруч	131	295	372	1 282
Острог	173	652	599	2 600
Рівне	305	543	1 291	2 574
Старокостянтинів	369	467	786	1 100
Всього	4 375	10 332	12 420	25 545

Як бачимо, кількість ремісників у містах губернії за півстоліття зросла майже у шість разів. Позитивна динаміка виразно помітна у Рівному, Володимирі-Волинському, Дубні, Луцьку і Новограді-Волинському.

Цехове ремесло Волині продовжило розвиватись в губернському центрі. Чисельним залишався кравецький цех, до складу якого у 1856 р. входило 215 майстрів, серед яких були 26 жінок-майстринь. У 1878-1879 рр. в місті працювало 98 підмайстрів та 51 підмайстринь, або модисток, як тоді їх називали. Привертає увагу релігійний склад кравців: усі майстри (чоловіки і жінки) були християнами, а серед підмайстрів 87 – євреями і лише 11 – християнами [42, арк. 13-17]. До великих за кількістю членів можна віднести і столярно-стельмаський цех, який налічував 138 осіб (97 євреїв, 41 – християн). Підмайстрів у цьому цеху налічувалось 150 осіб, всі вони були християнами. На початку 1880-х рр. найбільшим за чисельністю цехом у Житомирі був шевський цех: 144 майстри-християни та 193 майстри-євреї [42, арк.1-6]. На 1878 р. лише у Житомирі налічувалося 15 цехів. За чисельністю майстрів найбільшими були шевський, кравецький,

столярно-стельмаський, пекарський, різницький. Така ситуація обумовлена попитом на продукцію вищевказаних цехів. Найменшими були сідлярський та токарський цехи. Кількісний та релігійний склад ремісничих цехів Житомира поданий у таблиця 3.3., складена на підставі опрацювання реєстру ремісників за 1878 рік .

Таблиця 3.3

Цехові ремісники Житомира в 1878 році [42, арк. 1 - 86]

Цех	Всього майстрів	У тому числі		Всього підмайстрів	У тому числі	
		Майстри - євреї	Майстри-християни		Підмайстри - євреї	Підмайстри-християни
Шевський	337	193	144	184	85	99
Кравецький	224	215	9	109	98	11
Столярно-стельмаський	138	97	41	110	66	44
Пекарський	77	64	13	32	14	18
Різницький	63	56	7	38	38	-
Ковальський	53	12	41	32	7	25
Ювелірний	47	44	3	13	10	3
Кушнірський	46	46	-	150	150	-
Малярський	46	32	14	29	14	15
Бондарський	35	27	8	8	6	2
Перукарський	24	18	6	2	-	2
Сідлярів і рукавичників	22	-	22	24	-	24
Годинникарів	21	16	5	7	6	1
Токарський	17	17	-	22	22	-
Сідлярський	11	11	-	12	12	-
Всього	1 161	848	313	772	528	244

Проаналізувавши дану таблицю, можна зробити висновок, що більшість цехів Житомира за етнічним складом були єврейськими. Євреї домінували у кравецькому, шевському, столярно-стельмаському, пекарському, бондарському цехах [42, арк. 27, 38, 46, 56], в різницькому, золотницькому, годинникарів вони становили більше 90 % складу [42, арк. 27, 39, 46-56], а до кушнірського і токарського входили лише євреї [64, арк. 4].

У звіті волинського губернатора за 1883 р. вказано, що у губернії налічується 25 293 майстри, 7 605 підмайстрів та 6 011 учнів; весь ремісничий загал поділено на чотири групи за галузевою ознакою: виготовлення харчової продукції – 2 648 осіб; одягу – 17 125 осіб; предметів домашнього вжитку – 18 255 осіб; ті, що не увійшли до зазначених груп – 881 особа (див. діаграму 1) [139, арк.12]. При цьому зауважено, що євреї домінують у промислах та ремеслі.

Діаграма 1

Основними соціальними категоріями цеху у другій половині XIX ст. залишалися майстри, підмайстри та учні. Цехи залишалися масовою школою ремісництва. Однак, будучи в повній залежності від майстра, учні часто зазнавали утисків. Так, у 1892 р. бердичівський міщанин І. Літовчик

віддав свого сина на навчання кравецькому ремеслу до житомирського майстра на повне утримання. Зі слів батька, майстер сина примушував багато працювати, не годував і не одягав. Крім того, у 1894 р. до ремісничої управи надійшла скарга від місцевої жительки на те, що майстер кравецького ремесла зіпсував її сорочку, яку, пошив учень, що було з'ясовано пізніше. І. Літовчик забрав сина від майстра, чим порушив умови договору про термін навчання хлопчика. Реміснича управа на майстра і на міщанина наклала штраф: на майстра за те, що не утримував учня, а на батька – за те, що забрав сина раніше обумовленого терміну [44, арк. 21].

Починаючи з другої половини ХІХ ст., відбувається розширення соціальної бази цехового ремесла, у зв'язку з чим посилилась контрольна-організаційна функція ремісничої управи. Так, лише у 1892 р. Житомирська реміснича управа видала 67 свідоцтв на право займатися 17 ремісничими професіями. Найбільше свідоцтв отримали кравці (19), столярі (7), шевці (5), механіки (5), бляхарі та годинникарі (по 4); по 2 свідоцтва – ковалі, токарі, ювеліри, палітурники, слюсарі, галантерейники (виготовляли штучні квіти та жіночі капелюшки); по одному – стельмах, мебляр, різник, пекар-кондитер, цирульник [42, арк. 1-46]. У 1900 р. управа видала таких свідоцтв майже утричі більше – аж 172 [47, арк. 10, 27, 39].

Житомирська реміснича управа свідоцтва на право займатися ремісничою діяльністю надавала й мешканцям інших міст, які навчалися ремеслу у місцевих майстрів. Зокрема, такі свідоцтва отримали жителі Овруча для заняття різницьким ремеслом, Радомишля – столярним та швейним, Кременця – шевським, Любара – кравецьким, Старокостянтинова – ювелірним, Бердичева – годинникарством [42, арк. 6, 7, 13, 18, 24, 33].

Житомирські цехи поповнювали ремісники з інших губерній та іноземці. Так, лише у 1900 р. майстри з різних губерній отримали 8 свідоцтв: І. Дубецький з Бреста Гродненської губернії і Х. Озур з Віленської губернії на право займатися шевством; Г. Лебензон з Кам'янця-Подільського – кравецтвом та іншим [47, арк. 143, 145-146, 151, 154, 165-]

166, 170]. У 1892 р. до ремісничої управи звертався турецький підданий А. Аббас з проханням випробувати його в пекарсько-булочній справі, видати свідоцтво та дозвіл на відкриття пекарні. Була створена комісія з майстрів пекарського цеху та представника ремісничої управи, яка встановили, що А. Аббас добре володіє навиками ремесла та постановила видати йому свідоцтво. Також австрійський підданий Фелікс Адольф Делійський просив випробувати його в столярній справі. Комісія із майстрів столярного цеху дійшла висновку, що Делійський знає свою справу і пропонувала видати йому свідоцтво та дозвіл на розміщення потрібної вивіски [41, арк. 8].

Траплялися випадки, коли майстрам відмовляли у наданні свідоцтва, як до прикладу, трубочистам К. Василевському і А. Ковальському. Їм призначили пройти випробування на звання майстра вдруге. А. Ковальський відразу ж звернувся до управи з проханням повторної експертизи, яка була призначена на січень наступного року. За дотриманням постанови ремісничої управи ретельно слідкували ремісничий старшина цеху та двоє майстрів з цього ж цеху [42, арк. 48].

Ремісничі свідоцтва були постійні для жителів Житомира і тимчасові – для чужих ремісників. Тимчасові свідоцтва видавалися в основному на один рік, на термін дії паспорта, після його закінчення вони здавалися до управи для поновлення. Документ на право заняття певним ремеслом, видане в іншому місці чи навіть державі, реміснича управа визнавала дійсним. Так, членом ремісничого цеху різників у 1890 р. був Іван Павелка, який отримав ремісниче свідоцтво в Чехії [41, арк. 8].

Цехові майстри через ремісничу управу намагалися перешкодити роботі позацехових ремісників. У 1892 р. майстри чоботарського цеху скаржилися до управи на жителя Житомира, що самовільно займався чоботарським ремеслом. Отже, обов'язковою умовою для легального заняття виробничою діяльністю була приналежність виробника до одного із місцевих цехів.

Реміснича управа також виписувала цеховим майстрам посвідчення про наявність необхідної кількості інструментів для відкриття власних майстерень, накладала стягнення за недотримання цехових правил. Наприклад, у 1882 р. кравець Ф. Фельдман мав сплатити штраф до ремісничої скарбниці у розмірі 3 рублі [42, арк. 13].

Цехи, як організації ремісників, були ліквідовані у 1902 р., однак у багатьох містах і містечках продовжував існувати поділ на цехи як уособлення певного ремесла [337, с. 149]. Так, в огляді Волинської губернії за 1905 р. зазначено, що майстрів було 16 982 особи, 15 945 – робітників (тобто підмайстрів), 11 169 – учнів (див. таблицю 3.4)

Таблиця 3.4

Кількість ремісників у Волинській губернії на 1905 р. [144, арк. 70-72]

Повіт	Майстри	Робітники	Учні
Житомир	6 720	3 156	2 099
Володимир-Волинський	3 952	2 231	2 290
Дубно	3 539	2 563	1 248
Заслав	4 925	558	537
Ковель	2 565	266	296
Кременець	4 989	1 007	887
Луцьк	1 561	186	309
Новоград-Волинський	5 726	1 705	1 080
Овруч	4 306	2 070	1 173
Острог	2 384	411	457
Рівне	2 459	568	248
Старокостянтинів	3 856	1 224	545
Всього	16 982	15 945	11 169

Як бачимо, на початку ХХ ст. у містах, яким був притаманний найбільш високий рівень промислового розвитку і які демонстрували найвищі демографічні показники (Житомир, Рівне, Старокостянтинів,

Новоград-Волинський), кількість ремісників була найвищою. Адже заповнити всі ніші економічного життя фабрично-заводська промисловість була ще не в змозі, водночас ремісниче дрібнотоварне виробництво могло задовольнити зростаючі потреби заможних верств населення у більш вибагливих товарах широкого попиту. Окрім того, реміснича діяльність продовжувала утримувати міцні позиції і в економічно відсталих містах Волині, а також у найбільш віддалених від торгово-промислових центрів (наприклад, Заславі, Овручі, Острозі, Володимирі-Волинському), оскільки тут ремісники працювали переважно на замовлення і мали постійних клієнтів або ж на вузький місцевий ринок [443, с. 110].

Отже, до початку ХХ ст. ремісничі цехи залишалися важливими виробниками продукції масового вжитку, мали самодостатній характер і поширювали вплив на всі сторони життя своїх членів. Вони об'єднували у своєму складі представників різних віросповідань етнічного походження. Серед цехових професій найбільш розповсюдженими були ремесла, пов'язані з виготовленням предметів одягу та взуття. Машинне виробництво ще не витіснило на Волині ремісничої продукції, яка продовжувала задовольняти зростаючі потреби населення краю.

Крім суто економічних, ремісничі об'єднання другої половини ХІХ ст. виконували й інші функції – соціалізації та професійного навчання молоді. Для міського ремесла були характерні збереження й нагромадження знань, піклування про виховання нових фахівців. Саме воно було творцем нових технічних ідей і рішень, які, хоч і повільно, але все ж впроваджувалися у виробничу культуру. Оскільки в основі соціально-станової структури суспільства тоді лежав соціальний поділ праці, саме професійна підготовка молоді набула великого значення.

Зі збільшенням числа ремісників виникала конкуренція між ними, з'являлася потреба пошуку нових ринків збуту товарів. Тому в цехи насамперед організовувалися ремесла, які були найчисленнішими та задовольняли найнеобхідніші потреби людей.

3.2 Кустарне виробництво

Кінець XVIII ст. позначився новими процесами в економічному житті країн Центральної та Східної Європи. Поглиблення суспільного поділу праці й розширення сфери товарно-грошових відносин розхитувало одну з основних підвалин кріпосницького ладу – натуральне господарство. Селяни все більше починають займатися дрібнотоварними кустарними промислами.

У науковій літературі знаходимо різноманітні трактування кустарного виробництва – від розгляду як звичайного домашнього виробництва до характеристики його як селянським промислом. На думку, А. Задорожняка, кустарними промислами називають «дрібне, сімейне виробництво товарів на продаж, притаманне землеробському сільському і містечковому населенню як приробіток у вільний від сільськогосподарських занять період» [337, с. 264]. О. Компан зазначає, «промисли, що становили окремі галузі промисловості і зосереджували навколо себе відносно великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, об'єднаних певним договором, були вищим етапом у розвитку промисловості порівняно не тільки з домашньою промисловістю, а й з цеховим ремеслом» [372, с. 232].

Отже, тісно пов'язаними з ремеслами були різноманітні промисли, якими займалися значна частина містян, а також багато мешканців сіл. Причина, що змушувала селян займатися промислами, здебільшого полягала у їх малоземеллі. Крім того, ця діяльність ставала популярною у період, вільний від сільськогосподарських робіт. Можна говорити, що термін „промисел” слід розуміти в першу чергу як неземлеробську трудову діяльність селянства, метою якої виступають отримання грошових засобів. У певних випадках селянин переставав займатися сільським господарством і просто ставав ремісником. Часто такі селяни виступають у джерелах під назвою „бобилі”. Як ми знаємо, вони не мали власних земельних наділів. Крім того, треба взяти до уваги аграрне перенаселення, характерне для Волині

останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., тому незатребувані в землеробстві трудові ресурси „перетікали” в кустарні промисли.

Проте розглядати селян-кустарів (чи навіть міщан) як суб’єктів підприємницької діяльності, очевидно, не слід, навіть не дивлячись на те, що, на перший погляд, вони займались господарською діяльністю з метою отримання прибутку в результаті використання власного (чи позиченого) капіталу і найманої праці.

Основну відмінність кустарного виробництва від ремісничого у ХІХ ст. дослідники вбачають в умовах збуту продукції. Якщо ремісники більше працювали на конкретного замовника і безпосередньо із ним формували свої взаємовідносини, то кустарна промисловість, навіть у випадку, коли її продукція була спрямована на ринок, орієнтувалася на абстрактного споживача [337, с. 154].

На Волині були поширені різноманітні промисли: залізорудне виробництво, гутництво, гончарство, селітроваріння, виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли. Їх розвиток визначався природними і соціально-економічними умовами краю.

Значне місце серед промислів посідало млинарство. Найпоширенішими були водяні борошномельні млини. На повноводних річках їх споруджували десятками. Лише на річці Буг діяло близько 20 гребель з водяним млинами. Безгребельні млини будувалися на невеличких річках (Полонці, Сарні, Зміїнці, Турії, Студенці та інших), в руслах яких було викопано ями («сажі»), де й розміщувалися верхньобійні колеса. Невеликі млини – вишняки – зводилися на рівчаках і працювали лише під час весняних повеней.

Серед водяних млинів були переважно дрібні, що мали по одному або двоє коліс. За підрахунками О. Карліної, у Луцькому повіті на кінець ХVІІІ ст. діяло 143 млини з одним колесом і 36 – з двома, Кременецькому повіті відповідно – 73 і 123, Володимирському – 173 і 52 [366, с. 43]. У млинах,

поряд із борошномельними, були й круп'яні та сукновальні ступи, більшість яких зосереджувалося у Кременецькому повіті.

Особливі умови на Волині склалися для розвитку залізорудних промислів: велика кількість місцевого матеріалу, необхідного для побудови металургійних млинів, густа сітка річок, достатні запаси покладів руди. Топонімічні відомості засвідчують такі назви поселень: Рудня, Руда, Димарня, Гамарня, Рудники. Поклади залізної руди тільки на Волині, за неповними даними початку ХІХ ст., займали площу близько 32 тис. квадратних верст. Давно вже тут залізну руду знали у вигляді бурого залізняка, червоного залізняка і болотної руди. Болотна руда, в свою чергу, поділялась на лугову і дернову, або дерновий залізняк. Знавці волинських руд свідчили, що остання дуже чиста і легко перероблялась на залізо. Паливом для рудень був ліс, але він швидко знищувався орендарями-спекулянтами, які брали його за безцінь у поміщиків і потім поварварському знищували [418, с. 124].

Залізоробне виробництво складалося з двох частин – власні підприємства (рудні), або димарні, й кузні. В димарні з болотної руди виварювалося залізо. Одержану крицю проковували механічними молотами й передавали у кузню, де виготовляли різні вироби. В цілому все виробництво (димарня і кузня) називалося руднею. Але досить часто назви цих окремих частин вживалися як синоніми слова «рудня». Залізорудні заклади належали шляхтичам-землевласникам, які здавали їх в оренду або у відкуп рудникам-майстрам. Це пов'язано з тим, що для організації рудної справи потрібно було мати певні технічні знання: вміти знайти місце для побудови рудні, визначати кількість і якість залізної руди, забезпечити виробництво потрібним обладнанням, інколи знайти робочу силу.

На рудні під керівництвом рудника працювали майстри кількох спеціальностей: ковалі, рубачі, димарі, курачі. Вони походили переважно з безземельних селян і працювали за наймом; селились поблизу рудні. В одній рудні пересічно працювало сім робітників. Вироблена продукція

збувалась на місцевих ринках. Прибуток, який отримували рудники, за своїми розмірами був малим, але норма прибутку (співвідношення прибутку до затрат виробництва) складала понад 100 %. З урахуванням того, що у власників рудень було по кілька залізорудних закладів, то вони отримували значні прибутки. Продуктивність рудень була невеликою. Так, у 1797 р. 104 заклади у губернії виробили 6 579 пудів заліза на суму 96 024 злоті, 2 198 плугів і 66 165 сошників на 8 782 рублів [418, с.126-129]. У 90-х рр. XVIII ст. на заході Волині діяло п'ять рудень, з них дві – у селах Рудня Кременецького повіту і Мовчанів Володимирського повіту – працювали цілорічно, дві – у селах Рудня і Бодячів Луцького повіту – навесні й восени, одна (у селі Солтис Луцького повіту) – лише під час весняної повені [366, с. 44]. Видобута руда служила сировиною ремісникам, зайнятим обробіткою заліза: ковалям, міднярам, слюсарям, золотих і срібних справ майстрам, бляхарям, гвоздюрам та іншим.

У 1824 р. на Полісся була відряджена експедиція на чолі берггауптманом Гельманом для вивчення можливостей розвитку залізорудного виробництва. Керівник експедиції зауважив, що землевласників не цікавить видобуток заліза, бо інші галузі господарства дають більше прибутків, до того ж ліси помітно винищуються. Характеризуючи техніку видобування залізних руд, Гельман писав, що добування залізних руд по всьому Поліссі «відбувається скрізь зовсім одноманітно і просто, з використанням взагалі одних і тих же інструментів: шупа, лома, кайла і лопати» [424, с. 130]. На Волині в 1824 р. він виявив 130 рудень.

Рудних людей Гельман характеризує як особливих. Серед них були вільні та кріпаки. Сільським господарством вони не займались, кожний з них добував і промивав на день близько 30 пудів руди, або до двох візків. За кожен візок руди з доставкою на підприємство вони одержували по 7—10 коп., залежно від відстані.

Нерідко рудники-кріпосні намагалися офіційно утвердитися як вільні людини. Прикладом може бути історія сімей семи рудників, які працювали

на руднях навколо містечка Горошки Житомирського повіту. Вони не вважали себе кріпосними селянами і майже півстоліття добивалися, щоб їх визнали вільними людьми. Маєток Горошки нова російська влада конфіскувала в Андрія Дубровського в 1794 р., а наступного року передала у власність Михайлу Голеніщеву-Кутузову. Таким чином російський генерал отримав на Волині 19 фільварків і містечко Райгородок; у них мешкало 2 692 селяни, 558 рудників, будників і гутників, 19 вільних людей і 109 осіб шляхетського походження [131, арк. 110-111 зв.]. Робітників у руднях, поташних будах і скляних гутах новий власник, а потім його спадкоємці зарахували до залежних селян, хоча в ревізьких „сказках” 1795 р. вони були записані як вільні люди. „Пошуки свободи” рудниками на початку ХІХ ст. не увінчались успіхом, бо Сенат у 1815 р. вказав, що „отданных из казны по Величайшему пожалованию разным владельцам рудников считать навсегда за ними во владении” [131, арк. 3 зв.]. Однак рудники продовжували добиватись визнання їх вільними людьми, тим більше, „что из числа общества их вышедшие в другие места живут наравне вольноживущих”, тому на початку 1840-х років вони знову звернулись до місцевої влади задовольнити їх вимогу. У 1849 р. Івану Зеленку вдалось передати відповідну просьбу самому царю, коли той проїжджав через містечко Пулини. Бути їхнім адвокатом рудники просили колишнього чиновника з Житомира Чайковського. Саме його волинський прокурор вважав підбурювачем рудників. Справу розглянула Волинська палата карного суду і визнала Чайковського невинним. Після оголошення вироку товариш голови цієї палати Сербинович зауважив Чайковському, щоб той більше не писав ніяких прохань. Чайковський відповів, що має на це право. Тоді Сербинович сказав: „Как только будешь писать, Бог высоко, Царь далеко, а я тебя прикажу взять в тюрьму, то там тебя не только черти возьмут, но и черви съедят” [131, арк. 264 зв.]. Оскільки просьби від волинських рудників продовжували надходити, то вісім із них було арештовано, а Чайковського вислано в глиб держави [131, арк. 305, 342].

Важливим промислом було виробництво скла – гутництво. Основою гуті була скляна піч, де в спеціальних глиняних горшках (доницях) варилася скляна маса. Найпоширенішими були гуті на одну піч і чотири дониці, але траплялися гуті, що мали дві печі і вісім дониць. У них вироблялося листове скло, звичайний скляний і кришталевий посуд. У виробничому процесі на скляних гутах брали участь робітники 14 професій – шклярі, попельники, осмольники, шуляри (кочегари) та інші. Тут існував відносно розвинутий технічний поділ праці [366, с. 44].

На Волині в 1795 р. існувало вісім скляних підприємств, а в 1797 р. — десять. Із восьми гут, які працювали в 1795 р., дві належали митрополитові, п'ять – поміщикам і одна – каштеляну. Шість підприємств працювало на ринок і два — на власні потреби. Основним продуктом виробництва було просте скло. Все необхідне для виробництва, за невеликим винятком, одержували з маєтків власників гут [424, с. 143].

У першій половині XIX століття на Волині працювало 20 гут з річним прибутком понад 23 000 руб. Скло вироблялося в Житомирському, Новоград-Волинському та Кременецькому повітах. Переважна більшість гут працювала на місцевому матеріалі, лише дві – Городельська і Суразька Кременецького повіту отримували матеріал із Корця.

Значного поширення на Волині набуло виробництво будівельних матеріалів – вапна, цегли, будівельного каміння, які, в основному, призначалися для власних потреб. У Волинській губернії в 1795 р. тільки у Ковельському повіті налічувалось 20 дрібних цеглень, які в більшості своїй належали поміщикам, а цегла вироблялась для власних потреб. У Луцькому повіті в 1796 р. налічувалось 16 цеглень, Володимир-Волинському повіті – 20 цеглень, 18 з яких належали поміщикам, одна — старості села Рилівичів і одна — духовній особі. Характерно, що в цьому повіті значна кількість цеглень мала вільнонайманих робітників [424, с. 135].

На 1836 р. на Волині працювало 120 цеглень. Вироблена продукція йшла на будівництво гуралень, броварень, млинів та інших господарських об'єктів [98, арк. 18]. Сировиною для волинських цеглень була місцева глина з невеликою кількістю заліза, а цегла з неї виходила жовта і високоякісна. Якщо спочатку цеглу випалювали прямо в ямах біля родовищ глини, то пізніше середній цегельний заклад містився в дерев'яній будівлі; там же була піч для випалювання цегли. Паливом служив навколишній ліс або навіть солома. Робили цеглу руками.

Випалення поташу належало до давніх форм переробки деревини і було одним з важливих галузей лісового промислу, до якого входило виробництво смоли, деревного вугілля, гонту, клепок, обручів до бочок та інших матеріалів. Воно відбувалось на майданах – ділянках викорчуваного з цією метою лісу. Навколо майдану зводились примітивні хатини, або „буди””, в яких працювали будники. Нерідко на майдані виникало село, мешканці якого виробляли поташ, займалися смолярством, випаленням попелу та іншим лісовим промислом. Поташ – хімікат, який одержували із попелу деревини і використовувався для очищення вовни, вибілювання тканини, для виробництва скла, мила, фарб і пороху. На початку ХІХ ст. виробництво поташу було зосереджене в Луцькому повіті, неподалік від сіл Кукли, Городок, Борова, Ситниця [366, с. 44]. Особливе місце серед промислів займало селітроваріння. Ще з кінця ХVІІІ ст. на Волині діяло 4 майдани – Берестянський, Звіринецький, Липінський та Рудницький.

Важливим промислом на Волині було ткацтво. Домашнє виробництво тканини з конопель та льону забезпечувало потреби сім'ї і досить часто тривало впродовж декількох зимових місяців, вільних від землеробства. Доречно зауважити, що ткацтвом (для домашніх потреб) займалися лише жінки, у той час як професійними ткачами-ремісниками були здебільшого чоловіки [337, с. 158]. Тканини були важливою окрасою інтер'єру помешкання. Узорні рядна, покривала, килимки стелили на лави, постіль та підлогу, скатертинами вкривали столи. Кожна родина мала багато

рушників: узорчасті, з яскравими орнаментами прикрашали інтер'єр, прості використовувались для господарських потреб. У кожній хаті був ткацький верстат. Ткацтво було поширеним на території усїєї губернії, але найбільш розвиненим в Володимирському, Кременецькому, Луцькому та Рівненському повітах. Так, досить багато полотна, рядна, різноманітних рушників ткали жителі села Сільце Володимир-Волинського повіту.

До другої половини XIX ст. з боку держави кустарному виробництву приділялося мало уваги. В цей час у Росії взагалі не було жодного органу, який би контролював або сприяв цьому виду діяльності. Вивчення кустарних промислів здійснювалося лише в межах наукових досліджень, у яких головна увага приділялася теоретичним розробкам. Зокрема, спробам дати визначення що таке кустарне виробництво, а також виявити його основні ознаки [421, с. 102]. При аналізі звітів волинського губернатора ми з'ясували, що кустарне виробництво довгий час не виокремлювалося у самостійну галузь економіки. Із 70-х років XIX ст. в промислових і сільськогосподарських виставках кустарному виробництву відводяться вже окремі самостійні відділи. Під впливом таких виставок і наукових досліджень цим видом діяльності зацікавилися й урядові органи. У 1872 р. при Міністерстві фінансів була створена Комісія з дослідження кустарної промисловості в Російській імперії. Завданням Комісії було проаналізувати причини відходу сільського населення в міста і неможливість сплачувати всі податки. У березні 1877 р. Комісією була схвалена програма дослідження кустарних промислів, що складалася з 10 пунктів: 1) місцезнаходження, кількість населення; 2) загальна характеристика промислів; 3) історія промислів; 4) економічні умови; 5) зовнішня обстановка і виробництво промислу; 6) учасники виробництва; 7) капітал; 8) збут виробів; 9) санітарні та культурні умови; 10) загальні висновки. Всі кустарні промисли були поділені на вісім груп за технологією виробництва: 1) шкіряні вироби і взуття; 2) вироби з волокна; 3) одяг та вишивання; 4)

вироби з дерева, меблі; 5) вироби зі скла, обробка каміння; 6) хімічні вироби; 7) металеві вироби; 8) змішане виробництво [187, с. 86].

Головним завданням Комісії з дослідження кустарної промисловості було дати чітке тлумачення терміна «кустарна промисловість». Після тривалих дискусій члени комісії на засіданні, що відбулося 20 березня 1876 р., запропонували урядові вважати кустарною промисловістю «вид обробної промисловості, що є домашньою справою переважно сільського населення і є, більш-менш, додатковим при веденні сільського господарства» [385, с. 535]. Для неї характерно переважання ручної праці, як сімейної форми організації виробництва, так і використання найманої праці; вона була орієнтована на ринок.

Як бачимо, у цій дефініції немає ніяких елементів, які би відповідали суті підприємництва, тому в період початкової модернізації традиційного суспільства кустарі не належали до класу підприємців. Разом з тим варто зауважити, що такий відомий український економіст другої половини XIX – початку XX ст., як Михайло Туган-Барановський, вважав, що на розвиток кустарних промислів позитивний вплив спочатку мали мануфактури, а потім і фабрики. Вони були для селян, які на них працювали, „школою промислового майстерності, нових прийомів виробництва, технічних новацій” [483, с. 119, 122].

У 1888 р. був прийнятий закон „Про порядок завідування кустарними промислами”, направлений на підтримку дрібного кустарного виробництва [160, с. 122]. Тоді ж У 1888 р. був створений відділ кустарних промислів при департаменті землеробства і сільськогосподарської промисловості Міністерства державних маєтностей. Головним завданням новоствореного органу став збір та систематизація інформації про сировину та шляхи збуту продукції.

Із середини 90-х років XIX ст. до вивчення кустарних промислів залучаються губернські статистичні комітети. У 1894 р. спільна робота дає перший результат – створюється кустарний комітет при Відділі сільської

економії Міністерства сільськогосподарської статистики. У його руках і було зосереджено керівництво кустарною промисловістю. Протягом 1894-897 рр. вперше робляться спроби провести перепис кустарного населення Російської імперії. У 1900 р. до цієї справи залучається ще й Міністерство фінансів. Під його контролем фабричні інспектори мали зібрати і довести до відома міністерства таку інформацію про місцеві промисли: які є в губернії кустарні промисли і в яких місцевостях; скільки приблизно робітників зайнято в кожній галузі і яка їх продуктивність; звідки надходить сировина для виробництва; куди збуваються кустарні вироби; які кустарні виробництва вимагають державної підтримки; які народні промисли необхідно відродити, виходячи із місцевих умов; які заходи, на думку інспекції, могли би зміцнити існуючі кустарні виробництва і сприяти виникненню нових галузей; яка функція кустарного виробництва визнається найбільш бажаною [149, арк. 1-15].

Урядовими установами була проведена значна робота по збору матеріалів, що стосуються кустарних промислів Російської імперії. Вже з кінця XIX ст. у звітах губернаторів знаходимо окрему главу про розвиток кустарного виробництва. Так, було встановлено, що у Волинській губернії особливо поширеним було теслярство, виготовлення льняного одягу, паркету, рукавичок зі шкіри, закупленої в Житомирі. Також виготовлялися стільці з плетінками віденського зразка. І хоча вони поступалися австрійським, але тим не менш були міцними і користувалися попитом [139, арк. 8-34].

Про урядову зацікавленість кустарними промислами свідчить огляд Волинської губернії за 1905 р., в якому зазначається, що місцеве земство звернуло увагу на функціонування сільської школи, де учні набувають знання з певних видів виробництва. З метою кращого матеріального забезпечення селян варто було б надати можливість селянству розвивати кустарне виробництво, продаж продукції якого давав би додатковий дохід. Тому виникло бажання організувати кустарне виробництво різноманітних

виробів і з цією метою необхідно бодай у декількох населених пунктах губернії створити спеціальні школи [144, арк. 4].

Також у звіті волинського губернатора за 1908 р. зазначено, що на Волині добре розвиненими є гончарство та деревообробні промисли [144, арк. 1-2зв.]. Волинські кустарі взяли участь у відомій виставці сільськогосподарської та промислово-ремісничої продукції в Бердичеві у 1901 р. [373, с. 86-87].

Гончарний промисел поширювався там, де залягали поклади необхідної для виробництва глини. У 70 – 80-х рр. ХІХ ст. гончарне виробництво було зосереджене у Кременецькому та Овруцькому повітах. Загалом тут налічувалося близько 90 кустарів, які виготовляли глиняний посуд [122, арк. 28]. Загального поширення набув важкий ножний гончарний круг, що складався з верхнього (меншого) та нижнього (більшого) дерев'яних кругів, з'єднаних спершу дерев'яною, а згодом металевою спицею [348, с. 384].

Наприкінці ХІХ ст. були віднайдені значні поклади кам'яного вугілля на території Кременецького повіту. Так, у 1885 р. єврей Берко Шаць звернувся до Кременецької міської управи для отримання дозволу на видобуток і переробку кам'яного вугілля. Міська управа відмовила йому і уклала договір з варшавським купцем Юліаном Пенкалі. Останній отримав право 12 років видобувати кам'яне вугілля за умови прокладення залізничного полотна від Кременця до станції Верба [81, арк. 21, 525]. У 1903 р. Кременецьке міське правління надало дозвіл на видобуток кам'яного вугілля, залізної руди та мінералів князю Михайлу Кочубею терміном на 30 років. Він повинен був сплатити 90 тис. руб. сріблом державного мита. Якщо ж під час видобутку буде знайдено благородні метали, то князь повинен був виплатити місту половину їх вартості [84, арк. 19-20].

Розвивався також кам'янотесний промисел. Обробкою каменю на території Кременецького повіту у 1865 р. займались 211 майстрів, з яких 105 виготовляли переважно жорна і млинові камені, а 106 – речі господарського вжитку та надгробні пам'ятники [117, арк. 121].

На Поліссі, де був достатній вибір різноманітної деревини і мало ефективне сільське господарство, особливо великого поширення набули деревообробні промисли – лісозаготівля та лісосплав, бондарство, теслярство. Усього на 1914 р. обробкою деревини на Волині займалися 9 293 кустарі, що складало 19 % від загальної кількості кустарів губернії. До найбільш масових деревообробних промислів належало бондарство – у ньому було зайнято 5 098 осіб [255, с. 41]. На Волині розвитку цього промислу сприяла величезна кількість гуралень, броварень та смолярень, які потребували бочок на виготовлену продукцію. До того ж територія Волині була вкрита дубовими лісами, які були найкращим матеріалом для клепки з якої виготовляли посуд. Волинські бондарі виготовляли високоякісні дубові бочки, «кухви», «барила» тощо для потреб броварного промислу. З поступовим занепадом гуральництва у середині ХІХ ст. волинський бондарний промисел задовольняв потреби місцевого населення і був спрямований на заготівлю клепки на експорт [392, с. 88]. Праця бондаря-кустаря починалася з заготівлі матеріалу. За майстерню була мала шіпка або ж майстрували на подвір'ї під відкритим небом, взимку вся робота переносилась до хати. Асортимент виробленої продукції був різноманітний: бочки, діжки, ложки, миски, кухлі, відра, барила тощо.

Деревообробні промисли на Волині зосереджувались у північних повітах, де зайняті ними кустарі складали близько чверті місцевих дрібних виробників, а в рівненському повіті – навіть третину. Основними осередками деревообробки були такі села: Удовець (виробництво столярних виробів і сільськогосподарських знарядь праці) і Верхи (бондарні вироби) Ковельського, Нудижі Володимир-Волинського, Осова Луцького, Буда Овруцького повітів [255, с. 15-17].

У Волинській губернії в 1905 р. працювали 3 571 коваль і 563 слюсарів, а разом з молотобійцями і горновими, їхніми найманими або з числа родини помічниками, загальна кількість кустарів, зайнятих у металообробних

промислах, досягала семи тисяч, а в 1808 р. їх налічувалось 8 204 особи [234, с. 68].

Отже, тісно пов'язаними із ремеслами були різноманітні кустарні промисли, якими займалися значна частина містян, а також багато мешканців сіл, позаяк для селян вони були додатковим заробітком.

Сприятливо позначалися на зростанні кустарного виробництва декілька чинників, з-поміж яких варто виокремити історичну традицію розвитку певного виду кустарного виробництва (млинарства, залізорудного виробництва, гутництва, гончарства), близькість до джерел сировини, сприятливу ринкову кон'юнктуру. Особливо були поширені такі промисли: деревообробка, випалення поташу, виробництво цегли і гончарство, видобуток залізної руди і металообробка, ткацтво, каменотесний промисел.

3.3. Мануфактура та її поширення

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували декілька типів мануфактур – розсіяна (децентралізована), централізована і змішана.

На початку ХІХ ст. промисловість в Україні була в основному представлена ремісничими майстернями. Одночасно з ними діяли нечисленні мануфактури. Зародження мануфактур відбувалося на основі сільських промислів, міського ремесла та кустарного виробництва кількома шляхами: незалежний виробник ставав підприємцем; торгівельний капітал підпорядковував промислове виробництво; мануфактури засновували землевласники та держава. За формами власності мануфактури поділялися на державні (казенні) і приватні (шляхетські, купецькі, змішані); за характером праці – на капіталістичні, базовані на використанні найманої праці; кріпосницькі – на них працювали залежні селяни, і змішані. Розрізняють три види кріпосних мануфактур: казенні (роботу виконували кріпосні селяни державної власності); вотчинні (селяни на цих

мануфактурах працювали на умовах відробіткової ренти: не були позбавлені землі та засобів виробництва) і посесійні, що були лише в умовному спадковому користуванні купців; такі мануфактури слугували поміщикам для підтримки їхнього економічного становища [341, с. 155].

Технічною передумовою для створення мануфактур було широке використання водяного колеса. Наявність підприємств із застосуванням певних технічних засобів, зокрема, гідравлічного двигуна у вигляді водяного колеса, з початковим або виразним поділом праці й використанням найманої праці, значною товарністю продукції свідчила про те, що на Волині відбувався процес творення початкових форм мануфактур. Вони виробляли більшу частку продукції, що надходила на внутрішній ринок, і охопили такі галузі промисловості, як залізоробну, паперову, винокурну, суконну, скляну, поташну, виробництво будівельних матеріалів (див. таблицю 3.5).

Таблиця 3. 5

Дрібні підприємства у Волинській губернії на початку XIX ст.

[складено за: 345, с. 219-226]

Заклад	Повіт												Всього
	Володимир-Волинський	Дубенський	Житомирський	Заславський	Ковельський	Кременецький	Луцький	Новоград-Волинський	Овруцький	Острозький	Рівненський	Старокостянтинівський	
Залізорудний	-	-	19	-	-	2	1	8	92	-	7	-	129
Мідний	-	-	8	-	1	-	-	-	-	1	-	-	10
Котельний	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Поташний	2	-	2	3	2	-	8	13	30	-	7	-	67
Селітровий		-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	3

Скляний	3	-	1	1	1	3	1	-	-	-	2	-	12
Шкіряний	-	-	2	-	-	-	-	3	-	1	-	-	6
Салотопний	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Шапкова	-	-	1	-	1	-	-	2	-	-	-	-	4
Суконна	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	2
Ситцева	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2
Полотняна	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	3
Паперова	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Всього	13	-	35	5	5	6	11	28	123	2	17	-	245

Як бачило, дрібні підприємства зафіксовано у всіх повітах губернії, крім Старокостинівського і Дубенського. Звернемо увагу, що перші дослідники, котрі цікавилися промисловим виробництвом, до закладів, на яких була зайнято декілька робітників, віднесли рудні та „буди”, що тоді зосереджувалися в Овруцькому і Житомирському повітах.

В іншому дослідженні початку XIX ст. мануфактурами на Волині визнано 32 підприємства із загальною кількістю робітників 331 особа (див. таблицю 3.6). Впадає в око наявність аж 10 скляних гут, на яких пересічно було зайнято 13 робітників, та вісім суконних мануфактур з великим обсягом виробництва.

Таблиця 3. 6

Мануфактури Волинської губернії в 1812 р. [складено за: 158]

Мануфактури	Кількість мануфактур	Кількість робітників	Кількість виробленої продукції
Суконні	8	152	9 995 аршинів
Полотняні	1	4	240 аршинів
Шаповальні	4	8	1 981 штук
Шкіряні	4	14	1 404 штук

Скляні гути	10	127	52 974 штук
Гамарні	3	15	1 230 штук
Разом	32	331	-----

Одним з перших підприємців-землевласників на Волині, хто зайнявся заснуванням мануфактур, був князь Юзеф Клемент Чарторийський (1740-1810 рр.). Економічним підґрунтям підприємств, відкритих ним в останній третині XVIII ст., були постійні доходи князя, отримувані від реалізації продукції лісового господарства і зернового виробництва. Прибувши у 1760-і роки у свої корецькі володіння, Ю. К. Чарторийський, як фізіократ за своїми економічними поглядами, у першу чергу зайнявся упорядкуванням управління маєтком на засадах піднесення культури господарювання і запровадження нових галузей у сільськогосподарське виробництво. Лісове господарство він зорієнтував на виробництво поташу, експорт корабельного лісу і постачання палива для фабрик у Корці, тваринництво – на розведення овець з метою збуту сирої вовни і вичиненої шкіри, рільництво – на вирощування зернових для переробки в місцевих гуральнях і нових культур (тютюну). Маєтки також забезпечували підприємства робочою силою залежних селян. Важливо й те, промислове виробництво у володіннях Ю. К. Чарторийського опиралось на місцеву сировину. Роль торгово-промислового центру мав виконувати Корець, розташований на волинсько-поліському пограниччі.

За походженням використовуваної сировини промислові об'єкти у володіннях Чарторийського поділялись на переробні (млини, гуральні, пивоварні, медоварні і гарбарні) і власне промислові (суконна, фарфорово-фаянсові фабрики).

Найбільшу славу князю Чарторийському як господарнику принесли фарфоро-фаянсові фабрики. Виготовленням порцеляни він зацікавився ще на початку 1760-х років, коли побував у Саксонії та Пруссії. Повернувшись, князь провів дослідження глини у своїх володіннях, надсилав її зразки до

фахівців у Мейсен, з'ясував, чи наявні на Волині інші складники, потрібні для виробництва фарфорово-фаянсових виробів. Було підтверджено залягання покладів якісних каолінових, бентонітових і пегматитових глин у басейні річечки Корчик, притоки Случі, а також великих запасів промислового піску, польового шпату та інших необхідних матеріалів.

Лише після отримання позитивних результатів він взявся за організацію підприємства: створив акціонерне товариство, у 1783 р. уклав контракт з Францом Мезером про управління фабрикою. Вже наступного року була випущена в Корці перша фаянсова продукція. З 1790 р. діяло дві фабрики: з виробництва і фаянсу, і фарфору. Пожежа 1797 р. знищила обидва підприємства, але на 1800 р. власник їх відбудував. Другий період в історії корецької порцеляни почався в 1804., коли Ф. Мезер покинув містечко і заснував фабрику у Баранівці. Управління фарфоро-фаянсовими фабриками Ю.К. Чарторийського перейшло до двох французів. Тоді ж виробництво фаянсу було перенесено до Городниці [516, s. 96].

Нове керівництво фабрик провело огляд стану виробництва та визначило перспективи його розвитку. На середину 1803 р. в Корці налічувало три фабричні будівлі (дві з них муровані), в яких працювали 14 станків і дві великі печі для виготовлення фарфору та 37 станків і 6 печей для виготовлення фаянсу; було 22 художники, з них лише три-чотири визначені як здібні. Поклади потрібної глини і кварцу знаходили на віддалі кількох миль від містечка. Порцелянові вироби витримували конкуренцію з подібними виробами інших фабрик, а фаянсові були гіршої якості. Обов'язком нових директорів було усунути недоліки у виробництві та забезпечити такі обсяги виробництва, якими вони були до пожежі 1797 р. (тоді працювало 86 станків і 73 художники). Однак і на 1803 р. фабрики приносили значні доходи: від липня 1800 р. до кінця червня 1803 р. порцеляни і фаянсу було продано на 755 121 злотий [516, s. 97].

Тодішні вироби з порцеляни корецької мануфактури – статуетки, чайні і столові сервізи, медальйони, табакерки тощо – відзначалися

елегантністю, вишуканим розписом і особливою білизнаю. У їхніх мотивах досить помітно відчувався вплив німецьких майстрів, оскільки саме найбільш кваліфіковані майстрихи із сім'ями прибули з Німеччини (Саксонія, Берлін), Австрії та Чехії. До 1828 р. на корецькій мануфактурі працювало два горна, де вироблялася порцеляна, і шість, де вироблявся фаянс. На виробництві активно використовувалася праця місцевих кріпаків [304, с. 263]. Порцелянова мануфактура у Корці проіснувала до 1832 р.

У 1799 р. розпочалося спорудження фаянсової мануфактури у містечку Городниця на правому березі р. Случ. Вже у 1807 р. підприємство випускало фаянсову продукцію. А 1803 р. у містечку Баранівка, що також розташоване на Случі, під керівництвом Міхаеля де Мезера, який роком раніше викупив у місцевої поміщиці Гагаріної земельну ділянку, почалося спорудження приміщень для нової порцелянової мануфактури. Гроші на спорудження обох підприємств надав Ю. Чарторийський. 1815 р. російський уряд надав власникові баранівської мануфактури право ставити державний герб на виробках, а також виділив фінансову допомогу на розвиток виробництва [304, с. 262]. Про масштаби виробництва на Баранівській мануфактурі свідчать такі дані: у 1822 р. було виготовлено 11 тис. тарілок та понад вісімнадцять тисяч інших виробів, у 1828-му – 10,6 тис. тарілок, 16,2 тис. пар чашок, 23 тис. інших виробів. Шкала цін у той час була такою: тарілки – від 72 копійок до 1 рубля 45 копійок, чашки – від 7 рублів 50 копійок до 36 рублів (пара), чайники – від 60 копійок до 18 рублів, ваза – від 5 рублів 40 копійок до 45 рублів [357, с. 12].

У містах і містечках Волинської губернії мануфактури так званого розсіяного типу були найчисельнішими саме в суконній промисловості. Вони ґрунтувалися як на праці залежних селян, так і на вільнонайманій робочій силі. Прикладом може бути мануфактура у Корці, яка належала князю Ю. К. Чарторийському. Суконна мануфактура в 1797-1798 рр. мала дев'ять верстатів, на них працювало 39 осіб, а на тимчасові роботи наймали

ще до 100 осіб [347, с. 345]. Із дрібного виробництва воно перетворилося у велике підприємство із сукна, скатертин та серветок.

Загалом, на початку XIX ст. (у 1804 р.) у Волинській губернії працювало чотири суконні мануфактури, на яких працювало 330 робітників. На 21 верстаті вони за рік виробили трохи більше 27 тис. аршинів сукна, переважно солдатського [471, с. 19].

За ініціативою міністра внутрішніх справ Росії князя Олексія Куракіна у 1807 р. у «польських губерніях» мали відкриватися додаткові суконні фабрики для забезпечення обмундируванням військ Російської імперії, що пов'язувалося з загостренням відносин із Наполеоном. У губернії до цього часу було лише п'ять таких фабрик, на яких працювало 26 станків. За підтримки уряду — переважно завдяки виділенню грошових позик — їх кількість збільшилась на десять (до 173 станків). Найбільшу фабрику на 140 станків відкрив сенатор Генріх Ілінський у Новограді-Волинському, а Житомирський приказ громадської опіки започаткував виробництво на 4 станках. Однак незважаючи на затрачені зусилля, нові фабрики не відкривалися [153, арк. 7 зв. – 13 зв.].

У зв'язку з гострою потребою у сукні для російської армії в 1808 р. уряд зобов'язав власників мануфактур виробляти солдатське сукно, фарбоване у зелений колір. В кінці наступного року були зняті деякі обмеження на торгівлю сукном на вільному ринку. Після виконання державних поставок (не менше 400 аршинів від кожного верстата) можна дозволялося решту продукції продавати за ринковими цінами [215, с. 1 223-1 227].

У 1809 р. на Волині працювало дев'ять суконних мануфактур, у 1814 р. — 13, а в 1816 р. — 20. Щоправда, у 1814 р. із 13 мануфактур вісім були дрібними (кількість верстатів на кожній з них не перевищувала трьох). За соціальним станом власники цих підприємств поділялися так: шестеро з них були чиновниками і семеро — орендарями («содержателями») із дрібних купців. На всіх 13 мануфактурах було 72 верстати, а загальне виробництво

сукна та інших матеріалів дорівнювало 67 630 аршинам на рік. На той час найбільшою за кількістю верстатів залишалася мануфактура графа Лінського. На ній налічувалося 35 верстатів, а річне виробництво становило 35 570 аршинів солдатського сукна. Трохи меншою була мануфактура спадкоємців князя Чарторийського, на якій налічувалося 15 верстатів, а річне виробництво сукна дорівнювало 7 152 аршинам [418, с. 245-246].

Більшість суконних мануфактур на Волині ґрунтувалися на найманій праці. У суконне виробництво активно вкладали кошти купці. Уже в 1814 р. у Волинській губернії проявилася чисельна перевага купецьких суконних мануфактур над поміщицькими, а в 1832 р. вона стала кілька разовою. Не слід також забувати, що купці також орендували деякі поміщицькі підприємства. У списках власників або орендаторів суконних фабрик Волині за 1828 р. було декілька іноземців: Бейз у Заславі, Фромерт у Полонному, Гібнер у Черняхові, Гааге й Шмідт у Горохові, Галле в Куневі [365, с. 17].

Виробництво полотна залишалось домашнім ремеслом. Відомо лише про одну мануфактуру, організовану в Корці в 1787 р.; через десять років тут було зайнято шість майстрів-ткачів і два учні, один майстер-серветник і чотири учні, 80 прядильниць-кріпосних Ю. К. Чарторийського [347, с. 345].

Примітивними мануфактурами були підприємства з виробництва скла – гути. Наприкінці XVIII ст. у Волинській губернії переважали підприємства, де працювало 15-20 кріпосних робітників, хоч іноді поміщики-власники застосовували й найману працю. Так, із дев'яти гут західноволинського регіону найману працю використовували лише три (Куклянська і Каноницька Луцького, Суразька Кременецького повіту), кріпосну – шість (Городельська, Станіславицька, Шклянська, Пікулінська, Макечківська Кременецького повіту і Лісовська Луцького повіту). Переважна більшість гут працювала на місцевому матеріалі, лише дві – Суразька і Городельська – отримували матеріал з Корця [366, с. 44].

В с. Гуті Рівненського повіту працювала скляна мануфактура, яка належала поміщикаві. Останній забезпечував виробництво всім необхідним і зі своїх маєтків. Підприємство існувало з 1765 р. і на ньому вироблялося просте скло, яке продавалося на місці. Прибуток мануфактури складав 90 рублів сріблом за рік. У Новоград-Волинському повіті працювала одна гута поміщика, товари якої продавались, а прибуток становив 30 рублів за рік [418, с. 143].

У XIX ст. асортимент скляних виробів на Волині значно розширився. Окрім простого скла, стали виробляти чарки, пляшки, штофи, склянки та ін. В 1823 р. у Волинській губернії було 14 скляних і кришталевих підприємств, у тому числі три належали поміщикам, сім – дворянам, два – військовослужбовцям і два підприємства – невідомо кому. На восьми закладах працювали вільнонаймані робітники, на двох – кріпаки, а на чотирьох використовувалася праця і вільнонайманих робітників і кріпаків. Загальна кількість робітників на всіх закладах становила 243, у тому числі 170 – вільнонайманих і 73 кріпаки. Виробництво за рік усіх 14 закладів становило: пляшок – 56 597, чарок – 12 400, склянок – 3 4261, кришталевих графинів – 800, кришталевих склянок – 1 700. Розміщувалися названі заклади у Житомирському повіті (4), Новоград-Волинському (4), Овруцькому (1), Кременецькому (3), Володимир-Волинському (2). Отже, найбільша кількість закладів припадала на Житомирський і Новоград-Волинський повіти, де було багато лісу, а отже, і палива [418, с. 295-296].

У 1836 р. збереглися дані про дві гуди мануфактурного типу, одна з яких знаходилася в Луцькому повіті. На цьому підприємстві сотня пляшок коштувала 3 руб., сотня склянок – 75 коп., а сотня чарок – 50 коп. [98, арк. 18].

Широкого розповсюдження на Волині досягло залізорудне виробництво. Так, якщо у 1816 р. мануфактур по виробництву заліза з кількість робітників 15 і більше працювало лише шість, то у 1846 р. лише в Житомирському повіті таких було 18 [107, арк. 120]. Одна з них була

посесійною і належала графу Ілінському. Мануфактура розташовувалася у Житомирському повіті, у Романівському ключі. Кількість робітників дорівнювала 93, з них лише були вільнонайманими, а решта – залежними селянами („приписними”). Виробництво продукції на рік становило 300 пудів шинного заліза. Друга мануфактура належала князю Ю. Любомирському і знаходилася у Рівненському повіті, в селі Почерилівці. На ній працювало 18 робітників і всі вони були вільнонайманими. За рік на підприємстві вироблялося 200 пудів шинного заліза. Все вироблене залізо йшло на продаж. В Овруцькому повіті працювало кілька рудень поміщика Олищанського, які він здавав в оренду. Число робітників в руднях коливалося від 11 до 16 чоловік. Усі вони були вільнонайманими. У Новоград-Волинському повіті, в с. Читівці, існував заклад генерала Уварова. На підприємстві працювало 19 робітників, у тому числі 18 кріпаків і 1 вільнонайманий. Це була мануфактура вотчинного типу [418, с. 319].

Наприкінці XVIII ст. значна мідноливарна мануфактура – гамарня – діяла в с. Старий Тараж Кременецького повіту. Тут виготовляли не тільки устаткування для гуральництва, а й різний посуд на ринок (близько 15 найменувань). Крім 30 підданих селян, гамарю обслуговували кваліфіковані наймані робітники [366, с. 44].

Базою для розвитку шкіряного виробництва на Волині було розвинуте тваринництво. Наприкінці XVIII ст. на території губернії існувало чимало дрібних шкіряних закладів. Тільки у Житомирі їх було три, з яких два належали купцям 3-гільдії і один – міщанину. Виробництво в цих закладах було дрібним і не перевищувало у вартісному виразі 300 руб. на рік. У Корці в 1797 р. працювало три шкіряні заклади: один належав міщанці В. Милевській, один – іноземцю Д. Ситресу і один купцю Ш. Дисюку. Вироблені шкіри продавались на місці за такими цінами: козлові шкіри – від 60 копійок до 1 рубля 50 копійок, юхта – від 2 до 4 рублів, шкіри для підошви – по 3 рублів [418, с. 173].

У 1816 р. на Волині працювало шість шкіряних мануфактур, де працювало 28 вільнонайманих робітники. Через 20 років, у 1846 р. їх кількість зросла до 14 [98, арк. 18].

Досить розвиненою галуззю промисловості було гуральництво. Будівництво гуралень не вимагало великих затрат капіталу, адже обладнання і технологія виробництва були простими – примітивне приміщення, чани, казани, трубки. Так, гуральництво перетворилося у високоприбуткову галузь. Дрібні гуральні і пивоварні стали невід'ємною частиною майже кожного маєтку. Організацію роботи в гуральні великого маєтку розкриває „Інструкція для писарів гуральні і фабрик” в Теофіпольському і Ляховецькому маєтках княгині Теофілії з Яблоновських Сапєжини, видана в 1847 р. [520, с. 177-178].

У 1798 р. лише у західних повітах Волинської губернії налічувалося 614 гуралень. На території Кременецького повіту діяло 192 гуральні, Володимирського – 422. Поряд з гуральництвом деякого поширення набуло виготовлення інших напоїв – пива і меду. Наприкінці XVIII ст. на заході Волині діяло шість пивоварень. Із них у Кременецькому повіті – п'ять, Володимирському – одна [366, с. 45]. Більшість винокурень і пивоварень мали один-чотири казани і виробляли від 300 до 2500 відер горілки. Винокурні і пивоварні використовували найману і кріпосну працю.

У млинах поряд із борошномельними посадами траплялися круп'яні та сукновальні ступи. У Кременецькому повіті згідно з «Географічним і економічним описом Волинської губернії 1798 року» налічувалося 57 сукновалень. На території Луцького повіту працювало 6 млинів із круп'яними ступами. Траплялися млини у вигляді комплексних підприємств. Такі типи млинів належали до початкових форм мануфактури.

Значного поширення у поміщицьких мануфактурах Волині набуло виробництво поташу. Так, у 1795 р. на Волині нараховувалося 18 підприємств, у тому числі 11 купецьких, чотири вотчинних і три змішаних, тобто таких, де використовувалася праця вільнонайманих і кріпаків.

Найбільше поташних мануфактур було у Новоград-Волинському – 12 та Рівненському повітах – три. Загальна кількість робітників була 717, у тому числі 488 вільнонайманих і 229 кріпаків. У 1823 р. на Волині працювало 24 поташні заклади, дев'ять з яких належали чиновникам, а 15 – поміщикам [418, с. 320-321].

Отже, поряд з цеховим та кустарним виробництвом, у волинських містах і містечках наприкінці XVIII виникають перші мануфактури, засновані переважно на праці кріпосних селян, хоча існували мануфактури, на яких використовувалася вільнонаймана праця. Поява цієї нової структури виробництва зумовлювалася переважно економічними інтересами великих землевласників, а також потребами держави особливо у сфері військового забезпечення. Зустрічаються різні типи мануфактур – від централізованих до розсіяних, які були зосереджені у Новоград-Волинському, Заславському, Житомирському та Рівненському повітах. Однак загалом мануфактурне виробництво на Волині в першій третині XIX ст. залишалось ще слабо розвинутим, основною причиною чого була відсутність значних капіталів у купців і міщан. На той час ще не було поширений кредит для виробництва, а лише споживчий.

Висновки до розділу 3

Важливу роль у господарстві краю упродовж досліджуваного періоду відігравали ремесло та кустарні промисли. Ремісничі цехи до початку XX ст. залишалися виробниками продукції масового вжитку, мали самодостатній характер і поширювали вплив на всі сторони життя ремісників. До складу цехових ремісників входили представники різних віросповідань та етнічних груп. З-поміж найбільш поширених цехових організацій виокремлюються кравецький, шевський, різницький, пекарський, кушнірський, столярний. Зростання попиту на товари і послуги сприяло появі нових цехів, зокрема, трубочистів, злотників, годинникарів, цирульників, малярів тощо.

Для цехів були притаманні й інші функції – соціалізації та професійного навчання молоді, запровадження нових технічних ідей і рішень, які, хоч і повільно, але все ж входили у виробничу культуру. Зважаючи на соціальний поділ праці як основу соціально-станової структури суспільства, саме професійна підготовка молоді набувала великого значення. Відтак, не дивлячись на ліквідацію урядом Російської імперії цехів як економічних структур, роль ремесла у міській економіці суттєво не зменшилася. Воно продовжувало існувати ще до Першої світової війни, яка остаточно витіснила цеховий устрій із міського виробництва.

Поряд з ремеслом у міському господарстві були поширені різноманітні промисли, якими займалися частково містяни і мешканці сільської округи, оскільки це зайняття слугувало додатковим заробітком. Зростання чисельності кустарних виробників змусило державні органи Російської імперії виокремити кустарне виробництво у самостійну галузь економіки і забезпечити законодавчо його функціонування.

На Волині були поширені різноманітні промисли. Їхній характер визначався природними умовами, традицією поширення певного кустарного виробництва, розвитком торгівлі. Значне місце серед промислів посідало млинарство, залізорудне виробництво, гутництво, гончарство, селітроваріння, виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли, промисли, пов'язані з обробкою деревини: теслярство, стельмахівство, бондарство, столярство, а також поташне виробництво. Привабливим і прибутковим виявився кам'янотесний промисел. Основну відмінність кустарного виробництва від ремісничого у XIX ст. вбачали в умовах збуту продукції.

Складовою частиною економіки у досліджуваній період стало мануфактурне виробництво, яке базувалося як на праці кріпосних селян, так і вільнонайманій. Мануфактури створювалися великими землевласниками, купцями, селянами тощо. Існували різні типи мануфактур: розсіяні, централізовані, змішані. Зосереджувалися вони переважно у містах і

сільській окрузі, особливо Новоград-Волинському, Заславському, Житомирському та Рівненському повітах. Досить поширеними були мануфактури у суконному, скляному, шкіряному виробництвах. Вони опиралися на розвинені у регіоні кустарних промислах, використовувалися місцеву сировину і були орієнтовані на місцевий ринок та на державні поставки. Успішно розвивалися фаянсова, порцелянова мануфактури, засновані у містечках Городниці та Корці з ініціативи князя Ю. К. Чарторийського, а згодом також інші заклади цього профілю.

РОЗДІЛ 4

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО

4. 1. Перші фабрики і заводи

Оскільки законодавство Російської імперії не давало чіткого визначення поняття «фабрика» і «завод», то органи губернської і повітової адміністрації вживали цей термін довільно. Часто до категорії фабрично-заводських потрапляли дрібні промислові заклади. Для ілюстрації економічного росту бралися матеріали статистики, що свідчили про кількісне зростання підприємств, при цьому аналіз їх виробничої потужності не проводився. Основним джерелом фабрично-заводської статистики в Росії були відомості, які щороку подавали власники чи орендарі підприємств. Підраховуючи кількість фабрично-заводських підприємств, губернатори заносили кожне із них. За критерій класифікації бралася не галузь виробництва, а використовувана сировина. До першої групи відносилися виробництва, пов'язані із переробкою продуктів тваринного походження, до другої – рослинного походження, до третьої – корисних копалин. Третя група, не пов'язана із сільським господарством, поділялась на добувну і обробну галузі, що тісно переплітались між собою. Була і четверта група підприємств, яка обіймала мішані виробництва. Ця остання категорія виокремилася в документах другої половини XIX ст.

Відомості про фабрики і заводи, які містяться у щорічних звітах волинських губернаторів за 30–50-і роки XIX ст., дозволяють простежити динаміку чисельності підприємств і робітників, асортимент і вартість виготовленої продукції, галузеву структуру промисловості. Водночас критично ставимося до об'єктивності цієї статистики з огляду на зазначену відсутність єдиних критеріїв оцінки промислових підприємств. До уваги треба брати той факт, що первина інформація збиралась поліцією, а зацікавленість власників підприємств у подачі достовірної інформації була

сумнівною; крім того, на самих підприємствах не було чіткої системи обліку [462, с. 239-240].

Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губернії у XIX ст. посідали галузі харчової промисловості: насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння, а переважна частина промислових підприємств Волині продовжувала існувати на базі великих поміщицьких маєтків.

На середину XIX ст. в економіці Волині виділяється винокуріння. Вузькість внутрішнього ринку і відсутність надійних шляхів сполучення призводили до нагромадження залишків хліба у землевласників, до його дешевизни, тому гуральництво і броварництво для них залишалися важливим способом збуту хлібних надлишків, які таким чином підвищували товарність маєтку [409, с. 16]. Сировиною для виробництва горілки було борошно, а згодом – картопля та патока завдяки застосуванню паровиків високого тиску.

1836 року на Волині нараховувалось 46 винокурних заводів, а 1848 р. – 75, які випускали продукції на суму 138 207 руб. На території Новоград-Волинського повіту діяло 47 винокурень, Старокостянтинівського – 21, Овруцького – сім [110, арк. 100-106].

Про суттєвий розвиток винокурної промисловості у Волинській губернії можна стверджувати за кількістю діючих заводів: згідно зі звітом губернатора за 1845 р., у краї налічувалося 75 горілчаних заводів: у Новоград-Волинському повіті – 47 підприємств (загальна вартість виробленої продукції складала 68 060 руб.), у Старокостянтинівському – 21 (вартість продукції – 59 172 руб.), в Овруцькому – сім (вартість продукції – 10 975 руб. (див. додатки Д, 3) [104, арк. 100]. Отже, у Новоград-Волинському та Овруцькому повітах переважали дрібні гуральні, де вироблялось продукції приблизно на 1 500 руб. на рік, а підприємства в Старокостянтинівському повіті були майже удвічі більшими за обсягом вироблених товарів.

У Рівненському повіті у 1850-х роках було близько 20 винокурних закладів, які переважно належали великим землевласникам. Скажімо, княгиня Чарторийська володіла винокурнями у містечку Костопіль та селі Бичаль, граф Плятер мав гуральні у фільварку Воробин, у селах Мочулище і Золоте, граф Ворцель – у селах Золотолин, Кричильськ, Поляна, дворянин Каховський – у селах Немовичі, Любиковичі, Курень. До найбільших за обсягом виробництва належало підприємство княгині Чарторийської у Костополі та графа Ворцеля у Кричильську та Полянні. Так, Полянська гуральня давала продукції на вісім тис. руб. Розмір основного капіталу винокурень Рівненського повіту коливався від двох до восьми тис. рублів [75, арк. 3-4].

У ході підготовки до запровадження акцизної системи оподаткування винокурної галузі замість відкупної була зібрана детальна інформація про кількість підприємств та їх виробничі потужності. З'ясувалося, що на серпень 1860 р. у Волинській губернії працювало 340 винокурень, з яких 2/3 продукували від п'яти до 15 тисяч відер горілки, а лише сім закладів можна віднести до великих (до 50 тисяч відер горілки) (див. таблицю 4.1). Про прибутки власників підприємств можна судити з такого показника: ціна відра горілки складала тоді 75 коп. – 1 рубль. Помітно, що в Житомирському, Новоград-Волинському і Заславському повітах працювали найбільші винокурні за обсягом виробленої продукції. Очевидно, пояснення цьому можна знайти у більш ніж достатньому забезпеченні підприємств сировиною. У кількісному відношенні винокурні були розташовані рівномірно по повітах.

Пивоваріння зосереджувалось на дрібних підприємствах; працювали лише три пивоварні заводи потужністю до 50 тисяч відер пива у Заславському повіті [244, с. 327-328].

Таблиця 4.1

Винокурні у Волинській губернії (на серпень 1860 р.) [244, с. 301-302]

Повіт	Кількість винокурень потужністю						Всього
	Від 2 до 5 тисяч відер	Від 5 до 10 тисяч відер	Від 10 до 15 тисяч відер	Від 15 до 20 тисяч відер	Від 20 до 25 тисяч відер	Від 25 до 50 тисяч відер	
Володимир-Волинський	2	13	9	1	-	-	25
Дубенський	-	10	5	7	2	-	24
Житомирський	2	8	15	11	4	1	41
Заславський	-	2	-	4	4	1	11
Ковельський	8	11	7	3	2	-	31
Кременецький	1	9	11	6	-	-	27
Луцький	4	12	11	3	2	1	33
Новоград-Волинський	-	6	14	11	2	1	34
Овруцький	3	24	6	1	-	1	32
Острозький	1	9	12	5	2	-	29
Рівненський	3	14	10	3	-	1	31
Старокостянтинівський	-	4	9	2	6	1	22
Всього	24	119	109	57	24	7	340

Добре розвиненим на середину XIX ст. залишалося суконне виробництво. У 1836 р. на Волині було 45 підприємств з виготовлення сукна, через 10 років їх кількість збільшилася до 59, а вартість річного обсягу продукції склала 97 060 рублів. У першій половині та середині XIX ст. князь Євстафій Сангушко (1768–1844 рр.) та його спадкоємці інтенсивно розвивали промисловість у містах і містечках, які їм належали. У значний

промисловий центр Волині перетворилася Славута Заславського повіту. Ще в 1814 р. тут почала працювати велика суконна мануфактура, заснована Є. Сангушком. У 1847 р. це підприємство виробляло продукції на 113 тис. руб. сріблом – найбільше з усіх суконних фабрик, а кількість зайнятих на ній сягала до 400 осіб. Ця суконна фабрика, успадкована Клементиною Потоцькою (дочкою Романа Євстафійовича Сангушка), у 1850-х роках була оснащена тогочасними машинами для очищення вовни, які приводились у дію паровими двигунами, а також тонкочесальними й тонкопрядильними машинами. Вона залишалася найбільшою в губернії за обсягом виробництва (200 тис. руб. на початок 1860-х років); продукувала кілька сортів сукна [365, с. 19].

Великим і відомим підприємством на середину 1850-х років була фарфорова фабрика в Баранівці. Ось як її описувала газета „Волынские губернские ведомости” у 1856 році: «При в'їзді у це містечко видно декілька будівель, які зовсім нагадують панський двір – це фарфорова фабрика Мейзерів. Вона розташована під лісом на р. Случ, на відстані однієї версти від містечка» [261]. Фабричний комплекс складався з 30 різних будівель, з яких виділявся житловий будинок власників, власне фабрика і будівлі, де використовувалися машини для приготування глиняної маси. Щоденно на фабриці працювало більше 200 робітників, з яких близько половини були майстрами. Глину набирали біля с. Кашпіровка (за 15 верст від містечка).

Фабрика виробляла переважно посуд вищих сортів (чайні сервізи, комплекти для десерту, вази тощо) і мала право клеймити свою продукцію двоглавим орлом. Право на монопольний збут продукції мали бердичівські купці-євреї, за що власникам фабрики вони платили 1500 рублів сріблом щомісячно. Крім того, виготовлялось багато посуду на замовлення.

У 40-х роках XIX ст. на Волині було започатковано цукроваріння. На 1848 р. 10 цукрових заводів виробили продукцію на 421 530 рублів. Висока прибутковість та притік капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною

робочої сили та близькістю сировини [434, с. 103]. На 1852 р. в губернії працювало 14 цукрових заводів, але тільки у Заславському повіті вони виділялися значною потужністю (див. таблицю 4. 2).

Таблиця 4. 2

Цукрові заводи Волинської губернії у 1852 р. [129, арк. 30].

Місцезнаходження		Власник
Повіт	Село/містечко	
Кременецький	с. Підгайці	Бобр-Піотровський
Старокостянтинівський	с. Красилів	Чорба
	с. Новосельці	граф Гіжицький
Володимир-Волинський	урочище Ружополь	графиня Браницька
Заславський	м. Шепетівка	князь Сангушко
	с. Клембівка	князь Сангушко
	с. Кременчуки	князь Сангушко
Дубенський	с. Рачини	князь Любомирський
Житомирський	с. Андрушівка	граф Бержинський
	м. Ушомир	Нововейський
	с. Кулки	Обідзінський
	с. Озадівка	граф Крашевський
Новоград-Волинський	с. Привалівка	Будзинський
	с. Ожарівка	Будзинський

Прослідкуємо за розгортанням фабрично-заводської промисловості у Волинській губернії в 30-х – 40-х роках ХІХ ст. за звітами губернаторів. Для порівняння візьмемо відомості за 1831 і 1840 р. (див. таблицю 4. 3). Як бачимо, узагальнені дані про кількість підприємств суттєво різняться: у 1831 р. не враховувалися полотняні фабрики, які, очевидно, слід віднести до кустарних промислів, а в 1840 р. до уваги не взято численні винокурні.

Таблиця 4. 3.

Кількість фабрик і заводів за галузями виробництва у Волинській губернії у 1831 і 1840 рр. [147, арк. 87-87 зв.]

Галузь виробництва	Кількість		Галузь виробництва	Кількість	
	1831р.	1840 р.		1831 р.	1840 р.
Фабрики					
Суконна	47	60	Полотняна	-	231
Паперова	4	5	Золотошвейна	-	1
Капелюшна	1	2	Каретна	1	2
Всього фабрик				53	301
Заводи					
Фарфоровий	2	1	Фаянсовий	1	1
Склоробний	2	16	Шкіряний	12	32
Свічний	2	11	Поташний	24	15
Залізобробний	99	81	Чавуноливарний	-	4
Мідноливарний	4	4	Миловарний	1	3
Цегельний	5	12	Вапняний	9	44
Винокурний	1 720	983	Пивоварний	24	34
Всього заводів				1 905	1 241

У 1836 р. на території губернії працювало 311 підприємств: 57 фабрик та 254 заводи [98, арк. 18]. Серед підприємств першість посідали суконні, яких нараховувалось 45. Найбільше суконних фабрик було в Рівненському, Новоград-Волинському, Острозькому та Луцькому повітах. Існування великої кількості суконних фабрик пояснюється тим, що, з одного боку, в губернії було достатньо сировини (найбільші отари овець тримали магнати у згаданих повітах), а з іншого – сукно постачалось для потреб армії.

У звіті губернатора за 1838 р. подано інформацію про існування 56 фабрик та 1 214 заводів [101, арк. 112]. Зафіксоване значне зростання кількості фабрик та заводів пояснюється тим, що у цьому році до категорії

заводів зарахували 800 винокурень, проте в документі не була зазначена наявність вапняних заводів, а на 1838 р. їх було 130.

У 1842 р. у губернії налічувалось 325 фабрик і заводів, які виробили продукції на суму 575 890 рублів сріблом; з них у містах і містечках розташовувалось 37 % фабрик і заводів, а сума виробленої ними продукції склала 50 % [103, арк. 151-156 зв.].

У детальному звіті губернатора за 1845 р. зазначено, що в 11 повітах Волинської губернії промислове виробництво організоване на 346 фабриках та заводах [106, арк. 99-104]. Відомості з Новоград-Волинського повіту вчасно не надійшли до губернського правління, а тому не були включені до узагальненої реляції. Серед повітових міст найбільше фабрик та заводів було в Житомирі – 21, тоді як в Овручі лише шкіряний завод, а в Заславі – тютюнова фабрика. За кількістю підприємств виділялися Рівненський та Овруцький повіти (відповідно 91 і 87 підприємств); якщо в першому переважали суконні фабрики, то іншому – залізобудівні рудні.

У повітових містах обсяг фабрично-заводського виробництва складав значні суми: у Житомирі – 36 044 руб., Овручі – 117 руб., Острозі – 3 850 руб., Рівному – 2 264 руб., Дубно – 28 622 руб., Володимирі – 2 880 руб., Кременці – 4 882 руб., Старокостянтиніві – 5 136 руб., Луцьку – 2 590 руб., Заславі – 180 руб., Ковелі – 1 940 руб. [106, арк. 99-104].

Найбільше підприємств, поряд з Житомиром, Дубно та Володимиром, було у містечках Любарі (дві фабрики та три заводи, загальний обсяг виробництва 1 888 руб.) та Радзивиліві (сім промислових підприємств, які виробили продукції на 3 940 руб.). Економічному розвитку Радзивилова сприяло його розташування на російсько-австрійському кордоні.

Більша частина промислових товарів збувалась на волинських торгах і ярмарках, а вищої якості сукно, фарфоро-фаянсові вироби та папір вивозилися на продаж до Києва, Ромен Полтавської та до міст сусідньої Подільської губернії.

Подальше збільшення кількості фабрик та заводів фіксується у звіті губернатора за 1846 р. На Волині тоді налічувалося 448 фабрично-заводських підприємств (обсяг виробництва складав 1 330 320 руб.) [107, арк. 120-126]. За кількістю фабрично-заводських підприємств виділялися такі повіти: Новоград-Волинський, Старокостянтинівський та Рівненський, а найменше було промислових об'єктів було у Заславському і Луцькому повітах. У Новоград-Волинському повіті розміщувалося 108 фабрик та заводів., з них – 50 винокурень, які виробляли продукції на 54 351 руб. За обсягом виробництва (43 060 руб.) першість належала трьом цукровим заводам. Сім суконних фабрик належали до дрібних закладів: кожна з них виробляла сукна пересічно на 2 800 руб.

У Старокостянтинівському повіті були розташовані 92 фабрики і заводи, причому 16 із них було у містечку Красилові, а чотири – в селі Киселі. Загальна сума виробництва усіх підприємств складала 133 878 руб., з яких 49 775 руб. давали винокурні, 20 551 тис. руб. цегельні заводи.

У Рівненському повіті налічувалось 55 фабрично-заводських підприємств, пов'язаних переважно з виробництвом сукна, яке продавали на Онуфріївському та Успенському ярмарках Бердичева, а також збували для потреб армії.

Про нерівномірне розташування фабрично-заводських підприємств свідчить той факт, що на території Луцького повіту було лише чотири підприємства: у Рожищах працювали дві суконні та дві шкіряні фабрики.

Паперове виробництво 30–40-х рр. XIX ст. залишалось незначним. Відповідно до звіту губернатора за 1848 р. діяло дев'ять папірень (у Житомирському, Заславському, Рівненському, Дубенському та Кременецькому повітах). Обсяг річної продукції волинських папірень складав 58 838 руб. [110, арк.102-105].

У звіті 1847 р. виділено такі заводи і фабрики як найбільші.: цукровий завод у Шепетівці Заславського повіту (річний обсяг продукції – 400 тисяч рублів сріблом), суконні фабрики у Слауті Заславського повіту, Рожищах

Луцького повіту і Дубровиці Рівненського повіту (відповідно 113 тисяч рублів, 65 655 рублів і 34 500 рублів) [108, арк. 52 зв., 54 зв., 56].

У звіті 1850 р. найкращими підприємствами названо цукровий завод у Шепетівці, суконну фабрику у Слауті і паперову фабрику в селі Міхля Заславського повіту князя Сангушка, фарфорові фабрики княгині Гагаріної в Баранівці і поміщика Уварова в селі Емільчин Новоград-Волинського повіту.

На кінець 1850-х років найбільш промислово розвинутим став Заславський повіт, де знаходились великі підприємства, які на той час належали графині Марії Климентині Потоцькій (1830-1903 рр.), доньці Романа Сангушка, учасника Листопадового постання 1830 р. (див. таблицю 4.4).

Таблиця 4.4

Промисловість у Заславському повіті у 1858 р. [262]

	Винокурня	Пивоварня	Цукровий завод	Механічний завод	Свічковий завод	Хімічний завод	Міловарний завод	Папірня	Суконна фабрика	Всього
Кількість	11	6	3	1	1	1	1	2	1	27
Вироблено продукції на суму (рублів сріблом)	903 тис.	10 тис.	633 тис.	121 тис.	7 800	23 650	1 958	894 тис.	26 400	1 003 508

У Слауті працювала велика папірня. У фабричному комплексі з п'яти дерев'яних будівель було кілька машин і механізмів, які приводились у дію силою води і пари. Основну сировину для виробництва паперу (ганчір'я, макулатуру вапно, поташ тощо) закупали в губернії, але деякі матеріали привозили з Одеси і Бердичева. Фабрика виробляла шість сортів паперу для письма, а також друкарський і пакувальний папір; вартість виробленої

продукції у 1858 році склала 73 340 рублів сріблом. Ринок збуту паперу зі Славуті охоплював правобережні губернії, Полтаву, Херсон, Мінськ і Гродно. У Михлі знаходилась ще одна папірня Потоцької, але вона виробляла лише пакувальний папір для потреб її цукрових заводів.

Два цукрові заводи працювали у Шепетівці [263]. На першому з них, де вироблявся цукор-пісок, було кілька парових машин: одна з них приводила в дію мийну машину потужність 160 берковців буряків на добу (міра ваги, 1 берковець=10 пудам), а друга – машину для подрібнення буряків. На цьому заводі у 1858 р. було перероблено 18 705 берковців буряків, з чого було вироблено 5 611 пудів 20 фунтів цукру-піску. На другому заводі працювало чотири парові машини. За рік на ньому було випродуковано 59 050 пудів рафінаду на суму 472 400 рублів. Сировину і паливо на обидва заводи поставлялася з маєтків власниці, а цукор збувався у Житомирі, Києві, Полтаві, Москві й Одесі. Ще один цукровий завод Полоцької був у селі Кременчуки. Його потужність складала 39 берковців буряків за добу. На ньому за рік було вироблено 23 пудів цукру-піску на 115 тисяч рублів. Четвертий цукровий завод Полоцької був у селі Клембівка. На ньому було вироблено 8712 пудів цукру-піску на суму 46175 рублів [264].

Потоцькій належала найбільша суконна фабрика в губернії, яка знаходилась у Славуті. У тому містечку містився великий механічний завод Потоцької, який мав сім цехів: ливарний (плавка чавуну), столярний (виготовлення ливарних форм і дрібних знарядь праці), слюсарний, ковальський, котлярський, зубопильний (ремонт старих пил) і цех з виготовлення кадильних ламп. На цьому заводі використовувались парові машини, токарні та свердлильні станки, потужні молоти. Обсяг виробленої продукції склав у 1858 році 121 тисячу рублів [265]. Також у Славуті працював завод з виготовлення воскових і сальних свічок. Він мав 500 стволів для виливання свічок. Сировину для роботи закупали в губернії, а ринок збуту поширювався ще на Бердичів і Кам'янець-Подільський. Обсяг виробленої продукції складав 7 800 рублів у 1858 р.

Ще слід згадати хімічний завод Полоцької у селі Барбарівка (продукував на рік 400 пудів смоли на 12 тисяч рублів, паковки 300 пудів на 150 рублів і скипидару 500 пудів на 1500 рублів).

Для з'ясування, щоб оцінити промисловий розвиток Волинської губернії на середину 1850-х років, порівняємо його з двома іншими правобережними губерніями за такими показниками: кількість підприємств, робітників та вартість виробленої продукції (див. таблицю 4.5).

Таблиця 4.5

Кількість підприємств, робітників та вартість виробленої продукції у губерніях Правобережної України в першій половині 1850-х років [318, с. 42-45].

Рік	Показники	Волинська	Подільська	Київська
1851	Кількість підприємств	333	203	209
	Кількість робітників	5 612	3 833	18 162
	Вартість продукції (рублі)	1 119 949	631 028	4 724 047
1852	Кількість підприємств	338	222	205
	Кількість робітників	4 524	3 957	18 203
	Вартість продукції (рублі)	1 071 881	449 035	4 249 505
1853	Кількість підприємств	330	222	208
	Кількість робітників	3 759	3 957	17 981
	Вартість продукції	1 122 275	4440 035	4 649 892

	(рублі)			
1854	Кількість підприємств	297	210	223
	Кількість робітників	4 367	4 025	19 716
	Вартість продукції (рублі)	1 026 656	547 421	5 320 458

Як бачимо, за кількісними показниками підприємств, робітників і вартості виробленої продукції Волинська губернія випереджала Подільську, але суттєво відставала від Київської за вартістю продукції. З усіх трьох губерній у Волинській було найбільше підприємств, але переважали дрібні. Ці показники були нижчими, ніж загалом у Російській імперії, де в той час на одному підприємстві пересічно працювало 37 осіб і вироблялось продукції на 19 тисяч рублів [395, с. 134].

Отже, виникнення перших фабрик і заводів у Волинській губернії припало на 30-і – 40-і роки XIX ст. Їх засновниками були особи дворянського походження і купці, але підприємства з великим обсягом виробництва і значною кількістю зайнятих належали представникам місцевої магнатерії. Майже половина підприємств знаходилася в сільських поселеннях, але там домінували дрібні заклади, які часто вносилися в статистичні відомості як „заводи” чи „фабрики”. Розвинутими галузями залишалися суконна і винокурна, однак появилась і нова – цукрова; зароджувалась механіко-будівна, хімічна, тютюнова. Вироблена продукція збувалася переважно в межах губернії, але великі на той час промислові заклади орієнтувались на ширший ринок сусідніх губерній.

4.2. Структура промислового виробництва пореформеного періоду

Реформи 60–70-х рр. XIX ст., що проводилися урядом Російської імперії, призвели до значних соціально-економічних змін і на Волині.

Розвиток промисловості в губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. набагато вагомніше, ніж у попередній період, був пов'язаний із зростанням міст. Найбільш показовим у цьому плані виглядав стан промислового виробництва у губернському центрі. Із 48 галузей обробної промисловості тут були представлені 16 усіх трьох класів офіційної тогочасної типології: із переробки тваринної продукції (10 підприємств), рослинної продукції (11), корисних копалин (8), а також змішаного виробництва (7) (див. додаток К) [443, с. 97, с. 102].

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Волині зберігається тенденція до збільшення фабрично-заводських підприємств. Якщо на 1848 р. на Волині діяло понад 400 підприємств, то на 1883 р. їх кількість зростає вдвічі, а на 1905 р. їх було понад 1400 (див. діаграму 2).

Діаграма 2

У пореформенний період найбільшого розвитку досягла харчова промисловість, яка була представлена цукровими, винокурними, пивоварними та борошномельними заводами.

З особливою силою жага до підприємництва проявилася у цукровій промисловості. Маючи все необхідне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряків, можливість знайти дешеву робочу силу та запаси палива), землевласники намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки. Цукрова промисловість Волині зосереджувалася в сільській

місцевості. Лише в 1898 р. у Старокостянтинові з'являється перший міський цукровий завод. У той час тут працювало 36 постійних робітників, основні операції виконували вручну. Слід зазначити, що за короткий час його виробничі потужності стрімко зросли. Однак Старокостянтинівський цукровий завод значно поступався за обсягами виробленої продукції і технічним оснащенням багатьом із 15 цукроварень, які діяли на Волині на початку ХХ ст. [443, с. 102, 104].

Станом на 1913 р. у Волинській губернії діяло 17 цукрових заводів, на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [410, с. 82]. Проте цукрова промисловість, незважаючи на порівняно невелику кількість підприємств, відносно загальної кількості підприємств регіону, відіграла ключову роль у тогочасному промисловому розвитку Волинської губернії, а на її підприємствах працювало трохи менше половини всіх найманих працівників краю [491, с. 88].

У пореформений період на Волині продовжувалася розвиватися винокурна промисловість, однак у 1861 р. внаслідок так званої „винної” реформи змінилася засади оподаткування виробництва алкогольних напоїв, що не могло не відбитися на обсягах виробництва і кількості підприємств. Затвердження «Положення про питний збір» від 4 липня 1861 р. означало відмову держави від відкупної системи і створення спеціальних органів з адміністрування основного податкового надходження до бюджету – акцизу зі спирту і спиртних напоїв, а також патентних зборів за право їх виробництва і різних видів продажу. Реформа скасувала одну з традиційних станових монополій (право вільного винокуріння, за окремими винятками, належало дворянам) і закріпила вільний продаж спиртних напоїв, який здійснювався під пильним контролем з боку акцизних установ [163, с. 39-70]. Акцизна система передбачала, що до початку винокуріння власник винокурні повинен придбати патент і сплатити патентний збір. Акциз встановлювався у розмірі 4 копійки з одного градуса спирту. Окрім того,

потрібно було сплатити 10 коп. з відра ємності кубів апарату для викурювання горілки. Лише тоді власник винокурні обирав патент для оптової чи роздрібною торгівлі. У 1865 р. розмір патентного збору було підвищено вдвічі.

Контроль за збором непрямих податкових надходжень до державної скарбниці здійснювали акцизні наглядачі. До їх обов'язків входив нагляд за виробництвом і збутом алкогольних напоїв, контроль за надходженням податків від продажу цих товарів; нагляд за підприємствами та обладнанням на них; перевірка фінансових звітів та видача підприємствам дозволів на виробництво алкогольних напоїв (спирту, горілки, настоянок, пива, меду тощо).

Треба додати, що 4 липня 1861 р. був затверджений у новій редакції закон про стягнення акцизу з тютюну, який передбачав створення спеціальних органів акцизного нагляду за вирощуванням тютюну і виготовленням продукції з нього (О порядке введения нового Устава об акцизе с табаку [160, с. 122-123]. Однак паралельні системи акцизного нагляду існували недовго і вже в 1864 р. вони були об'єднані разом з акцизом на цукор у складі питно-акцизних управлінь [201, с. 77-79].

Власник заводу мав сплачувати державі акциз з норми виходу спирту, незалежно від виробничих показників підприємства, тобто градус спирту власне й був тим об'єктом стягнення акцизного збору. Це призвело до того, що багато невеликих винокурень стали нерентабельними, тому вони були закриті. Однак на Волині ще в 1870-х рр. працювало до 200 підприємств. Наприклад, у 1873 р. великих підприємств налічувалось сім (див. додаток Є), а всіх разом – 194; цього року вони випустили продукції на 1 874 724 рублів, тобто пересічно кожна гуральня виробила товарної продукції на 9 663 рублів. Отже, на той час виробничі потужності гуралень зросли в кілька разів порівняно із серединою XIX ст. У винокурній промисловості було зайнято 1 872 робітники (на одне підприємство припадало пересічно 10 працівників). Найбільше продукції випускалося в Заславському,

Острозькому і Новоград-Волинському повітах. Потужні винокурні підприємства губернії (з виробництвом продукції понад 100 тис. рублів на рік) були у Володимир-Волинському, Дубенському, Заславському, Кременецькому, Новоград-Волинському, Острозькому повітах [122, арк. 25-28].

Від другої половини 1870-х років на винокурнях спостерігалася тенденція до скорочення виробництва. Так, у 1877 р. у казну надійшло всього 1 272 340 рублів акцизного збору, тобто на 602 384 рублі менше, ніж у 1873 р. Очевидно, на дрібних підприємствах стало не вигідно займатися винокурінням через підвищення вартості робочої сили, палива і головне – зернових як основної сировини [434, с. 105]. Тому на початку 80-х рр. ХІХ ст. кількість винокурних заводів зменшилася, але при цьому загальний обсяг виробленої продукції збільшився, про що може свідчити збільшення акцизного збору втричі. Така ситуація пояснюється технічною переоснащеністю тих винокурень, що залишалися працювати.

На початку 1890-х рр. помітним стало загальне зменшення виробництва алкогольних напоїв внаслідок зростання ціни на хліб, зумовленого неврожаєм у деяких губерніях імперії, і введенням у дію закону про сільськогосподарське винокуріння від 4 червня 1890 р. [195, с. 421-423]. Уряд розробив нові умови винокуріння, які були вигідні великим власникам. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним з найважливіших джерел прибутків держави. Це відкривало широкі перспективи для розвитку винокуріння. І вже в середині 1890-х років виникла криза перевиробництва. Для попередження банкрутства у 1896 р. держава ввела монополію на продаж спиртних напоїв, за якою визначалася ціна продажу алкоголю від нижньої межі і до верхньої. Продукція горілчаної промисловості стала важливою статтею експорту Волинської губернії [434, с. 105].

У містах Волині на початку ХХ ст. розвинулося виробництво, пов'язане з очисткою алкогольної продукції. Після введення державної монополії на

продаж і виробництво спиртних напоїв саме в містах зосереджувалися очисні винні склади, куди надходила вся вироблена в місцевій окрузі алкогольна продукція. Так, у 1905 р. серед галузей міської промисловості виробництво на очисних складах за сумами виробленої продукції було провідним у Житомирі, Новограді-Волинському, Острозі, Луцьку, Кременці, Овручі [443, с. 106].

Сповільнені темпи розвитку були властиві у пореформений період для сукняної промисловості переважно через посилення конкуренції з боку дешевшого й вищої якості імпортного сукна. На початку 1880-х рр. на Волині було лише 28 суконних фабрик із загальною сумою виробництва 331 100 руб. [122, арк. 28]. Політичний фактор значною мірою впливав на особливості розвитку виробництва сукна. Військова реформою, яка привела до чисельності скорочення армії і термінів військової служби, та завершення воєнних кампаній зменшила замовлення суконним підприємствам з боку держави, а без них власники не ризикували виробляти значну кількість сукна, побоюючись проблем із реалізацією продукції. Тільки з наближенням Першої світової війни збільшилися поставки сукна на потреби армії, тому зросло його виробництво.

Із нових галузей промисловості, які з'явилися в цей час у містах Волині, слід виокремити виробництво, пов'язане з переробкою хмелю. Вирощуванням цієї технічної культури в губернії досить успішно займалися чеські колоністи у Дубенському повіті, де їх мешкало найбільше, тому Дубно стало значним центром переробки і подальшого транспортування хмелю [443, с. 287].

З вирощуванням хмелю збільшується виробництво пива на Волині. Загальна кількість пивоварень у губернії залишалась незначною тривалий час. Так, на 1850 р. у Старокостянтинівському повіті працювало 11 підприємств, у Новоград-Волинському – два, у Кременецькому та Рівненському повітах – по одній пивоварні. Однак поступово їх число зростало, що було зумовлено збільшенням попиту на місцевому ринку.

Скажімо, вже в 1855 р. лише в Рівненському повіті пиво продукували на чотирьох підприємствах. Протягом року на них зварили 6 855 літрів пива. Продуктивність пивоварень на місяць коливалася в межах від 120 до 621 літрів продукції. Власниками пивоварень були великі землевласники: граф Ворцель, князь Чарторийський, граф Плятер, які організували виробництва популярного напою у своїх маєтках [74, арк. 2-7].

Трохи менше, ніж через двадцять років, у 1873 р., кількість пивоварень у Волинській губернії зросла до 66, на них працювало 189 робітників (пересічно троє зайнятих на одному підприємстві). Вартість виробленої продукції склала 63 398 рублів, або в одній пивоварні зварили пива десь на 960 рублів. Найбільше закладів – аж дев'ять – працювало в Кременецькому повіті, але це були дрібні підприємства: вони виробили продукції всього на 2 460 рублів (див. додаток Е).

Серед повітових міст виробництвом пива вирізнялося Дубно: тут у 1873 р. місцеві солодовники зварили пива на 5 400 рублів, що в кілька разів більше, ніж в інших містах. Пояснення цьому знаходимо в наявності високоякісної місцевої сировини та достатньому ринку збуту [122, арк. 25-28]. Окрім того, в перші роки переселення на Волинь чехи засновували тут броварні. В 1871 р. у Глинську, Семидубах, Мирогощі Дубенського повіту були відкриті перші чеські броварні. Броварня у Глинську була оформлена спочатку як громадська, але після отримання дозволу безакцизного виробництва пива і безмитного ввозу з Австро-Угорщини обладнання виявилися справжні власники підприємства: староста села Велика Слобода, І. Оліч та його зять А. Шмотлік [281, с. 97].

Окрім броварень, чехи засновували млини та майстерні з виготовлення сільськогосподарських машин. Так, в Дубні працював завод сільськогосподарських машин Й. Мартиненка, який виробляв борони та плуги, у Клинцях на Житомирщині – ткацька фабрика І. Седлака [371, с. 101].

У Волинській губернії також почала розвиватися тютюнова промисловість: у 1870 р. налічувалось 17 тютюнових фабрик. Кращі сорти тютюну селяни вирощували у Дубенському повіті, а простий тютюн – у Новоград-Волинському, Кременецькому і Ковельському повітах. У 1878 р. в губернії зібрали 125 тис. пудів тютюну [409, с. 49].

Важливе місце серед промислових галузей займала лісопереробна промисловість. Особливістю було те, що більшість лісопильних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювали поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли здебільшого дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для взуття, матеріал для меблів. Продукцію постачали переважно на внутрішній ринок. Однією з форм обробки дерева як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва (понад 1 млн. руб.) мало Акціонерне товариство Оржевських лісопильного, паркетного й фанерного заводів (с. Оржів Ровенського повіту). Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках. Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі в цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові й картонні фабрики [455, с. 24-25].

У другій половині XIX ст. у колоніях німецьких емігрантів виникають невеликі промислові підприємства. Землевласники, позбавлені при скасуванні кріпосного права в 1861 р. дешевої робочої сили, змушені були шукати нові джерела доходів. Тому, коли німецькі колоністи запропонували свої послуги у доставці лісу на європейський ринок, волинські поміщики радо пішли з ними на укладення угод. Деревина відправлялася на підводах до залізниць, а далі до Німеччини, де ціни на неї були досить високими. В багатьох селах німці засновували різні за розмірами підприємства по переробці лісу, на яких працювали як місцеві безземельні селяни, так і

колоністи. Наприклад, в німецькій колонії Кенеберг біля села Студянки Дубенського повіту була заснована лісопильна фабрика, на якій працювало 132 робітники [281, с. 40].

У 60 – 70-х рр. ХІХ ст. важливою галуззю господарства залишалося ще поташне виробництво. Воно було зосереджене в Новоград-Волинському (діяло 6 підприємств з річним обсягом виробництва на суму 5 987 руб.) і Овруцькому (відповідно два заводи і 1 065 руб.). Поташ продукували переважно для власного використання та для продажу за кордон.

У 70 – 80-х рр. ХІХ ст. мідноливарні підприємства – гамарні – працювали в Житомирському, Кременецькому та Овруцькому повітах. Найпотужніша гамарня була в селі Старий Тараж Кременецького повіту. Тут виготовляли не тільки устаткування для гуральництва, а й різний посуд на ринок (близько 15 найменувань).

Упродовж досліджуваного періоду найвищі показники промислового розвитку демонстрували волинські міста Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно. Найнижчі показники промислового розвитку були притаманні Овручу, Володимир-Волинському і Заславу.

На початку ХХ ст. на Волині спостерігалася тенденція до зростання кількості промислових підприємств. Станом на 1900 р. в краї було 30 промислових закладів, на яких працювало понад 100 робітників [150, арк. 1-10]. Як і в ХІХ ст., на початку ХХ ст. найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губернії посідали галузі харчової промисловості: насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння [443, с. 98].

Щодо розміщення великих промислових підприємств по повітах, то варто зазначити, що у Житомирському повіті функціонувало 7 великих підприємств, з яких 5 спеціалізувалися на виробництві цукру. Родині Терещенко належали два найкращих заводи, що знаходилися в містечку Червоному та селі Коровниці. Три інші заводи діяли в містечках Янушполь

(у 1912 р. виробив продукції на 1 647 000 рублів) і Андрушівка, в селі Іванків, яких вирізнявся технічним обладнанням [150, арк. 5-6].

Окрім великих цукрових заводів, у Житомирському повіті було ще два підприємства з числом робітників понад 100, зокрема у м. Житомирі знаходилася тютюнова фабрика та у с. Вигонки – скляний завод. Виробничі потужності підприємств були великими [150, арк. 9-10].

У Новоград-Волинському повіті функціонувало п'ять великих підприємств, зокрема, у м. Корець і с. Новоселиця – цукрові заводи, у с. Острожець – цигарково-паперова фабрика, у м. Городниця і с. Кам'яний Брід – фарфорові заводи. У містечках Баранівці, Городниці, а також у селах Токарівці, Кам'яному Броді, Довбиші Новоград-Волинського повіту нарощували виробництво фарфорові заводи – кращі підприємства цієї галузі на Правобережній Україні. На початку ХХ ст. були засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На початку ХХ ст. Волинь виготовляла понад половину українських виробів із фарфору й фаянсу та стала центром виробництва цієї продукції в Україні [455, с. 24].

У Заславському повіті цукрові заводи й надалі знаходилися у м. Шепетівка, с. Клембівка та с. Кременчуки, власником яких був уже граф Альфред Юзеф Потоцький (1817-1889), чоловік Марії Клементини із Сангушків, маршалок Галицького Сейму, намісник Галичини. Не дивно, що управлінський персонал на всіх заводах складався переважно з австрійських підданих католицького віросповідання. Ці підприємства працювали на старому обладнанні, а нове технічне оснащення мав цукровий завод у Корці У с. Понінки цього ж повіту А. Потоцькому належала велика паперова фабрика і у Слауті продовжувала діяти суконна фабрика [150, арк. 5-6]. Із наближенням Першої світової війни держава збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, у 1911 р. його обсяг досяг 2 400 892 руб. Підприємство мало свої склади в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [455, с. 25].

У селах Городище Рівненського повіту та Великий Олексин знаходилися Житинський та Шпанівський цукрові заводи з сумою виробництва на 2 590 000 руб. Зокрема, Житинський завод був єдиним в Російській імперії за унікальним способом виробництва, коли цукор добувався з патоки шляхом стронціаніту у вигляді цукрового стронцію. В Старокостянтинівському повіті було три цукрових заводи, зокрема у містах Старокостянтинові та Красилові, у селі Фрідріховка.

У звіті волинського губернатора за 1905 р. промислові підприємства поділено на чотири групи: з переробки продукції тваринного, рослинного походження та викопних продуктів, змішані виробництва (див. додаток М). Всього на Волині діяло 1 417 промислових закладів на суму виробництва 25 154 138 руб. (див. таблицю 4. 6)

Таблиця 4. 6

Промислові заклади Волині станом на 1905 р. [144, арк. 114-115.]

Галузі виробництва	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Сума виробленої продукції (руб.)
Переробка продуктів тваринного походження	200	965	667 357
Переробка продуктів рослинного походження	933	12 834	22 414 380
Переробка викопних продуктів	225	3 896	1 632 213
Змішані виробництва	59	538	440 118
Всього	1 417	18 233	25 154 138

За сумою виробництва серед галузей промисловості першість займало цукроваріння. На 15 волинських заводах працювало 4 917 робітників, які виробили продукції на 6 258 292 руб. Другою галуззю було винокуріння: 124 заводи виробили горілки на суму 5 052 768 руб. В технічному відношенні 37 заводів користувалися перегінними апаратами Пісторіуса змішаної системи і на 87 заводах були корончаті апарати. Третє місце займало борошномельне виробництво: 507 млинів виробили продукції на суму 3 489 274 руб. Отже, на початку ХХ ст. на Волині спостерігалися тенденції до розвитку промисловості, а в краї почав діяти ряд значних за обсягом виробництв, на деяких з них використовувалися передові як для того часу технології.

Станом на 1913 р. у Волинській губернії діяло 17 цукрових заводів (див. додаток Н), на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [410, с. 82]. Більшість цих підприємств були розміщені недалеко від залізничних станцій. Стосовно відсутності цукрових заводів у ряді повітів губернії, то це було зумовлено тим, що підприємці вкладали кошти у будівництво заводів там, де їм це було вигідно з огляду на можливість реалізації продукції чи де вони володіли значними земельними ресурсами, як наприклад, граф Потоцький [491, с. 79].

Серед власників промислових підприємств у пореформений період можна помітити домінування осіб дворянського походження. Пояснення цьому знаходимо у збереженні ефективних засобів втручання держави в економіку країни в інтересах дворян-землевласників. Суттєво підгримувало дворянське підприємництво звільнення від промислових зборів млинів, олійниць, цегельень, лісопилень та інших подібних закладів, якщо на них працювало не більше 18 робітників і знаходились вони в маєтках за місцем проживання власника [386, с. 7, 10-11; 389, с. 67]. До того ж володіння землею, її надрами залишалося найголовнішим чинником у розвитку промислового підприємництва дворян. За даними Дворянського банку,

наприкінці XIX ст. 67,4 % заставлених маєтків мали промислові заклади [317, с. 60].

Із часом розвиток ринкових відносин, заснування прибуткових виробництв давали можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. У 1911 р. – через 50 років після реформи 1861 р. – у губернії вироблено промислової продукції на 53 116 193 руб., що на 49 221 700 руб., або в 13,6 разу більше, ніж у 1861 р. Обсяги промислового виробництва продовжували зростати переважно за рахунок цукрової, винокурної й борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності [455, с. 22].

У 1911 р. в Санкт-Петербурзі був скликаний I Всеросійський з'їзд діячів середньої та дрібної промисловості та торгівлі. Членами з'їзду були представники, обрані на місцевих зібраннях промисловців, а представники робітничих організацій не були допущені до роботи з'їзду. Було вирішено, що величезні підприємства мають орієнтуватися на зовнішній ринок, а середні та дрібні – на внутрішній, тому для вирішення нагальних проблем з'їзди мали скликатися щорічно Міністерством торгівлі і промисловості, бо 94 % серед всіх підприємств європейської частини Росії були малими та середніми за розмірами [87, арк. 287-290].

Величезна роль у становленні української фабрично-заводської промисловості в XIX ст. належала акціонуванню. Перші акціонерні компанії в Україні виникли в 70-х роках XIX ст., а широкого розмаху процес їхнього створення спостерігався в 1890-х роках. Поява акціонерних товариств до певної міри вирішувала проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсувала нестачу вільних коштів у підприємців. Акціонерні компанії були формою організації фінансового та монополістичного капіталу і проникнення іноземного капіталу в українську промисловість [390, с. 482-483].

Перші акціонерні товариства на Волині були засновані у 80-і роки XIX ст. в таких галузях промисловості, як цукрова, паперова та деревообробна,

що, як відомо, розвивались переважно в сільській місцевості. У містах Волині акціонерна форма промисловості почала поширюватися з кінця 90-х рр. XIX ст. За твердженням А. Соловйової, в царській Росії «промислові акціонерні компанії частіше всього були пов'язані не зі створенням нових підприємств, а з фінансовою і технічною реорганізацією старих закладів» [471, с. 108]. Так, у 1897 р., маючи намір подолати спад виробництва на цементному заводі в Здолбунові, його власник О. Елінек виступив ініціатором заснування акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь». Акціонерне товариство «Волинь» почало функціонувати в липні 1899 р. Переважна більшість робітників на заводі була місцевими мешканцями, а для тих, хто приїхав з інших населених пунктів, власник звів житлове приміщення казарменого типу та лікарню. За технічним оснащенням портланд-цементний завод був одним з найкращих у губернії [150, арк. 1-10]. Сума його основного капіталу неухильно зростала: якщо в 1897 р. вона складала 400 тис. руб. то в 1913 р. – 1 289 тис. руб. Дивіденди за 1909 р. становили 4 % на капітал, у 1910 р. зросли до 6 %, а в 1911 р. – до 11 %. Водночас збільшувалися і виробничі потужності цього підприємства та кількість зайнятих на ньому: у 1907р. на заводі працювало 109 робітників і виготовлялося продукції на суму 72 тис. руб., а в 1911 р. 194 робітники виробили продукції на 350 тис. руб.[443, с. 108-109].

Також з метою розширення виробничих потужностей Г. Пісюк, власник пивзаводу в Рівному, в 1909 р. виступив ініціатором створення акціонерного товариства на базі його підприємства за назвою «Бергшлос». Основний капітал товариства становив 300 тис. руб., а дивіденди у 1909-1911 рр. складали 3% на вкладений капітал. Якщо у 1908 р. на цьому підприємстві працював 31 робітник, а сума виробленої продукції сягала всього 35 тис. руб., то в 1911 р. вона зросла до 45 тис. руб. Кількість робітників перед Першою світовою війною складала 116 чол. [56, арк. 31]. За цим показником серед пивоварних підприємств, зареєстрованих у 1913 р. в

Київському окружному страховому товаристві, рівненський пивзавод був найбільшим у Волинській губернії [443, с. 109].

На 1913 р. найбільше акціонерних товариств діяло в Старокостянтинівському, Новоград-Волинському та Рівненському повітах (див. таблицю 4.7). На кожному з них було зайнято від 100 до 1 000 осіб.

Таблиця 4. 7

**Основні акціонерні товариства у Волинській губернії
станом на 1913 р. [56, арк. 30-31 зв.]**

№	Галузь промисловості	Назва акціонерного товариства	Місце знаходження	Кількість робітників в	На зарплату витрачено на рік (руб.)
1.	Цукрова	Товариство цукрозаводчиків	м. Старокостянтинів	611	46 900
2.	Цукрова	Товариство цукрозаводчиків	м. Красилів	813	76 987
3.	Цукрова	Товариство «Збруч»	с. Фрідріхівка	609	29 876
4.	Цукрова	Олександровське товариство	с. Новоселиця	298	51 000
5.	Скляна	Товариство скляних заводів	с. Рокитно	269	68 631
6.	Цементна	Товариство «Волинь»	м. Здолбунів	642	140 000

7.	Лісопереробна	Товариство технічної розробки лісового виробництва	с. Оржев	956	180 000
8.	Пивоварна	«Бергшлюсь»	м. Рівне	116	190 000

З кінця XIX ст. саме акціонерні товариства виступають новою формою економічних зв'язків Волині з західноєвропейським капіталом. Проаналізувавши список підприємств, зарахованих до Київського окружного страхового товариства, в око впадає значна кількість іноземців, зокрема Хаїнь-Шая Ушерович (лісопереробна промисловість), Ю. Кацнельсон (лісопереробна), Д. Розенфельд (склооброна), М. Гріппарі (лісопереробна), Н. Кофман (скляна) та ін. [56, арк. 30-31 зв.]. Причини такої ситуації пов'язані з нестачею в країні інвестиційного капіталу, низькою ціною землі на Волині, дешевизною сировини і матеріалів та мізерною заробітною платою робітників.

Аналіз розвитку галузей промисловості у Волинській губернії в 1861–1914 рр. показує тенденції щодо їх змін. Деякі виробництва припиняли своє існування у зв'язку з нестачею сировини, незручністю транспортування, віддаленістю ринків збуту, конкуренцією тощо. Так, зв'язку з розвитком Донецько-Криворізького залізрудного басейну припинила своє існування низка підприємств, що виплаляли чавун із болотної руди, яка мала незначний вміст заліза, що робило його виробництво надмірно затратним. Галузь виробництва поташу в пореформений період характеризується різким скороченням кількості підприємств. Якщо станом на 1861 р. в губернії діяло 18 поташних заводів, то в 1891 р. їх кількість зменшилася до двох. Це пояснюється тим, що під час виробництва скла поташ використовували значно менше – його витісняла натрієва сіль (сода), значно дешевша, якої на одиницю продукції достатньо було меншої частки. Ця

зміна зумовлена пошуком способів економії витрат, необхідністю зниження собівартості продукції. Подібне явище спостерігаємо, коли зникнення дубильних підприємств пов'язане з удосконаленням виробничого процесу: дубління шкіри стає одним із технологічних етапів на підприємстві.

Розвиток ринкових відносин зумовлював подальшу диференціацію асортименту продукції, сприяв виникненню нових виробництв, які ставали самостійними галузями. Урахування промисловцями попиту на ринку, пошук вигідного господарювання для його задоволення за допомогою впровадження нових виробництв свідчило про активізацію підприємницької діяльності.

Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень уздовж західного кордону сприяло значному збільшенню його виробництва у Волинській губернії. Якщо до 1912 р. продуктивність цементного заводу Акціонерного товариства «Волинь» не перевищувала 300 тис. бочок, то до кінця 1912 р. виробництво цементу збільшено до 900 тис. бочок, або 9 млн пудів портландського цементу на суму 3,42 млн руб. у рік [231, с. 44]. Південно-Західна, Поліська й інші залізниці користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його використовували під час будівництва мостів й інших споруд Києво-Ковельської та, частково, Києво-Полтавської залізної дороги [458, с. 25].

Про активізацію підприємництва свідчать і факти виникнення наприкінці XIX ст. нових промислових виробництв. За даними 1901 р., у губернії працювали підприємства з обробки каменю (11), сушіння хмелю (3), виготовлення виробів із дерева (столярних, паркетних, меблевих – 40), дерев'яних цвяхів (1), дерев'яної маси (4), покрівельного толю (2), сірників (2), макаронів (1), цукерок (1) [235, с. 76, 77].

Отже, в XIX – на початку XX ст. на Волині існували дві форми фабрично-заводських підприємств – одні переробляли сільськогосподарську сировину і знаходилися в поселеннях, інші – міські та містечкові фабрики та заводи. Позитивно позначилися на становищі промислового виробництва

наявність сільськогосподарської сировинної бази та дешевої робочої сили. Швидкими темпами розвивалися винокурна, цукрова і борошномельна галузі промисловості. Помітне місце у фабрично-заводському виробництві Волині посідали пивоваріння, виробництво фарфорово-фаянсових, тютюнових виробів, лісоматеріалів. Позитивний вплив на розвиток фабрично-заводської економіки мало акціонування, яке давало змогу об'єднати кошти і збільшити тим самим виробництво. Проте цей процес у Волинській губернії не був масштабним.

Серед повітових міст найбільше фабрик та заводів було в Житомирі, Дубно та Новоград-Волинському, найменше – в Овручі та Заславі.

Загалом, не дивлячись на зростання питомої ваги промисловості у міському господарстві, регіон і надалі залишався аграрним. У структурі промислового виробництва переважали галузі, пов'язані передовсім із переробкою сільськогосподарської сировини.

4. 3. Підприємці та робітники: соціальні взаємини

Проведення ліберальних реформ, завершення промислового перевороту в другій половині XIX ст. внесли зміни у соціальну структуру населення Правобережної України: був започаткований процес утворення двох нових соціальних верств або суспільних класів – буржуазії (підприємців) і пролетаріату (найманих працівників).

Для характеристики взаємовідносин підприємців та робітників, становища робітників з'ясуємо суть понять „буржуа”, «підприємець», «найманий робітник». Буржуазія – один із термінів для позначення того класу індустріального суспільства, який „володіє інструментами контролю над інвестиціями або грошовим капіталом, фізичними засобами виробництва (земля, фабрики та установи), робочою силою” [387]. У наукових колах термін „буржуазія” пов'язують з марксистським дискурсом, тому віддають перевагу терміну „підприємці”. У сучасній науковій та юридичній літературі підприємцями називають людей, які займаються

підприємництвом, тобто ведуть самостійну, ініціативу, систематичну, на власний ризик господарську діяльність з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Саме таке визначення підприємців і підприємництва міститься в статті 42 Господарського Кодексу України [172]. Наймані робітники – категорія людей, які живуть за рахунок того, що продають свою працю, наймаючись до власників виробництва.

Процес формування буржуазії, як у цілому в Російській імперії, так і на Правобережжі України, мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. По-перше, тут ця верства формувалася в умовах самодержавного політичного ладу. Зростаючи в умовах «навздогінної модернізації», вона була залежною не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці самодержавства. По-друге, поява підприємців на тій чи іншій території та їхня спеціалізація багато в чому визначалися загальним рівнем розвитку економіки, становищем конкретного регіону в системі всеросійського ринку. По-третє, буржуазія на Правобережжі України була багатоетнічною за своїм складом [438, с. 128].

Більшість радянських істориків вказували на те, що капіталісти зовсім не дбали про створення належних умов праці для робітників, а навпаки всіляко визискували робітників (підвищували норми виробітку, платили низьку заробітну плату, вводили систему штрафів). Але насправді це було не зовсім так. Щоб встояти у жорсткій конкурентній боротьбі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, підприємці змушені були піклуватися про технічний прогрес, оскільки тільки на цій основі можна було радикально підвищити продуктивність заводів і знизити собівартість продукції, тим самим забезпечивши її збут [412, с. 31].

У період промислового розвитку ринкових відносин змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. У 60-ті роки XIX ст. було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і містян. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати

свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Аналіз матеріалів свідчить, що основним джерелом формування підприємницького прошарку в губерніях Правобережної України були: «обуржуазнене» польське й російське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, скупники, лихварі (зазвичай євреї і росіяни), котрі зуміли пристосуватись до нових економічних умов; заможні німецькі та чеські колоністи, українські селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок і використовували найману робочу силу [438, с. 128-129]. Одночасно певним категоріям промисловців надавалася низка пільг. Не оподатковувалися борошномельні, олійні, цегельні, лісопильні та інші заклади, розташовані за межами міст. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого, – підтримувало дворянське підприємництво, що на час реформи почало поступатися місцем купецькому [438, с. 32]. Так, у 1893 р. у Житомирі було видано свідоцтво на право займатися цегельним промислом селянину І. Царенко, а у Новоград-Волинському – міщанину П. Ковальському [45, арк. 48, 50].

Суспільно-економічна основа, що склалася у фабрично-заводській промисловості при умові збереження значних пережитків традиційного суспільства в економіці і передовсім у сільськогосподарському виробництві та політичній надбудові, позначилася на у формуванні класу підприємців. У місті й селі, як і в дореформений період, поряд з представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці, а в аграрному секторі, де існувала широка дрібнобуржуазна основа, вони навіть переважали [412, с. 32].

Провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва на Волині відігравали сільські підприємці – поміщики, заможні селяни, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і в промисловості. Основним полем їхньої господарської діяльності були вирощування й переробка продукції сільського господарства, корисних копалин і деревини.

Великі землевласники Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли та багато інших зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності: вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю й заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Значних обсягів виробництва підприємці також досягли в деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості [459, с. 22].

У Житомирському повіті власником цукрових заводів у м. Червоне та с. Коровінці був Ф. Терещенко, а у м. Андрушівка – М. Терещенко. На заводі у с. Коровінці в середньому працювало від 800 до 900 осіб, а річна заробітна плата становила 107 785 руб. [56, арк. 30]. Тож Терещенки одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції вкладали кошти у найбільш прибуткову галузь промисловості – цукрову. Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам вести незбиткове господарювання, отримувати сталі прибутки, виживати у конкурентній боротьбі. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової та інших галузей промисловості.

Вмілим підприємцями були Євстахій Сангушко та його син Роман, який господарював у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і мав у власності 65 тис. 212 дес. землі. Свій маєток він перетворив на капіталістичну економію, в якій виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалось з промисловою переробкою. Його підприємства займали провідну роль в галузі суконного виробництва, яке у першій половині XIX ст. заснував його батько. В Славуті він мешкав постійно і був зацікавлений в економічному зростанні містечка. Ним були засновані чотири паперові фабрики (дві в самій Славуті, а також в селах Комарівка і Сивки), які виробляли папір, картон різних сортів і були широко відомі на паперовому ринку України. Йому належали також винокурні заводи у

містечку Білгородка, с. Михля, с. Цвітоха Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у Заславлі, Славуті та ін., 45 торгівельних закладів [454, с. 20].

Серед власників цукрових заводів у Волинській губернії були іноземці – німець І. Альбрехт (хлібобулочне виробництво), австрієць А. Грофман (цукрова промисловість) та ін. [56, 31 зв.]. Досить часто практикувалося передача цукрових заводів в оренду. Орендарями виступали як окремі особи, так і товариства. Особливо багато серед них було осіб юдейського віросповідання, оскільки євреям законодавство встановило обмеження у відкритті цукрових заводів. Щоб обійти дану перепону, євреї-підприємці вдавалися до оренди заводів. Це явище було досить поширене на Правобережній Україні [412, с. 33].

Пореформений період характеризувався поступовим втягуванням у підприємницьку діяльність інтелігенції. Незважаючи на невисоку питому вагу інтелігенції в загальній структурі підприємництва, можемо констатувати певний прогрес у темпах росту чисельності і значення цієї групи. В ній переважали представники інженерно-технічної інтелігенції, котрі володіли необхідними знаннями і практичним досвідом [412, с. 35].

Перевагу у динаміці соціального складу серед промисловців мали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після великих землевласників (27,8%), за ними була друга група міщан (23,3%) і, нарешті, селян (2,3%) [412, с. 32]. Отже, до підприємництва залучалися активно ті стани, які мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торговці.

Наявність коштів у купців спрощувала організацію виробництва, хоча на перешкоді довгий час була відсутність робочих рук. Лише поодиноким представникам із низів вдалося розірвати важкі пута кріпосної неволі, пробитися до лав більш-менш відомих промисловців. Шлях до статусу великого підприємця для цієї категорії населення був важкий і лише небагатьом вдавалося його пройти. Проте є досить багато прикладів дрібного і середнього підприємництва селян, які ставали власниками

млинів, олійниць, крупорушок, салотопень, ткацьких та гончарних закладів тощо. Власниками їх виступали переважно вільні категорії селян – козаки, державні селяни-колоністи та інші. Частина з них, заробивши певні капітали на торгово-промисловій діяльності, прагнули переходити до інших суспільних верств – купецтва та міщанства.

Основна частина фабричних робітників України, що формувалася, вийшла безпосередньо з села. Проведена реформа 1861 р. призвела до обезземелення селянства і тим самим прискорила властивий ринку процес розкладу останнього. Саме обезземелене селянство і стало джерелом дешевої робочої сили для ринкової промисловості країни [408, с. 63].

Цукрозаводчики комплектували свої заводи робочою силою в основному за рахунок прийшлих робітників. Робітники цукрових заводів поділялися на кваліфікованих і чорноробів. Перші становили незначну меншість і, як правило, були з місцевих робітників. Останні становили основну масу робітників і були в основному прийшлими. Крім того, на цукрових заводах робітники поділялися на власне робітників і напівробітників. До останніх належали малолітні, до яких нерідко зараховували також і юнаків до 18, а інколи і до 20 років, жінки і малосильні. Вони одержували найменшу заробітну плату, а часто виконували ту саму роботу, що й дорослі робітники-чоловіки [416, с. 13]. Так, на цукровому заводі графа А. Потоцького в с. Кременчуки заробітна плата була всього три рублі на місяць [150, арк. 4 зв.].

Наймали робітників за допомогою агентів-вербувальників, яких розсилали по голодних і розорених районах. Вербували робітників агенти від заводів або підрядчики, які спеціально займалися цим промислом і мали від нього значні доходи. Вербували за такою системою: з місцевими робітниками складали «умови», звичайно усні, а з прийшлими – письмові. З метою найбільш вигідних наймів робітників, вербувати починали задовго до виробничого сезону і якраз у такі місяці, коли робітник найбільше потребував грошей (час сплати податків або в розпал зими, коли хлібні

запаси у бідноти вже закінчувалися). Селяни погоджувалися на всі умови вербувальника, який укладаючи договір, тут же видавав найнятим гроші на дорогу і задаток, що в три-три з половиною рази перевищував місячну заробітну плату, відбирав паспорти і виїжджав. Зважаючи на те, що робочий сезон на багатьох цукробурякових заводах тривав три-три з половиною місяці, легко зрозуміти, що багато робітників не встигали відробити одержані ними задатки і змушені були або залишатися після перероблення буряків на додаткові роботи, працювати наднормово або ж закріплюватися відразу на наступний сезон, звичайно, на тяжчих умовах. Бували і такі випадки, коли робітників, які не відробляли задатків, контора переводила на інший завод на свій розсуд [416, с. 14].

Становище робітників було ще гіршим, коли на роботу їх наймав підрядчик. Він виступав посередником між робітником та капіталістом і жив за рахунок робітників, а це означало що робітник отримував ще менше грошей. Так, у звіті волинського губернатора за 1873 р. знаходимо інформацію про волинського підрядчика, який розбагатів вербуючи селян Заславського повіту на роботу на цукровому заводі в м. Шепетівка [123, арк. 56].

Заробітна плата робітників була надзвичайно низька. Так, середня заробітна плата для робітників-чорноробів цукрових заводів на заводському утриманні становила шість-сім рублів, а для напівробітників – три-п'ять рублів за 30 робочих днів [416, с. 14]. Якщо припустити, що робітники не могли працювати щоденно, то зарплата була ще меншою.

Що ж до кваліфікованих робітників, до яких належали майстри, машиністи і апаратчики, то мінімальний щоденний зарібок майстрового складав один-два рублі. Тому можна стверджувати, що становище майстрових було набагато кращим за чорноробів.

Побутові умови робітників були важкими. Найняті сезонні робітники цукрових заводів містилися у перенаселених бараках. Велика скупченість,

відсутність належних санітарних умов, доброякісної питної води та їжі, медичної допомоги ставали причиною хвороб та епідемій [453, с. 146].

Не кращим було становище робітників хлібобулочної промисловості. Проаналізувавши журнал засідань Волинського губернського по фабричним і заводським справам присутствія, маємо цінну інформацію про становище робітників декількох пекарень у Житомирі. Зокрема, в рапорті житомирського поліцмейстера йдеться про письмову скаргу робітників пекарського виробництва на власників їх майстерень – М. Новака, Л. Сосника, Е. Бурдовського та ін. Останні, змагаючись між собою, змушують працювати робітників до 16 годин на добу. Згідно із законодавством робітники повинні працювати з 6 год. ранку до 18 год. вечора, виключаючи 30 хв. на сніданок та 1 год. 30 хв. на обід та відпочинок. Проте, у Житомирі на багатьох підприємствах робітники працюють набагато довше, що могло викликати страйки. Поліцмейстер Житомира звернувся з проханням до Губернського по фабричним справам управління видати обов'язкові постанови для збереження життя і здоров'я робітників. З аналогічними проханнями зверталися робітники фабрики гнутих меблів. Губернське по фабричним справам управління вирішило взяти під особливий контроль всі підприємства [150, арк. 54]. Лише через рік було видано рішення цієї установи, в якому вказувалося про те, що на кожне підприємство буде направлена особа, яка контролюватиме виробничий процес. Зокрема, на 77 пекарень з кількістю робітників 101 було направлено лише 9 осіб, на 43 заводи гнутих меблів з 364 робітниками лише 11 [150, арк. 64-65 зв.].

Остання третина XIX ст. позначилася швидким розвитком промисловості на Правобережжі, в тому числі й на Волині. Це вимагало збільшення кількості найманих працівників, що відбувалося за рахунок кількох джерел. Насамперед це селянство, як правило, українське. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, податковий тиск змушували селян іти на заробітки до міст, містечок, де був значний попит на робочу силу [438, с.

129]. Процес формування промислових робітників відбувався й за рахунок розшарування в кустарній промисловості. Це джерело поповнення промислових робітників було досить важливим, так як воно дало для фабричної промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички. Такі джерела формування найманих робітників визначали їхню етнічну належність. На Волині наприкінці XIX ст. у загальній масі найманих робітників за чисельністю перше місце займали українці (майже 40 %), друге – євреї (трохи менше 35 %) [438, с. 130].

У процесі розвитку ринку і поширення машинної техніки, кустарне і ремісниче виробництва все більше відтісняються на задній план, причому з середовища кустарів і ремісників виділяється незначне число підприємців, а основна маса перетворюється у найманих робітників [408, с. 62]. Так було і в суконному виробництві. Дрібні підприємці, у цій галузі виробництва, як правило, належали до єврейської національності. Справа в тому, що суконні підприємства найчастіше спочатку створювали поміщики, а далі здавали їх в оренду, якою переважно займалися тут єврейські купці [418, с. 246].

Найбільш розповсюдженим засобом покарання на підприємствах були різноманітні штрафи. Оскільки, у Російській імперії ніякої системи штрафів не існувало, то розмір штрафу визначався власником підприємства. Робітники повинні були платити штрафи за найменші провини, як-от неуважність на робочому місці, тому іноді робітник віддавав на штрафи половину, а то і весь заробіток.

Умови праці на підприємствах були важким. Застосовувалася жіноча і дитяча праця. Так, власник кондитерської фабрики «Франсуа» у м. Житомирі І. Корженевський звертався до губернського у фабричних справах присутствія з проханням не зараховувати його підприємство до фабричного типу, оскільки у нього працює п'ять робітників та три хлопчики [150, арк. 89].

На підприємствах робітникам дозволялося залишати роботу у двох випадках: коли помирала дружина робітника (або у робітниці чоловік) і

коли підприємство припиняло свою роботу більш як на сім днів. В усіх інших випадках залишення підприємства вважалося «незаконним» і каралося, крім штрафу, ув'язненням терміном до одного місяця [416, с. 15].

Робітники протестували проти несприятливих умов праці й зловживань власників підприємств. Так, однією з форм протесту стало масове залишення роботи до кінця терміну контрактів. Найбільш поширеним це явище спостерігалось на будівництві залізниць і цукрових заводах, куди запрошувалися сезонні робітники з різних куточків України [453, с. 158].

У 1898 р. для дотримання порядку на підприємствах, запобігання страйків робітників та власне їхнього захисту була створена фабрична поліція. Напередодні Першої світової війни, у 1913 р. нею було складено протокол на власника Рокитнівського скляного заводу за невиплату робітникам зарплати грошима. Завод існував з 1896 р. і з цього часу робітники замість грошей отримували квитанції, за які в Рокитно нічого не можна було купити, тому робітники змушені були їхати купувати все необхідне в Сарни та Олевськ, а це вимагало додаткових затрат [150, арк. 141].

На початку ХХ ст. соціальне партнерство на Волині тільки зароджувалося. Прикладом може бути заходи соціального захисту, поширені серед робітників підприємств, які належали родині Сангушків. На паперовій фабриці у с. Понінки Заславського повіту робітники працювали у три зміни, а робочий день тривав 8 год. При фабриці працювала школа на 64 учні з вечірнім відділенням, тому більшість робітників були письменними. На фабриці була лікарня та крамниця, а одружені робітники могли отримати житло від власника [150, арк. 8-9]. Суконна фабрика у м. Славута була чи не єдиним підприємством, де робітники після виходу на пенсію отримували допомогу від 30 до 60 руб. на рік.

Першими актами в сфері трудових відносин у Російській імперії були «Положення про відносини між власниками фабричних установ та робітниками, працюючими по найму» 1835 р. та Положення Комітету

міністрів «Про заборону фабрикантам призначати в нічні роботи малолітніх, які не досягли 12 років» від 1845 р., затверджені верховною владою. Ці акти можна віднести до перших фабричних законів, хоча вони носили переважно декларативний характер, не вказували, зокрема, на санкції за їхнє невиконання, не передбачали створення спеціальних наглядових органів. Вказані нормативні акти досить поверхово регулювали відносини між робітником та роботодавцем. Проте варто зазначити, що в історії Російської імперії чи не вперше була зроблена спроба створити фабричне законодавство, яке надалі стало підґрунтям формування фабричного (трудоного) законодавства.

У 1882 р. при Міністерстві фінансів була заснована фабрична інспекція, яка мала наглядати за виконанням фабричного законодавства і стосунками між робітниками та підприємцями [484, с. 259]. У результаті з 1884 р. офіційна фабрично-заводська статистика розпочала щороку досліджувати кількісний та статево-віковий склад робітників, а починаючи з другої половини 80-х років XIX ст., маємо цінне джерело відомостей про робітників цукрових заводів - звіти фабричних інспекторів [408, с. 63]

Відповідно до „Статуту про промисловість” найматися робітники на фабрично-заводські підприємства могли на визначений та невизначений термін або ж на час виконання роботи. За виконану роботу робітник повинен отримувати платню не рідше одного разу на місяць. Заборонялося брати гроші з робітників за надання медичної допомоги та за освітлення майстерень. Договір найму робітника з фабричним чи заводським керівництвом припинявся: за згодою двох сторін; після закінчення терміну найму; після завершенню роботи, яка зазначалася у договорі; через два тижні з моменту заяви однією із сторін про бажання розірвати договір; через обов'язок робітника виконувати військову службу.

Договір міг бути розірваним керівником підприємством в разі неявки робітника на роботу більше трьох днів без поважної та двох неділь з поважної причин та в разі появи інфекційної хвороби та неадекватної

поведінки робітника. Робітник також мав право на розірвання договору внаслідок нанесення йому побоїв та тяжких ран; порушення умов проживання та харчування; в разі погіршення стану здоров'я та за потреби несення військової служби. До роботи на підприємствах не допускалися діти віком до 12 років. Особи у віці від 12 до 15 років не повинні були працювати більше восьми годин на добу. Жінки та підлітки (особи, віком від 15 до 17 років) не мали права працювати з дев'ятої години вечора до п'ятої години ранку на підприємствах, що виробляли бавовняні, полотняні, лляні, та змішані тканини [256, с. 2 350].

Власники підприємств повинні в 7-денний термін довести до відома фабричного інспектора про призначення керуючого фабрикою. Фабричне керівництво повинно мати іменний список робітників з зазначенням там місцем проживання та віком кожного робітника. Робітникам видавалася розрахункова книга, де зазначено було особисті дані, терміни найму, місце проживання, розмір платні, відрахування [256, с. 2 374].

Якщо робітники жили на території підприємства, то вони вносили спеціальну платню до фабричної інспекції. Досить часто платня була високою, а умови проживання для робітників незадовільні. Зокрема, на заводах графа. А. Потоцького площа житлових приміщень була дуже малою [150, арк. 4-5 зв.].

До фабричного законодавства можна також віднести: Закони «Про шкільну освіту малолітніх, працюючих на фабриках, заводах і мануфактурах» від 1884 р., «Про заборону нічної праці неповнолітнім та жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах» від 1885 р., «Про затвердження проекту правил про нагляд за фабричною промисловістю, про взаємні відносини фабрикантів та робітників та про збільшення кількості чинів фабричної інспекції» від 1886 р., «Положення про найм на сільські роботи» від 1886 р., «Про зміни постанов про працю малолітніх, підлітків та осіб жіночого полу на фабриках, заводах і мануфактурах та про поширення правил про працю та освіту малолітніх на ремісничі заклади» від 1890 р.,

«Про тривалість та розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської та гірської промисловості» [368, с. 6, 9]. Вже на початку ХХ ст. з'явилась низка нових фабричних законів, а саме: Закони «Про винагороду потерпілих від нещасних випадків робітників та службовців, а також членів їх сімей на підприємствах фабрично-заводської, гірської та гірничозаводської промисловості» та «Про заснування старост на промислових підприємствах» від 1903 р.

Вищезгадані закони регулювали особливості залучення до праці дітей і жінок; порядок початкової освіти малолітніх в дореволюційній Росії; істотні умови праці робітників, в тому числі порядок найму та звільнення робітників, укладення, припинення й розірвання договору найму, термін його дії, основні умови про заробітну плату і вирахування з неї; тривалість і розподіл робочого часу; питання компетенції і порядку діяльності органів, на які був покладений нагляд за виконанням фабричного законодавства; правовідносини, що пов'язані з винагородою робітників та службовців, потерпілих від нещасних випадків на підприємствах фабрично-заводської, гірської і гірничозаводської промисловості; сутність інституту фабричних старост і їх роль у фабричному житті» [430, с. 56].

В 1906 р. приймаються "Тимчасові правила про товариства та спілки". Їх реєстрація губернською або міською комісією по справам товариств. В професійні товариства та спілки мали можливість вступати тільки ті особи, які "займались в торгівельних та промислових підприємствах однаковими, однорідними чи такими, що мали між собою зв'язок роботами чи промислами, а також власники однорідних промислових чи торгівельних підприємств» [368, с. 48-49].

Останньою значною новацією в галузі фабрично-заводського законодавства була інкорпорація всього масиву законодавства в галузі трудових відносин в єдиний акт, в якому всі інкорпоровані закони були піддані мінімальній обробці та редагуванню [368, с. 10]. Цим актом став Статус промислової праці, який увійшов до другої частини тому ХІ Зводу

законів Російської імперії. До цього Статуту не були включені лише окремі нормативно-правові акти, які регулювали працю людей і були віднесені до Статуту шляхів та сполучень, до Гірничого статуту, до Положення про наймання на сільські роботи тощо. Він став головним джерелом фабрично-заводського законодавства дореволюційної Росії [430, с. 57].

Отже, промисловий переворот спричинив зміни у структурі населення. Зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий. До нього залучалися родовита шляхта і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, інженери, юристи, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Водночас формується робітничий клас, становище якого у різні проміжки часу було неоднозначним. Загальна динаміка стосунків між робітниками і підприємцями характеризувалася певною напруженістю. Однак наприкінці XIX – початку XX ст. створюється соціальне законодавство, яке частково захищає інтереси робітників.

Висновки до розділу 4.

Складовою частиною економіки Волинської губернії у досліджуваний період стала фабрично-заводська промисловість. Її розвиток зумовлювався передовсім промисловим переворотом, який розпочався на українських землях, що входили до Російської імперії, у 30-х рр. XIX ст. На Волині існувало дві форми фабрично-заводських підприємств – одні переробляли сільськогосподарську сировину і розташовувалися у сільській місцевості, інші – міські та містечкові фабрики та заводи. Найбільш промислово розвиненими містами були Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно. Визначальний вплив на промисловий розвиток Житомира мав його статус губерньського центру, інших міст - поява залізничного сполучення. Найнижчі показники

промислового розвитку були притаманні Овручу, Володимир-Волинському і Заславу. З-поміж галузей виробництва виділялися винокурна, цукрова і борошномельна, що зумовлювалося такими сприятливими факторами, як дешева робоча сила та наближення виробництва до джерел сировини. Позитивна динаміка простежується у пивоварінні, виробництві сукна, шкіри, цегли та заліза. У Новоград-Волинському і Овруцькому повітах зосереджувалося виробництво поташу. Житомирський, Кременецький та Овруцький повіти стали осередками мідноплавильної промисловості. Виробництво порцеляни за китайською технологією розвивалося у Новоград-Волинському повіті. Більша частина виробленої продукції – цукор, сукно, алкогольні вироби споживалася всередині губернії. Кращої якості сукно, порцеляна та папір вивозилися до Ромнів, Харкова, Риги та інших міст Київської, Подільської, Мінської та Гродненської губерній. За кордон експортували лише золотошвейні та поташні вироби.

Новою якістю у розвитку промислового виробництва стала поява акціонерних товариств, які частково вирішували проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсували нестачу вільних коштів у підприємців. Перші акціонерні товариства на Волині були засновані у 80-і рр. XIX ст. в цукровій, паперовій та деревообробній галузях, що розвивались здебільшого у сільській місцевості. У містах Волині акціонерна форма промисловості почала поширюватися з кінця 90-х рр. XIX ст. На 1913 р. найбільше акціонерних товариств функціонувало в Старокостянтинівському, Новоград-Волинському та Рівненському повітах. Акціонерні товариства були порівняно невеликими із чисельністю робітників від 100 до 1000 чоловік.

Промисловий переворот спричинив зміни у структурі населення. Формується чисельна група підприємців, переважно із середовища родовитого дворянства, поміщиків, купців, селянства, інженерів, юристів учителів та лікарів. Кількісно зростає робітничий клас. Можна стверджувати, що взаємини між робітниками та підприємцями склалися

по-різному: від конфронтації до мирного співіснування. Визначальними факторами такої ситуації були економічна кон'юнктура, існуючі традиції сільського та міського життя, а також відсутність альтернативних джерел заробітків для більшої частини робітників.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження зроблено такі висновки.

Проаналізовано науковий доробок як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури, що засвідчив зацікавленість учених економічним розвитком Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Перші відомості про цю сферу життя регіону з'являються вже в XIX ст. у краєзнавчих студіях, де описується природно-географічне середовище, розташування виробничих структур, чисельність та заняття населення. За радянської доби переважали узагальнюючі праці, в яких питання міської економіки вивчалось через призму урбаністичних процесів із застосуванням домінуючої у суспільстві ідеології історичного матеріалізму. Здобуття Україною незалежності започаткувало новий етап історичних досліджень, котрі є досить різноманітними. Учені вивчають визначальні тенденції та особливості соціально-економічного розвитку сільської округи, у якій існувало промислове виробництво, економіку міст та містечок регіону. Сучасні вітчизняні та зарубіжні історики зосередили увагу на характеристиці окремих галузей фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла, етнічних процесах та їхньому впливі на міську економіку, соціально-економічному становищі різних груп міських жителів. Водночас розширилася методологічна база, застосовуються сучасні наукові практики, поширені в урбаністиці. Проте, аналізуючи наявну літературу, ми дійшли висновку, що розвиток промислового виробництва у Волинській губернії зазначеного періоду комплексно не вивчався.

Визначено та систематизовано основні групи джерел: діловодна документація, нормативно-правові акти, статистичні матеріали, матеріали періодики. Джерельна база дослідження розвитку промислового виробництва Волинської губернії кінця XVIII – початку XX ст. є достатньо репрезентивною. Найбільше діловодних документів та статистично-описових матеріалів зосереджено у фондів збірках Центрального державного історичного архіву у м. Києві, державних архівах

Житомирської, Волинської, Рівненської, Тернопільської областей. Окрему групу складають опубліковані джерела: законодавчі акти Російської імперії, що стосуються проблем функціонування міських ораторів влади, міської економіки, соціального устрою; різноманітна статистична інформація. Аналізуючи наявні архівні джерела, опубліковані та виявлені документи і матеріали, константуємо, що вони мають значний інформаційний потенціал, достатній для розв'язання поставлених завдань і сформульованої мети.

Завдання роботи вирішувалося шляхом поєднання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження.

Зауважено, що після поділів Речі Посполитої Волинь опинилася у нових історичних реаліях: поряд із іншими губерніями Правобережної України вона стала зоною переплетіння регіональних і європейських процесів. На промисловий розвиток Волинської губернії суттєво впливали природно-географічне положення, прикордонне розташування у складі Російської імперії, а також нові соціально-економічні та політичні умови.

Відзначено, що в губернії переважав аграрний сектор економіки, відтак стан промислового виробництва почасти залежав від урожайності зернових культур і розвитку тваринництва. Запаси корисних копалин сприяли формуванню видобувної промисловості. Транспортні комунікації забезпечували як річки, на які багата Волинь, так і дороги із твердим покриттям, та залізниці, що з'явилися тут у 80-х рр. XIX ст. Мешканці Волинської губернії поділялися на стани відповідно до російського законодавства, з-поміж яких виділяють дворян і духовних осіб, котрі до 1860–1870-х рр. залишалися привілейованими станами, а також купців і міщан, однак найчисельнішими залишалися селяни різних категорій. Поліетнічним залишався національний склад міських жителів. Серед національних груп виокремлюють єврейську, українську, польську, російську, німецьку, чеську. Найбільш чисельним у волинських містах було єврейське населення, що зумовлювалося декількома факторами: по-перше, російське самодержавство створенням смуги єврейської осілості

законодавчо закріпило за євреями територію міст і містечок; по-друге, намагаючись залучити євреїв до виробничої діяльності, царський уряд надав їм низку пільг і привілеїв, основним із яких було право займатися будь-якими ремеслами і записуватися до міських цехів. Після поділів Речі Посполитої на Волині збільшилася кількість представників російської меншини, переважно за рахунок солдатів регулярної армії, гарнізони якої розташовувалися у різних містах і містечках, оскільки після закінчення терміну військової служби солдати часто осідали в них. Залишалася численною польська етнічна спільнота. З другої половини XIX ст. спостерігається інтенсивне переселення німецьких та чеських колоністів на територію Волинської губернії, чому сприяла законодавча політика Російської імперії, розроблена з урахуванням пільг переселенцям в оподаткуванні, відбуванні військової служби, отриманні ними російського підданства.

Проаналізовано правові норми Російської імперії, на підставі яких центральні і місцеві органи влади впливали на промислову діяльність у Волинської губернії. Цехове законодавство визначало становище майстра, обумовлювало права і обов'язки учня, умови утворення та діяльності цехів. Законодавство, яке регулювало підприємницьку діяльність, не сприяло розвитку фабрично-заводської промисловості, оскільки було спрямоване на збільшення доходів до державного бюджету. Така політика зумовлювала слабкість міської фабрично-заводської промисловості та переважання у містах і містечках Волинської губернії ремесла.

З'ясовано, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. промислове виробництво на Волині, засноване на ручній праці, репрезентували кустарні промисли, ремесло та мануфактури. Упродовж XIX ст. ремісничим цехам вдавалося відігравати визначальну роль у промисловій сфері. До початку XX ст. вони залишалися основною формою організації виготовлення продукції масового вжитку, мали самодостатній характер і поширювали вплив на повсякденне життя ремісників. Крім суто економічних, ремісничі

об'єднання другої половини XIX ст. виконували й інші функції – соціалізації та професійного навчання молоді. Для міського ремесла були характерні збереження й нагромадження знань, піклування про виховання нових фахівців. Саме воно було творцем і охоронцем інформації, нових технічних ідей і рішень, які, хоч і повільно, але все ж входили у виробничу культуру.

Охарактеризовано кустарні промисли, тісно пов'язані з ремеслами. Ними займалися чимало містян, а також багато сільських мешканців, позаяк це зайняття слугувало додатковим заробітком. Крім того, така діяльність ставала популярною у період, вільний від сільськогосподарських робіт. На Волині були поширені різноманітні промисли. Їхній характер визначався природними умовами й розвитком торгівлі. Значне місце серед промислів посідало млинарство, залізорудне виробництво, гутництво, гончарство, селітроваріння виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли. Серед місцевого населення поширювалися промисли, пов'язані з обробкою деревини: теслярство, стельмахівство, бондарство, столярство. Широкого розповсюдження досягло в краї поташне виробництво, яким займалися як ремісники-кустарі, так і робітники на заводах. Привабливим і прибутковим виявився каменотесний промисел.

Охарактеризовано мануфактурне виробництво, яке базувалося як на праці кріпосних селян, так і вільнонайманій. Мануфактури створювалися великими землевласниками, купцями, заможними селянами тощо. Вони зосереджувалися переважно у містах і сільській окрузі, особливо Новоград-Волинському, Заславському, Житомирському та Рівненському повітах. Досить поширеними були винокурні, шкіряні мануфактури, які базувалися на розвинених у регіоні кустарних промислах. Водночас виникли фаянсово-фарфорові мануфактури, засновані у містечках Городниці та Корці з ініціативи князя Ю. К. Чарторийського. До середини XIX ст. провідну роль у промисловому розвитку Волині відігравали суконні мануфактури.

Доведено, що складовою частиною міської економіки у XIX ст. була фабрично-заводська промисловість. На Волині ті підприємства фабрично-

заводського типу, які були орієнтовані на переробку сировини сільськогосподарського походження, розташовувалися у селах, інші відкривалися в міських поселеннях. Упродовж досліджуваного періоду найбільшими промислово розвиненими містами були Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно. Визначальний вплив на зростаючу динаміку фабрично-заводського виробництва Житомира мав його статус губерньського центру, а на промисловий розвиток інших міст позитивно вплинула поява залізничного сполучення. Найнижчі показники промислового розвитку були притаманні Овручу, Володимир-Волинському і Заславу. Серед міських поселень, які не мали офіційного статусу міста, виділялися своїми підприємствами Славута, Шепетівка, Здолбунів. Швидкими темпами розвивалися винокурна, цукрова і борошномельна галузі промисловості, що зумовлювалося дешевою робочою силою та наближенням виробництва до джерел сировини. Більша частина виробленої продукції була орієнтована на збут в межах губернії. Кращої якості сукно, порцеляна, цукор-рафінад та папір вивозилися до Ромнів, Харкова, Риги та інших міст Київської, Подільської, Мінської та Гродненської губерній. За кордон експортували лісоматеріали та поташ. Загалом, не дивлячись на зростання питомої ваги промисловості у економіці краю, регіон і надалі залишався аграрним.

Відзначено, що реформи 60–70-х рр. XIX ст., що проводилися урядом Російської імперії, призвели до значних соціально-економічних змін і на Волині. Розвиток фабрично-заводської промисловості Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. вирізнявся прискореною динамікою, появою нових галузей, формуванням транспортної інфраструктури. Сприятливо позначилась на стані фабрично-заводської промисловості поява акціонерних товариств, які частково вирішували проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсували нестачу вільних коштів у підприємців. Перші акціонерні товариства на Волині були засновані у 80-і рр. XIX ст. в цукровій, паперовій та деревообробній галузях, що

розвивались здебільшого у сільській місцевості. У містах Волині акціонерна форма промисловості почала поширюватися з кінця 90-х рр. XIX ст.

Встановлено, що промисловий переворот спричинив еволюцію у волинському соціумі. В умовах формування ринкової економіки міжстанові обмеження зникали і населення поступово розподілялося на нові соціальні верстви – підприємців і робітників. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, був носієм соціального прогресу. Кількісно зростав робітничий клас, який формувався переважно за рахунок українських селян і ремісників. Умови життя і праці робітників не можна назвати задовільними. Таке становище провокувало численні соціальні конфлікти, однак вони мали переважно локальний характер. Визначальними чинниками у динаміці соціальної напруги були економічна кон'юнктура, існуючі традиції сільського та міського життя, а також відсутність альтернативних джерел заробітків для більшої частини робітників. Наприкінці XIX ст. у Російській імперії формується соціальне законодавство, яке частково поліпшувало становище робітників.

Отже, розвиток промислового виробництва Волинської губернії у зазначений період характеризувався позитивною динамікою. На початковому етапі спостерігається певний синтез існуючих економічних реалій із новими історичними умовами, в яких опинився регіон. Надалі відбувається його поступова трансформація у напрямку утвердження економічних структур, властивих Російській імперії.

Досягнутий рівень знань дозволяє стверджувати про необхідність подальшого наукового дослідження: 1) ролі міських органів влади у розвитку промисловості; 2) впливу еволюції аграрних відносин у краї на формування структури, форми та обсягів промислового виробництва; 3) соціального і матеріального забезпечення найманих робітників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Архівні матеріали

Державний архів Волинської області

(Держархів Волинської області)

Ф. 3 Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.

оп. 1

1. Спр. 20 Постанови Луцької міської думи. 1855 р., 109 арк.
2. Спр. 25 Постанови Луцької міської думи. 1887 р., 116 арк.
3. Спр. 28 Постанови Луцької міської думи. 1888 р., 94 арк.
4. Спр. 30 Постанови Луцької міської думи. 1889 р., 68 арк.
5. Спр. 31 Постанови Луцької міської думи. 1889-1890 рр., 191 арк.
6. Спр. 41 Статистичні відомості про чисельність і рід занять населення м. Луцька. 1892-1907 рр., 223 арк.
7. Спр. 43 Постанови Луцької міської думи. 1893 р., 119 арк.
8. Спр. 52 Постанови Луцької міської думи. 1894 р., 65 арк.
9. Спр. 100 Циркуляри Волинського генерал-губернатора. 1895-1905 рр., 415 арк.
10. Спр. 285 Постанови Луцької міської думи. 1898 р., 144 арк.
11. Спр. 441 Постанови Луцької міської думи. 1901 р., 139 арк.
12. Спр. 540 Циркуляри і постанови волинського губернатора, заяви власників ремісничих і торгівельних закладів м. Луцька про встановлення нормованого робочого дня. Списки власників ремісничих закладів м. Луцька. 1903-1910 рр., 355 арк.
13. Спр. 869 Постанови Луцької міської думи про бюджет м. Луцька. 1909-1910 рр., 63 арк.
14. Спр. 875 Постанови Луцької міської думи. 1909 р., 187 арк.
15. Спр. 883 Прохання євреїв-жителів м. Луцька про видачу їм ремісничих свідоцтв. Ремісничі свідоцтва. 1909-1914 рр., 37 арк.

16. Спр. 926 Переписка з волинським губернським правлінням і Луцьким повітовим справником про здачу в оренду ділянок міської землі жителям м. Луцька для побудови миловарних і салотопних заводів. 1910-1913 рр., 15 арк.
 17. Спр. 937 Постанови Луцької міської думи. 1910 р., 172 арк.
 18. Спр. 997 Списки купців і підприємців м. Луцька, яким видані промислові свідоцтва на 1911 р., 64 арк.
 19. Спр. 1056 Списки купців і промисловців м. Луцька. 1912 р., 67 арк.
 20. Спр. 1139 Переписка з волинським губернатором про склад населення м. Луцька за майновим станом, освітою, родом занять і т. д. 1913-1914 рр., 60 арк.
- Ф. 486 Олицька міська ратуша, м. Олика Дубенського повіту Волинської губернії. 1799-1861 рр.
- оп. 1
21. Спр. 4 Укази Волинського губернського правління за 1803 р., 348 арк.
 22. Спр. 6 Укази Волинського губернського правління за 1804 р., 375 арк.
 23. Спр. 20 Журнал засідань Олицької ратуші за 1810 р., 452 арк.
 24. Спр. 23 Укази Волинського губернського правління за 1811 р., 334 арк.
 25. Спр. 30 Укази Волинського губернського правління за 1814 р., 229 арк.
 26. Спр. 33 Журнал засідань Олицької ратуші за 1815 р., 442 арк.
 27. Спр. 36 Укази Волинського губернського правління за 1816 р., 402 арк.
 28. Спр. 49 Укази Волинського губернського правління за 1821 р., 383 арк.

Ф. 499 Ковельська міська управа, м. Ковель Волинської губернії, 1886-1896 рр.

оп. 1

29. Спр. 3 Бюджетний кошторис м. Ковеля за 1886 р., 52 арк.

Державний архів Житомирської області

(Держархів Житомирської області)

Ф. 10 Новоград-Волинський повітовий суд, м. Новоград-Волинський Волинської губернії. 1820-1871 рр.

оп. 1

30. Спр. 48 Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1844 р., 40 арк.

31. Спр. 636 Укази Волинського губернського правління. 1800 р., 826 арк.

32. Спр. 640 Укази Волинського губернського правління. 1806 р., 441 арк.

33. Спр. 643 Укази Волинського губернського правління. 1815 р., 200 арк.

34. Спр. 647 Укази Волинського губернського правління. 1825 р., 3511 арк.

Ф.16. Волинський головний суд

оп. 6.

35. Спр. 523 Про привілеї олицьких жителів, даних власником князем Радзивіллою. 1815-1820 рр., 254 арк.

Ф. 65 Житомирська реміснича управа. 1849-1902 рр.

оп. 1

36. Спр. 120 Житомирська Реміснича Управа про виступи ремісників проти управи, 14 арк.

оп. 1 (додатковий)

37. Спр. 1 Протоколи ремісничих цехів з 1849 р. по 1852 р., 198 арк.

38. Спр. 2 Книга Житомирської Ремісничої Управи для запису доходів і видатків на 1855 р., 24 арк.
 39. Спр. 3 Розрахунок грошей на витрати Управи із збору з ремісників житомирського кравецького цеху на 1858 р., 8 арк.
 40. Спр. 5 Розрахунковий реєстр житомирського столярного цеху на 1870 р., 3 арк.
 41. Спр. 6 Розрахунковий реєстр житомирського чоботарського цеху на збір грошей на цехові потреби в 1876 р., 8 арк.
 42. Спр. 7 Розрахунковий реєстр ремісників різних цехів на 1878 – 1879 рр., 104 арк.
 43. Спр. 8 Справа про самовільне заняття деякими особами різними ремеслами, 9 арк.
 44. Спр. 10 Протоколи про випробування ремісників, 31 арк.
 45. Спр. 11 Книга протоколів про випробування ремісників, 62 арк.
 46. Спр. 13 Протоколи про випробування різних осіб в знанні ремесла. 1899 р., 116 арк.
 47. Спр. 14 Протоколи про випробування різних осіб в знанні ремесла 1900 р., 184 арк.
- Ф. 67 Волинське губернське правління
48. Спр. 16 Журнал Волинського губернського правління за серпень 1803 р., 460 арк.
 49. Спр. 18 Журнал Волинського губернського правління. 1803 р., 390 арк.
- Ф. 118 Волинська казенна палата, м. Житомир Волинської губернії. 1795-1919 рр.
- оп. 14
50. Спр. 95 Щоденник про поїздки реєстратора Щеповського, чиновника по житомирському повіту для проведення 8-го народного перепису, 793 арк.
- оп. 15

51. Спр.1 Укази Сенату і Волинського губернського правління. 1837 р., 355 арк.

Державний архів Рівненської області

(Держархів Рівненської області)

Ф. 170 Управління волинськими маєтками графині Єлизавети Шувалової в м. Дубно, 1809-1927 рр.

оп. 1

52. Спр. 75 Актові книги Дубенської економічної контори, 249 арк.
53. Спр. 76 Актові книги Дубенської економічної контори, 101 арк.
54. Спр. 77 Актові книги Дубенської економічної контори, 87 арк.
55. Спр. 78 Актові книги Дубенської економічної контори, 105 арк.

Ф. 240 Рівненський пивоварний завод акціонерного товариства «Бергшлюс»

оп. 1

56. Спр. 2 Списки підприємств, які приписані до Київського окружного страхового товариства. 1913 р., 67 арк.

Ф. 280 Рівненське міське спрощене громадське управління

оп. 1

57. Спр. 2 Кошторис видатків стосовно облаштування і утримання Рівненського міського спрощеного громадського управління на 1890 р., 79 арк.

Ф. 283 Острозьке міське спрощене громадське управління

оп. 1

58. Спр. 2 Накази Острозького міського спрощеного громадського управління стосовно особового складу, 1888 р., 207 арк.

Ф. 359 Дубенське міське спрощене громадське управління

оп.1

59. Спр. 1 Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1894-1895 рр., 155 арк.

60. Спр. 2 Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1900 р., 117 арк.

Ф. 376 Податковий інспектор Острозького повіту Волинської губернії, 1909-1918 рр.

оп. 1

61. Спр. 1 Списки власників підприємств. 1909 р., 51 арк.

62. Спр. 2 Журнал перевірки підприємств і особистих промислів по Кривинській волості. 1915 р., 23 арк.

Ф. 384 Рівненський повітовий суд, 1794 -1917 рр.

оп. 5

63. Спр. 113 Справа про самовільну побудову цегляного заводу на землі Троїцької церкви в м. Степань графом Ворцелем, 368 арк.

Ф. 567 Дубенський магістрат

оп. 1

64. Спр. 11 Справа про виплату Дубенським єврейським чоботарським цехом по пуду воску та сала на користь церков (4 лютого 1837 р. – 21 грудня 1837 р.), 75 арк.

65. Спр. 131 Журнал засідань Дубенського магістрату за 1807 р., 256 арк.

66. Спр. 132 Журнал засідань Дубенського магістрату за 1808 р., 449 арк.

67. Спр. 135 Журнал засідань Дубенського міського магістрату. 1810 р., 229 арк.

68. Спр. 146 Журнал засідань Дубенського міського магістрату за 1820 р., 445 арк.

69. Спр. 157 Журнал засідань Дубенського магістрату за 1831 р., 473 арк.

Ф. 603 Акцизний наглядач Рівненського повіту, 1855 – 1862 рр.

оп. 1

70. Спр. 1 Накази Волинської казенної палати про визначення кількості вина по винокурним заводам, 20 арк.
71. Спр. 2 Накази Волинської казенної палати про встановлення нових мір по винокурним заводам, 44 арк.
72. Спр. 3 Накази Волинської казенної палати про додаткові дозволи на виробництво вина, 42 арк.
73. Спр. 4 Накази Волинської казенної палати про дозвіл на перебудову та ремонт винокурних заводів, 70 арк.
74. Спр. 5 Відомості про кількість звареного пива та меду на пивоварних заводах, 34 арк.
75. Спр. 9 Список винокурних заводів, розташованих в 2-й дистанції Рівненського повіту, 59 арк.
76. Спр. 10 Справа по розслідуванню незаконного проживання єврейських сімей в пивних закладах сіл Немовичі та Чудель, 18 арк.
77. Спр. 15 Справа про розслідування самовільної переробки апаратів на винокурному заводі поміщиком Кашовським, 6 арк.
78. Спр. 17 Справа про незаконний продаж гарячого вина власником Золотійського винокурного заводу Озерським Гершко, 9 арк.

Ф. 604 Акцизний наглядач Рівненського повіту, 1850 – 1862 рр.

оп. 1

79. Спр. 1 Відомості та описи винокурних заводів Рівненського повіту, 117 арк.
80. Спр. 3 Журнал щоденної роботи акцизного наглядача 1-ї дистанції, 22 арк.

Державний архів Тернопільської області
(Держархів Тернопільської області)

Ф. 203 Кременецька міська управа, 1834 – 1914 рр.

81. Спр. 9 Справа про відкриття покладів кам'яного вугілля на території Кременецького повіту. 1865 р., 622 арк.

82. Спр. 21 Протоколи засідань членів міської управи. 1884 р., 368 арк.
83. Спр. 26 Посімейний список Кременецького міщанського суспільства. 1886 р., 45 арк.
84. Спр. 51 Справа про надання Кочубею Михайлу в оренду міських земель для видобутку вугілля та інших корисних мінералів. 1903 р., 283 арк.
85. Спр. 54 Книга реєстрації торгових будівель, їх власників і розмірів капіталу. 1904 р., 37 арк.
86. Спр. 67 Протоколи засідань членів міської управи. 1911 р., 265 арк.
87. Спр. 74 Звернення будівничого комітету до населення про внесення пожертви на будівництво монументу в честь 300-ліття правління династії Романових, положення про перший всеросійський з'їзд діячів середньої та дрібної промисловості та торгівлі. 1912 р., 331 арк.
- Ф. 242 Кременецька міська дума, 1870 – 1919 рр.
88. Спр. 5 Прохання окремих осіб про надання дозволів на відкриття у м. Кременець питних закладів. 1868 р., 4 арк.
89. Спр. 28 Протоколи нарад членів Кременецької міської думи. 1882 р., 227 арк.
90. Спр. 50 Книга протоколів нарад членів Кременецької міської думи. 1901 р., 268 арк.
91. Спр. 61 Книга протоколів нарад членів Кременецької міської думи. 1910 р., 189 арк.

**Центральний державний історичний архів, м. Київ
(ЦДІАК України)**

Ф.442 Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора

92. Спр. 47 Про іноземних підданих, жителів Південно-Західного краю, які займаються сільським господарством, промисловістю, медициною. З відомостей про жителів Південно-Західного краю, 212 арк.
93. Спр. 1364 Рапорти, представлення і матеріали про стан Волинської губернії. 1833-1834 рр., 102 арк.
94. Спр. 1519 Донесення подільського і волинського гражданських губернаторів Миколі I (копії), представлення, відомості та ін. матеріали про стан Подільської і Волинської губернії. 1834 р., 63 арк.
95. Спр. 1803 Звіти київського, подільського і волинського гражданського губернатора за 1835 р. 1836 р., 246 арк.
96. Спр. 1805 Відомості про кількість фабрик та заводів Волинської губернії за 1835 р. З рапорту волинського губернатора київському військовому губернатору від 16 серпня 1835 р., 259 арк.
97. Спр. 2039 Рапорт волинського гражданського губернатора Миколі I та ін. матеріали про стан губернії за 1836 р. 1836-1837 рр., 29 арк.
98. Спр. 2040 Відомості про кількість фабрик та заводів Волинської губернії за 1836 р. З рапорту волинського губернатора київському військовому губернатору за 1836 р., 467 арк.
99. Спр. 2256 Відомості про кількість фабрик та заводів Волинської губернії за 1837 р. З рапорту волинського губернатора київському військовому губернатору за 1837 р., 22 арк.
100. Спр. 2257 Відомості про кількість фабрик та заводів Волинської губернії за 1837 р. З рапорта волинського губернатору київському військовому губернатору від 28 липня 1837 р., 38 арк.
101. Спр. 2510 Відомості про кількість фабрик та заводів Волинської губернії за 1838 р. З рапорту волинського губернатора київському військовому губернатору за липень 1838 р., 118 арк.

102. Спр. 3100 Звіт волинського губернатора про стан промисловості в губернії за 1840 р., 16 арк.
103. Спр. 4324 Звіт волинського гражданського губернатора про стан губернії за 1843 р., 188 арк.
104. Рапорт волинського гражданського губернатора Миколі I та ін. матеріали про стан Волинської губернії. 1845 р., 291 арк.
105. Спр. 5594 Доклади, донесення, відомості та інші матеріали про стан виробництва та наявність штатних чиновників в Київському, Подільському і Волинському губернських правліннях. 1844-1846 рр., 300 арк.
106. Спр. 5969 Звіт волинського гражданського губернатора про стан губернії за 1845 р. 1846 р., 142 арк.
107. Спр. 6476 Доклад волинського гражданського губернатора про стан губернії Миколі I. 1846 р., 142 арк.
108. Спр. 6682 Додаток до звіту волинського цивільного губернатора про стан губернії за 1846 рік, 83 арк.
109. Спр. 6882 Відомості про кількість фабрик та заводів Волинської губернії за 1847 р., 57 арк.
110. Спр. 7357 Звіт волинського губернатора про стан губернії за 1848 р. 1848 р., 122 арк.
111. Спр. 7358 Звіт волинського гражданського губернатора Каменського про стан губернії за 1848 р. у зв'язку з призначенням нового губернатора Васильчикова. 1848 р., 153 арк.
112. Спр. 7444 Справа за поданням Волинського губернського правління про визначення підзвітності ремісничих цехів. 1848 – 1852 рр., 28 арк.
113. Спр. 8121 Звіт волинського гражданського губернатора про стан губернії за 1850 р. 1850 р., 63 арк.
114. Спр. 9480 Справа по відношенню волинського губернатора з наданням копії звіту на 1852 р. 1853-1854 рр., 122 арк.

115. Спр. 10412 Звіт волинського гражданського губернатора про стан губернії за 1852 р. 1853 р., 88 арк.

оп. 43

116. Спр. 479 Справа про новий проект фабричного та ремісничого статутів. 10 травня 1863 р. – 31 грудня 1865 р., 18 арк.

оп. 44

117. Спр. 662 Про кількість фабрик та заводів в Кременецькому повіті за 1865 р. З рапорту кременецького повітового старости київському військовому губернатору від 24 серпня 1865 р., 121 арк.

оп. 46

118. Спр. 504 Про кількість заводів та фабрик в Новоград-Волинському та Луцькому повітах. Із статистичних даних від 29 серпня 1867 р., 106 арк.

оп. 48

119. Спр. 179 Справа про скаргу жителів м. Овруча на перешкоди в розвитку ремесел та дрібної торгівлі. 1869 р., 6 арк.

оп. 49

120. Спр. 7 Справа про дозвіл користування на заводах Київської, Подільської та Волинської губернії паровими двигунами без попереднього їх випробування, 5 арк.

оп. 51

121. Спр. 377 Відомість про кількість фабрик та заводів, їх виробництво, кількість працівників. Із звіту волинського губернатора за 1870 р., 49 арк.

оп. 52

122. Спр. 435 Про кількість фабрик та заводів у Волинській губернії на 1872 р. Із звіту волинського губернатора київському військовому губернатору від 1 вересня 1873 р., 28 арк.

оп. 53

123. Спр. 427 Про кількість фабрик та заводів у Луцькому повіті на 1864 р. Із звіту волинського губернатора київському військовому губернатору від 29 серпня 1864 р., 57 арк.

оп. 54

124. Спр. 391 Про стан промисловості, кількість фабрик та заводів у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1875 р., 55 арк.

оп. 55

125. Спр. 446 Про стан промисловості, кількість фабрик та заводів у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1876 р., 54 арк.

оп. 65

126. Спр. 236 Справа за рапортом Радзивилівського поліцейського чиновника про єврейський цех хібопекарів у м. Радзивилові. 1833 р., 12 арк.

оп. 67

127. Спр. 70 Справа про покращення розвитку мануфактурної промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях. 1835 р., 45 арк.

оп. 77

128. Спр. 352 Справа про скаргу житомирських міщан Л. Каца, Х. Дукета та інших на заборону займатися ковальським ремеслом в місті. 1844 р, 48арк.

оп. 84

129. Спр. 10 За поданням подольського губернського предводителя дворянства про запобігання цукрової промисловості. 1852-1853 рр., 44 арк.

оп. 105

130. Спр. 163 Циркуляр господарського Департаменту від 15 вересня 1872 р. про побудову в містах фабрик та заводів, 56 арк.

оп. 150.

131. Спр. 1042 Про просьби осіб, які добиваються волі. 1842-1861, 384 арк.

оп. 186

132. Спр. 387 Справа про затвердження посад губернських механіків в Подільській та Волинській губерніях з метою перешкодження вибуху парових двигунів. 23 жовтня 1896 р. – 1 червня 1877 р., 39 арк.

оп. 348

133. Спр. 26 Топографічні та статистичні відомості про Луцьк та Новоградволинськ / про кількість землі, рік, шляхів сполучення, будівлях, навчальних закладах, заводах, кількості населення /. 1838 р., 74 арк.

оп. 356-б

134. Спр. 32 Статистичні дані про кількість населення, міст, сіл, навчальних закладів, заводах, фабриках, шляхах сполучення по Волинській губернії за 1849 р., 9 арк.

оп. 358

135. Спр. 97 Статистичні дані про кількість населення, міст, сіл, навчальних закладів, заводах, фабриках, шляхах сполучення по Волинській губернії за 1851 р., 4 арк.

оп. 532

136. Спр. 181 Про стан промисловості в губернії. Із звіту волинського губернатора за 1878 р., 78 арк.

оп. 534

137. Спр. 281 Про стан промисловості у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1880 р., 12 арк.

оп. 535

138. Спр. 322 Про стан промисловості у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1881 р., 52 арк.

оп. 537

139. Спр. 183 Про стан заводської та фабричної промисловості в Волинській губернії. Із звіту губернатора за 1883-1885 рр., 46 арк.

оп. 539

140. Спр. 124 Справа про заборону євреям, іноземним підданам займатися ремеслами. 1886 р., 6 арк.

оп. 540

141. Спр. 131 Справа про стан промисловості в Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1887 р., 7 арк.

оп. 623

142. Спр. 100 Справа про стан промисловості у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1892 р., 76 арк.

Оп. 626

143. Спр. 20 Справа про стан промисловості у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1899 р., 74 арк.

оп. 636

144. Спр. 391 Справа про стан промисловості у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1905 р., 18 арк.

оп. 642

145. Спр. 20 Про кількість фабрик і заводів в Кременецькому та Луцькому повітах Волинської губернії. З рапорту повітових старост. Травень 1912 р., 64 арк.

оп. 770

146. Спр. 35 Указ Сенату від 8 лютого 1843 р. про дотримання правил техніки безпеки при введенні в дію парових двигунів високого тиску, 170 арк.

оп. 789 «а»

147. Спр. 215 Статистичні відомості про стан Подільської і Волинської губерній. 1839-1843 рр., 230 арк.

оп. 798

148. Спр. 67 Справа про дозвіл на в'їзд до Росії іноземних підданих /французів, швейцарців, австрійців та ін./, які прибули за викликом фабрикантів і заводчиків. 7 березня – 2 листопада 1848 р., 172 арк.

Ф.574 Старший фабричний інспектор Київської губернії

оп. 1

149. Спр. 351 Проект положення про нагляд за ремісничими закладами. 1901 р., 160 арк.

Ф.575 Канцелярія Київського окружного фабричного інспектора

оп. 1

150. Спр.73 Алфавітний список промислових закладів Волинської губернії, де нараховується більше 100 робітників, 398 арк.

151. Спр. 156 Список ремісничих підприємств Волинської губернії з кількістю робітників та місцем знаходження. 1902 р., 52 арк.

Ф. КМФ 11 Документи по історії міст і сіл України. 1782-1917 рр.

оп. 1

152. Спр. 91 Звіти волинського губернатора про стан губернії за 1804-1811 рр., 455 арк.

оп. 2

153. Спр. 1 Опис Волинської губернії. 1798 р.

II. Опубліковані документи та нормативні джерела

154. Акционерные и паевые общества в дореволюционной России: история становления, структура, функционирование [Электронный ресурс] // Биржевая площадь. История российских финансов. – Режим доступа: <http://www.finhistory.org/moskva-finansovaya/aktsionernyie-i-paevyie-obschestva-vdorevolyutsionnoy-rossii-istoriya-stanovleniya-struktura-funktsioniro.html>

155. Архив Юго-Западной России: В 34 т.– К.: Университетская типография, 1859. – Часть I, Т. I. – 640 с.

156. Архив Юго-Западной России: В 34 т.– К.: Университетская типография, 1859. – Часть I, Т. II. – 990с.

157. Братчиков А. Б. Материалы для наследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом и других отношения / А. Б. Братчиков. – Житомир: Тип. Губернского правления, 1868. – Вып.2. – 129 с.
158. Ведомость о мануфактурах в России за 1812 год. – СПб.: [б. и.], 1812. – 174 с.
159. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К.: [б. и.], 1907. – 645 с.
160. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1861. Июля 4 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – Отделение второе. – № 37 204. – С. 122-123.
161. Высочайше утвержденное Положение о государственном промысловом налоге. 1898. Июня 8 // ПСЗ РИ. Собрание третье. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, Т. XVIII. – № 15 601. – С. 489-515.
162. Высочайше утвержденное положение о компаниях на акциях. Именной указ, данный Сенату. 1836. Декабря 6 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1837. – Т. XI. – Отделение второе. – № 9 763. – С. 257-266.
163. Высочайше утвержденное Положение о питейном сборе. 1861. Июля 4 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – Отделение второе. – № 37 197. – С. 39-70.
164. Высочайше утвержденное положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Именной указ, данный Правительствующему Сенату 1 января 1863 года // ПСЗ РИ.

- Собрание второе. – Отделение первое. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. – Т. XXXVIII. – № 39 118. – С. 3-15.
165. Высочайше утвержденное положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Именной указ, данный Правительствующему Сенату 1 января 1863 года // ПСЗ РИ. Собрание второе. – Отделение первое. СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1867. – Т. XL. – № 41 779. – С. 157-175.
166. Высочайше утвержденное учреждение губернских правлений. Именной [указ], данный Сенату. 1845. Января 2 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1846. – Т. XX. – Отделение первое. - № 18 580. – С. 16-60.
167. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Департамент Генерального Штаба, 1850. – Т. 3. – ч. 3: Волинская губерния. – 234 с.
168. Вся Россия. Справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и пр. 1911 – 1912 год. – К.: [б. и.], 1912. – 2 924 с.
169. Города России в 1904 году. – СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1906. – 873 с.
170. Города России в 1910 году. – СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1914. – 1 158 с.
171. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXII. – № 16 187. – С. 358-384.
172. Господарський Кодекс України [Електронний ресурс] // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/436.15

173. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. – СПб.: тип. К. Вульфа, 1863. – Ч.1. – VIII. Волынская губерния. – 35 с.
174. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К.: [б. и.], 1887. – Ч.1. – 365 с.
175. Законы о взысканиях и наказаниях за нарушения постановлений ремесленных // Свод законов Российской империи.– СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел третий. – С. 1 250-1 251.
176. Законы о вступлении в цех и выход из него // Свод законов Российской империи.– СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел первый. – Глава третья. – С. 1 241-1 242.
177. Законы об общей ремесленной и цеховой казнах и о цеховом имуществе, имеющим благотворительное или богоугодное назначение // Свод законов Российской империи.– СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел первый. – Глава шестая. – С. 1 246-1 247.
178. Законы о повинностях цеховых // Свод законов Российской империи.–СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел первый. – Глава седьмая. – С. 1 247-1 248.
179. Законы о ремесленной работы // Свод законов Российской империи.–СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел первый. – Глава пятая. – С. 1 246.
180. Законы о упрощенном ремесленном устройстве // Свод законов Российской империи.– СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел второй. – С. 1 248-1 250.
181. Законы о цеховых мастерах, подмастерах и учениках // Свод законов Российской империи.– СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел первый. – Глава четвертая. – С. 1 243-1 246.

182. Законы о цеховом устройстве // Свод законов Российской империи.—СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел первый. – Глава первая. – С. 1 235-1 236.
183. Законы о цеховом управлении // Свод законов Российской империи.—СПб.: тип. собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. XI. – Раздел первый. – Глава вторая. – С. 1 236-1 241.
184. Манифест генерал-аншефа Кречетникова, объявленный по высочайшему повелению в стане российских войск при Полонно. 1793. Марта 27 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXIII. - № 17 108. – С. 410-412.
185. Материалы для истории Волыни / [соч. В. Пероговский]. – Житомир: Волынская губернская типография, 1879. – 496 с.
186. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.) / И. И. Ролле, Н. И. Яворовский. – Каменец-Полольский: [б. и.], 1885. – 495 с.
187. Мещерский А. А. Свод материалов по кустарной промышленности в России / А. А. Мещерский, К. Н. Модзалевский. — СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. — 630 с.
188. О более равномерном обложении торговли и промышленности. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1884. Июня 5 // ПСЗ РИ. Собрание третье. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1887. – Т. IV. – № 2 282. – С. 339-341.
189. О введении однодворцев и граждан западных губерний в общий состав сельских или городских обывателей. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1868. Февраля 19 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение второе. – № 4 869. – С. 138-140.

190. О восстановлении ключ-войтов в Волынской губернии. Именной [указ], объявленный волынскому гражданскому губернатору. 1808. Ноябрь 17 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. LX. – № 23 358 а. – С. 55-56.
191. О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий. Манифест. 1807. Января 1 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXIX. – № 22 418. – С. 971-979.
192. О дозволении иностранцам заниматься ремеслами во всех городах Российской империи. Высочайше утвержденное положение Комитета министров. 1815. Сентября 30 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XL. – № 30 513. – С. 501-502.
193. О дозволении содержателям суконных фабрик, мастеровым и суконщикам, живущим в Царстве Польском, переселяться в России. Именной [указ], данный Сенату. 1832. Марта 11 // ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1833. – Т. VII. – № 5 224. – С. 136-137.
194. О конфискации тех товаров, кои носят по домам для игранья лотерей и о устройении купеческих цехов по сим указов // Сенатский [указ], по Высочайшему повелению. 1760. Декабря 7 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XV. – № 11 158. – С. 574-578.
195. О мерах к поощрению сельскохозяйственного винокурения (Высочайше утвержденное мнение государственного совета. 1890. Июня 4 // ПСЗ РИ. Собрание третье. – СПб.: Тип. II Отделения

- собственной Его императорского величества канцелярии, 1893. – Т. X. – Отделение первое. – № 6 888– С. 421-423.
196. О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. Высочайше утвержденный доклад Сената. 1797. Августа 29 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIV. – № 18 117. – С. 706-709.
197. О немедленном окончании разбора чиншевой шляхты. Сенатский [указ], по высочайшему повелению. 1817. Августа 23 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXXIV. – № 27 014. – С. 493-494.
198. О неприступлении губернаторам пределов власти, назначенных им законам. Именной [указ], данный Сенату. 1802. Августа 16 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXVII. – № 20 372. – С. 221-222.
199. О новых распоряжениях по суконным фабрикам. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1816. Июля 13 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXXIII. – № 26 352. – С. 954–955.
200. О новом разделении государства на губернии. Именной [указ], Сенату. 1796. Декабря 12 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIV. – № 17 634. – С. 229-230.
201. О передаче в департамент неокладных сборов заведования сборами акцизов с табаку и сахара. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1864. Октября 26 // ПСЗ РИ.

- Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1867. – Т. XXXIX. – Отделение второе. – № 41 380– С. 77-79.
202. О подаче в Сенат статистических списков о мануфактурах. Именной [указ], Сенату. 1726. Декабря 23 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1831. – Т. VI. – № 4 989. – С. 717.
203. О подтверждении управляющим губерниями, дабы они, по силе 1802 года августа 6 дня указа, управляли губерниями посредством губернских правлений. Сенатский [указ], по положению Комитета министров. 1816. Августа 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXXIII. – № 26 407. – С. 996-997.
204. О правах и обязанностях председателей казенных палат и вице-губернаторов. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1842. Апреля 16 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – № 15 537. – С. 321-322.
205. О правилах торговли между Россиею и Царством Польским. Именной [указ], данный Сенату. 1831. Ноября 12 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение второе. – № 4 941. – С. 202–206.
206. О принятии присяги от жителей вновь присоединенных к России от Польши, при последнем ее разделении, областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минскаго, Изяславского и Брацлавского, генерал-поручнику Тутолмину. 1795. Мая 1 // ПСЗ РИ. Собрание первое. –

- СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 323. – С. 691-692.
207. О предписании наместничествам и губернским правлениям, что б они о всех доказавшим свое дворянство, состоящих в подушном окладе людях, доставляли Сенату сведения. Сенатский [указ], по Высочайшему повелению. 1789. Июня 11 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 16 776. – С. 39-40.
208. О присоединении к России от Польши некоторых областей, и об учреждении из оных губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской. Именной [указ], данный Сенату. 1793. Апреля 23 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 112. – С. 417-419.
209. О проекте изменений и дополнений в Своде ремесленных постановлений. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1851. Апреля 16 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1853. – Т. XXVII. – № 26 171. – С. 272-277.
210. О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей. Именной [указ], данный Сенату. 1831. Октября 19 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1873. – Т. XLIII. – Отделение первое. – № 45 505. – С. 134-138.
211. О разделении Тентерского полка на два. Именной [указ], данный генералу барону Игельстрому. 1798. Июля 12 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 18 580. – С. 294-295.
212. О разрешении фабрикантам свободной продажи сукон с некоторыми ограничениями в отношении снабжения оными войск.

- Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел. 1809. Октября 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXX. – № 23 923. – С. 1 223-1227.
213. О разных распоряжениях касательно устройства Волынской и Подольской губерний. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минскаго, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Июля 5 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 354. – С. 728.
214. О распоряжениях в Польских областях, занятых Российскими войсками. Именной [указ], данный генералу Кречетникову. 1792. Декабря 8 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 090. – С. 388-391.
215. О разрешении фабрикантам свободной продажи сукон с некоторыми ограничениями в отношении снабжения оными войск. Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел. 1809. Октября 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXX. – № 23 923. – С. 1223–1227.
216. О сборе с купцов вместо подушных по одному проценту с объявленного капитала и о разделении их на гильдии. Сенатский указ вследствие именного указа. 1775. Мая 25 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 14 327. – С. 145-147.
217. О устройстве евреев // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. – № 21 547. – С. 731-737.

218. О учреждении Волынской и Подольской губерний первой из 13, а последней из 12 уездов. Именной [указ], Сенату. 1795. Июля 5 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 352. – С. 727-728.
219. Об изменении и дополнении действующих узаконений относительно общих собраний и ревизионной части акционерных компаний, а равно состава правлений оных. Высочайше утвержденное положение Комитета министров. 1901. Декабря 21 // ПСЗ РИ. Собрание третье. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1903. – Т. XXI. – № 20 874. – С. 1 212- 1 215.
220. Об определении в Канцелярию волынского гражданского губернатора чиновника для иностранной переписки. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. 1828. Мая 12 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. III. – № 2 021. – С. 530-531.
221. Об открытии Волынского наместничества в городе Житомире. Сенатский [указ], по Высочайшему повелению. 1796. Сентября 22 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXIII. – № 17 512. – С. 940.
222. Об открытии в губернских городах выставки изделий. Именной [указ], объявленный гражданским губернаторам министром внутренних дел. 1836. Августа 25 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1832. – Т. XI. – Отделение первое. – № 9 485. – С. 888–889.
223. Об установлении особых правил относительно приобретения иностранцами в собственность или в срочное владение в

- пользование недвижимых имуществ в некоторых губерниях западной полосы России. Именной указ, данный Сенату. 1887. Марта 14 // ПСЗ РИ. Собрание третье. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1889. – Т. VII. – № 4 286. – С. 101-102.
224. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний. Дополнительное постановление. 1824. Ноября 14 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXXIX. – № 30 115. – С. 588-612.
225. Об уступлении города Житомира графом Ильинским навсегда казне. Именной [указ], данный государственному казначею. 1802. Октября 22 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXVII. – № 20 481. – С. 328-329.
226. Обзор Волынской губернии за 1896 год. – Житомир: Волынское губернское правление, 1897. – 40 с.
227. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир: Волынское губернское правление, 1900. – 75 с.
228. Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир: Электротипография «Работник», 1907 г. – 150 с.
229. Обзор Волынской губернии за 1908 год. – Житомир: Волынская губернская управа, 1909. – 164 с.
230. Обзор Волынской губернии за 1812 г. – Житомир: Волынская Губернская Типография, 1913. – 104 с.
231. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир: Волынское губернское правление, 1914 г. – 190 с.
232. Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 году. – СПб.: тип. К. Крайя, 1834. – 80 с.

233. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России / П. А. Орлов, С. Г. Будагов. – СПб.: типография В. Киршбаума, 1894. – 897 с.
234. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1915. – 341 с.
235. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. – Житомир: изд-во Волын. губерн. стат. ком., 1903. – С. 76, 77.
236. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1906. – 183 с.
237. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1908. – 202 с.
238. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1910. – 620 с.
239. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1916. – 548 с.
240. Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год / изд. ВГСК. – Житомир: Изд. губерnsk. статис. ком., 1917. – 370 с.
241. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб.: Изд. Центр статист. ком. МВД, 1904.- Т. VIII. Волынская губерния. – 281 с.
242. Положение о устройстве евреев. Именной [указ], данный Сенату. 1804. Декабря 9 // ПСЗ РИ. Собрание первое. СПб.: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1804. – Т. XXVIII. – № 21 547. – С. 731–736.
243. Ровно 700 років: 1283-1983. Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1983. – 194 с.
244. Сведения о питейных сборах в России. – СПб.: тип. II Отдел. собственной Е. И. В. канцелярии, 1860. – Ч. IV. – 359 с.

245. Свод законов Российской империи издания 1857 года. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1857. – Т. XI. – С. 1-85.
246. Свод постановлений ремесленных // Свод законов Российской империи издания 1857 года. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1857. – Т. XI, ч. II: Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. – С. 1–75.
247. Сборник исторических материалов извлеченных из Архива I отделения собственной Его императорского величества канцелярии / [под ред. Н. Дубровина]. – Вып. 2. – СПб.: [б. и.], 1889. – 551 с.
248. Совет съездов представителей промышленности и торговли: Статистический ежегодник на 1914 год. – СПб.: [б. и.], 1914. – 456 с.
249. Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир: издание Волынского Губернского Статистического комитета, 1911. – 454 с.
250. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: типография Киршбаума, 1903. – 839 с.
251. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях / Н. Столпянский. – СПб.: Тип. Гогенфельдига и Ко, 1866. – XVIс. (I паг.), 200 с. (II паг.).
252. Труды комиссии, учреждённой для пересмотра уставов фабричного и ремесленного. – СПб.: [б. и.], 1863. – Ч. 1. Проект устава о промышленности с объяснительной запиской. – 284 с.
253. Труды комиссии, учреждённой для пересмотра уставов фабричного и ремесленного. – СПб.: [б. и.], 1863. – Ч.2. – 268 с.
254. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: [б. и.], 1879. – Вып. 1. – 100 с.

255. Труды Общества сельскаго хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1914. – Вып. 10. – 402 с.
256. Устав о промышленности // Полный свод законов Российской империи: В 2-х кн. – СПб.: Законоведение, 1911. – Кн. 1. – Т.11, ч.2. – С.2311-2387.
257. Устав цехов. 1799. Ноября 12 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1799. – Т. XXV. – № 19 187. – С. 864-886.
258. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. Часть первая // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1775. – Т. XX. – № 14 392. – С. 229-337.
259. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования / П. П. Чубинский. – СПб.: типография В. Безобразова, 1877. – Т. VII. – 606 с.
260. Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительные узаконения / С. Г. Щегловитов. – СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1912. – 996 с.

III. Періодичні видання

261. Волынские губернские ведомости. – Житомир, 1856. – № 43. Неофициальная часть.
262. Волынские губернские ведомости. – Житомир, 1859. – № 42. Неофициальная часть.
263. Волынские губернские ведомости. – Житомир, 1859. – № 46. Неофициальная часть.
264. Волынские губернские ведомости. – Житомир, 1859. – № 48. Неофициальная часть.

265. Волинские губернские ведомости. – Житомир, 1859. – № 49.
Неофициальная часть.
266. Журнал мануфактур и торговли. – 1831. – № 10.
267. Журнал мануфактур и торговли. – 1831. – № 11.
268. О способах приготовления муки из свекловицы // Волинские губернские ведомости. – № 29. – 1840 г., 20 июля. – С. 266.
269. Пероговский В. Замечания на сатью «Город Ровно», помещеную в «Волинских Епархиальных ведомостях» 1880 г. № 5, и дополнение к ней / В. Пероговский // Волинские Епархиальные ведомости. – 1880. – Ч. неофиц. - № 25. – С. 1 134-1 158.
270. Сендульский А. Город Ровно / А. Сендульский // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1880. – Ч. неофиц. – № 5. – С. 237-249.
271. Сендульский А. Город Острог / А. Сендульский // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1882. – Ч. неофиц. – № 1-2. – С. 1-13; № 4. – С. 73-88; № 5 – С. 107-119.
272. Сендульский А. Дубно / А. Сендульский // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1887. – Ч. неофиц. – № 14. – С. 598.

IV. Монографії, статті, науково-довідкові видання

273. Акциз // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.– К.: В-во "Наукова думка", 2003. – С. 62.
274. Акціонерне товариство // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.– К.: В-во "Наукова думка", 2003. – С. 62-63.
275. Андрійчук М.П. До питання про організацію вивчення національних меншин Правобережної України на початку ХХ ст. (дореволюційний період) / М. П. Андрійчук // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Наук. зб. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 9-10.

276. Арсеньев К. Город / К. Арсеньев // Энциклопедический словарь. – СПб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1893. – Т. IX. – Кн. 17. – С. 321-332.
277. Арсеньев К. И. Начертание статистики Российского государства: (Число жителей по 1-7 ревизиям). О состоянии народа / К. И. Арсеньев. – СПб.: Тип. Императорской Академии наук. 1881. – Ч. 1. – 96 с.
278. Бабенчиков М. В. Народное декоративное искусство Украины и его мастера / М. В. Бабенчиков. – М.: Гос. архитектур. изд-во, 1945. – 88 с.
279. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / А. Балушок / Відп. ред. Б. В. Попов: АН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К.: Наукова думка, 1993. – 119 с.
280. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині / О. Баранович // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. – Т. 1. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С. 1-90.
281. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 - 1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції./ М. В. Бармак. – Тернопіль: [б. в.], 1999. – 206 с.
282. Бармак М. В. Особливості проведення міської реформи 1870 р. у Волинській губернії / М. В. Бармак // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 83-92.
283. Бармак М. В. Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак // Краєзнавство. – 2006. - № 1-4. – С. 145-150.

284. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: в-во «Астон», 2007. – 515 с.
285. Богомазова Т. Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. / Т. Г. Богомазова. – СПб.: Изд-во Вести, 1999. – 164 с.
286. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа [пер. з французької Зої Борисюк]. – К.: Критика, 1998. – 256 с.
287. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа [пер. с французского Марии Крисань]. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
288. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа [пер. з французької Зої Борисюк]. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
289. Богатчук С. С. Підготовка кадрів залізничників в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. С. Богатчук // Інтелігенція і влада. – 2002. – Випуск 16. – С. 17-27.
290. Богатчук С. С. Формування технічних кадрів для залізниць України (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. – 2009. – Випуск 15. – С. 42-46.
291. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки) / С. О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
292. Борисевич С. О. Особливості землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX

- ст. / С. О. Борисевич, Н. Р. Темірова // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. Вип. 1. – 2008. – С.93-102.
293. Брук С. И Этнический состав населения России (1719-1917 гг.) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1980. – № 4. – С. 18-34.
294. Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15-31.
295. Брянцева Т. П. Генеральный перепись 1795 – 1798 рр. про міста Волині / Т. П. Брянцева // Вісник Київського університету: Серія Історія. – 1975. – № 17 – С. 69-75.
296. Брянцева Т. П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття / Т. П. Брянцева // Вісник Київського університету: Серія Історія. – 1976. – № 18 – С. 73-81.
297. Брянцева Т. П. Соціальна структура населення міст Волині кінця XVIII ст. / Т. П. Брянцева // Вісник Київського університету: Серія Історія. – 1981. – № 23 – С. 79-87.
298. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
299. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности: курс коммерч. училищ / В. А. Бутенко – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 120 с.
300. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. Г. Сарбей / В. О. Венгерська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 42 с.
301. Ветрова Г. В. Соціально-економічне становище робітництва у Катеринославській та Херсонській губерніях (2 половина XIX ст.) / Г. В. Ветрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний

- щорічник Нижньої Надніпрянщини. – Запоріжжя, 2009. – Вип.23 – С. 25-31.
302. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. / О. Вінтоняк – Львів-Мюнхен: Дніпров. Хвиля, 1995. – 144 с.
303. Вісин В. В. Зміни адміністративно-територіального устрою Волині у кінці XVIII – на початку XIX ст. / В. В. Вісин // Слов'янський вісник. – 2011. – Вип. 11. – С. 5-8.
304. Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX ст. / В. Вітренко // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Науковий збірник. (Вип. 2) – 2009. – С. 259-268.
305. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 2 и 3. Города Луцк и Дубно./ Е. Витте – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. – 17 с.
306. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 4. Город Кременец. / Е. Витте. – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. – 16 с.
307. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 6. Город Владимир-Волынский. / Е. Витте – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. – 17 с.
308. Волинська губернія // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.– К.: В-во "Наукова думка", 2003. – С. 606.
309. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин – К.: [б. и.], 1869. – Ч. 1. – 140 с.
310. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX початок XX ст.): Монографія / С. В. Гаврилюк, 2-е вид., доп. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.

311. Галант І. До історії ремісної праці між євреями на Україні / І. Галант // Збірник праць єврейської історично-етнографічної комісії / ВУАН. – К.: Друк. ВУАН, 1929. – Т.2. – С. 303-313.
312. Герман К. Статистическое исследование относительно Российской империи / К. Герман. – СПб.: Императ. Акад. наук, 1819. – Ч. 1: О народонаселении. – 325 с.
313. Голицын Ф. С. Кустарное дело в России / Ф. С. Голицын. – СПб.: типография В. Киришбаума, 1904. – Т. 1. – 256 с.
314. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. / О. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61-71.
315. Градовский А. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Градовский А. Собрание сочинений. – СПб.: [б. и.], 1899. – Т. 1. – С. 299-338.
316. Градовский А. Д. Начала русского государственного права. Т.2. Органы управления / А. Д. Градовский. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1887. – 495 с.
317. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: навч. посіб. для учнів, гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
318. Гулишамбаров С. Итоги торговли промышленности России в царствование императора Николая I. 1825-1855 гг. / С. Гулишамбаров – СПб.: [б. и.], 1896. – 318 с.
319. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. ХІХ ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал – 1993. – № 10. – С. 77-85.

320. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60 – 90-х роках ХІХ ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5 (7). – С. 189-194.
321. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
322. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
323. Гуржій О. І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р.) / О. І. Гуржій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962 – 207 с.
324. Гуржій О. І. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. / О. І. Гуржій. – К.: Наук. Думка, 1968. – 191 с.
325. Дементьев Е. Цехи в России / Е. Дементьев // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз, И. Эфрон. – 13-е изд. – СПб.: Тип. Акцион. т-ва И. А. Эфрона, 1902. – Т.25. – С. 321-326.
326. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХст. Текстильне виробництво / Т. І. Дерев'янкін – К.: Вид-во АН УРСР, 1960.– 205 с.
327. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін – К.: Наук. думка, 1975. – 279 с.
328. Дєєва Н.Е. Генезис акціонерного підприємництва: українсько-російський досвід / Н.Е. Дєєва // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 172. – С. 134-138.
329. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин – СПб.: Тип. П. Г. Меркульева, 1875. – Т. 1: Города России в ХVІІІ столетии. – 508 с.

330. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
331. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал – 2007. – № 5. – С. 18-41.
332. Дребот В. Вклад німців у розвиток суконної промисловості Правобережної України в XIX – на початку XX ст. / В. Дребот / Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка). Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2014. – С. 15-18.
333. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 5-е изд., доп. / Под ред. А. Е. Иванова, А. Д. Степанского. – М.: РГГУ, 2008. – 710 с.
334. Ерошкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин – М.: Высшая школа, 1960. – 396 с.
335. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Укпаїні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: монографія / За наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
336. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование императора Павла / П. Жукович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1914. – № 6. – С. 197-198.
337. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.

338. Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісничє і промислове виробництво / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. Ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л. В. Бажєнова. – С. 340-351.
339. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в / П. А. Зайончковский. — М.: Мысль, 1978. – 288 с.
340. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое лит. обозрение, 2006. – 608 с.
341. Засипко М. Розвиток мануфактурного виробництва в період гетьманування Д. Апостола / М. Засипко // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 22–23 : До 85-річчя акад. В. Грабовецького.– С. 154–158.
342. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К.: ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – С. 38-39.
343. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. / Ю. С. Земський. – Хмельницький: [б. в.], 2011. – 350 с.
344. Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь / В. Зомбарт / Авториз. пер. с нем. / Г. Гросман (гл. ред.); Межрегион. акад. управления персоналом. – К.: МАУП, 2003. – 232 с.
345. Зябловский Е. Ф. Новейшее описание Российской империи, сочиненное Зябловским, Санкт-Петербургского педагогического института экстраординарным профессором / Е. Ф. Зябловский – СПб.: тип. И. Глазунова, 1807. – Часть вторая, содержащая

четвертую и последнюю главу, в которой описывается разделение государства на части. – С. 219-226.

346. Іващенко О. В. Євреї Волині : кінець XVII – початок XX століття / О. В. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.
347. Історія міст і сіл Української РСР / Голов. ред. П.Тронько: у 26 т. – К.: Гол. ред. укр. радянської енцикл. АН УРСР, 1973. – Ровенська область. – 656 с.
348. Історія українського селянства: у 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
349. Иванова Н.А. Сословное общество Российской империи (XVIII-начало XX века) / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М.: Новый хронограф, 2009. – 752 с.
350. История мировой экономики : Учебник для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марновой. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 727 с.
351. Кабузан В. М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1998. – 270 с.
352. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1971 – 190 с.
353. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в.(По материалам ревизий) / В. М. Кабузан. – М.: Изд-во АН СССР, 1963 – 230 с.
354. Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719-1889): Формирование этических и политических границ русского народа / В. М. Кабузан. –СПб.: Рус.-Балт. информ. центр «Блиц», 1996. – 349 с.
355. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г. Д.

- Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К.: ТОВ «Міжнар. Фін. Агенція», 1998. – 174 с.
356. Калініч Т. Д. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Т. Д. Калініч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Випуск 11. – С. 235-247.
357. Каминский Л. Украинский художественный фарфор / Л. Каминский. – К.: [б. в.], 1997. – 112 с.
358. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 344 с.
359. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII-XVIII ст. / М. Капраль. – Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів: [б. в.], 2012. – 552 с.
360. Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії у 30-50-ті роки XIX ст. / О. Карліна // Реформа фінансово-кредитної системи перехідної економіки України: зб. наук. пр. – Луцьк, 1998. – С. 89-95.
361. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII - перших десятиліттях XIX ст. / О. Карліна // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 280-289.
362. Карліна О. Соціально-економічний стан міст і містечок східних повітів Волинської губернії наприкінці XVIII ст. / О. Карліна // Житомирщина крізь призму століть: наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 26-30.
363. Карліна О. Соціальна й віково-статева структура населення Кременця в середині XIX ст. / О. Карліна // Науковий вісник Волинського національного університету. Серія : Історичні науки. – Луцьк, 2012. – С. 16-22.

364. Карліна О. М. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття / О. М. Карліна // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Випуск 10. – С. 97-114.
365. Карліна О. Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років) / О. Карліна // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 5. – 2015. – С. 15-21.
366. Карліна О. М. Стан розвитку ремесел і промислів у західних повітах Волинської губернії наприкінці XVIII ст. / О. Карліна // Науковий вісник ВДУ: Історичні науки. – Луцьк, 1998. – С. 42-45.
367. Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. / О. Карліна // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XI. Матеріали XI наукової конференції «Любартівські читання» присвяченої 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історично-культурного заповідника у м. Луцьку.– Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2015. – С. 205-215.
368. Киселев И. Я. Трудовое право России: историко-правовое исследование / И. Я. Киселев. – М.: Норма, 2001. – 372 с.
369. Клименко П. Цехи на Україні / П. Клименко. – К.: ВУАН, 1929. – Т.1: Суспільно-правові елементи цехової організації. – 120 с.
370. Клементьева О. Ю. Становлення акціонерних товариств як найбільш розвинутої форми підприємницької діяльності та їх розвиток в Україні / О. Ю. Клементьева // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003 – Вип. 176. – С. 1-6.
371. Ковба Ж. Н. Чеська еміграція на Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / Ж. Н. Ковба. – Львів: [б. в.], 1974. – 226 с.

372. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 368 с.
373. Костриця М. Ю. Сільськогосподарська та промислово-реміснична виставка 1901 р. в Бердичеві / М. Ю. Костриця // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник „Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: МАК, 1998. – Т. 19. – С. 86-87.
374. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. П. Костюк – Львів, 1998. – 18 с.
375. Красильникова Т. К. Правовой статус акционерных обществ в России в XIX – начале XX веков: Историко-правовой аспект автореферат дис. канд. юр. наук / Т. К. Красильникова. – Саратов, 2001. – 26 с.
376. Кривошея И. Демагнатаризация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX в.): Уманские имения Потоцких / И. Кривошея // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. Статей / под. ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 8-29.
377. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников / Н. Крикун. – К.: Институт украинской археологии АН Украины, 1992. – 412 с.
378. Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воеводства в XVI – XVIII століттях / М. Крикун // Воеводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів: [б. в.], 2012. – С. 113-123.

379. Крикун М. Г. Природний рух населення на Правобережній Україні у VIII – на початку 90-х років XVIII ст. / М. Г. Крикун // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Історична. – 2002. – Вип.37, ч.2. – С. 62 – 72.
380. Крикун М. Г. Списки населення Житомирського повіту 1791 р. / М. Г. Крикун // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. Історична. – 1984. – Вип.20. – С. 41-47.
381. Кругляк Б. Міста Волині як торговельно-промислові осередки / Б. Кругляк // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 114-116.
382. Кругляк Б. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72-81.
383. Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. Л. Кузема // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: 1ст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 73-81.
384. Кудринский Ф. Цеховые братства в местечке Степани / Ф. Кудринский // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – С. 88-104.
385. Кустарні промисли // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2008. – С. 535.
386. Лаверычев В. Я. Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России / В. Я. Лаверычев // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России: СПб: [б. и.].– М., 1984. – С. 7-11.
387. Лазанська Т. І. Буржуазія / Т. І. Лазанська. – [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. – К.: Наукова думка, 2003

388. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). / Т. І. Лазанська; НАН України; Ін-т історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
389. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Український історичний журнал . – 1996. – № 2. – С. 65-73.
390. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: Підручник / Б. Д. Лановика, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
391. Ланчук Н. Розвиток промисловості Волинської губернії кінця XIX – початку XX ст. / Н. Ланчук // Житомирщина крізь пизму століть: Наук. зб. «велика Волинь». – Житомир: Журфонд, 1997. – Т. 16. – С. 30-32.
392. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег: накладом «Волинського видавничого фонду», 1953. – 109 с.
393. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века) / Л. М. Лысенко. – М.: изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
394. Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / О. І. Лугова // Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 182-197.
395. Лютая А. Э. Роль и место ремесла в процессе генезиса капитализма в Белоруссии во второй половине XVIII – первой половине XIX в.: Монография / А. Э. Лютая. – Минск: БГПУ, 2006. – 116 с.
396. Малюта О. В. Українське підприємництво як спосіб втілення людського капіталу (друга половина XIX – початок XX) / О. В. Малюта // Історія народного господарства та економічної думки

- України. Збірник наукових праць. Випуск 48 / Відп. ред. докт. екон. наук В. В. Небрат. – К.: ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2015. – С. 69-88.
397. Мануфактура // Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла - Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. – С. 498-499.
398. Маркевич О. В. До питання про діяльність державних установ Волинської губернії переходового періоду (кінець XVIII ст.) / О. В. Маркевич // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 83-85.
399. Маркевич О. В. Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) / О. В. Маркевич // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 89-105.
400. Маркевич О. В. Організація управління Волинською губернією наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01- історія України / О. В. Маркевич. – К.: Ін-т історії України, 2013. – 20 с.
401. Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 49-56.
402. Мельник Л. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л. Мельник. – К.: КДУ імені Тараса Шевченка, 1969. – 68 с.
403. Миронов Б. Н. Русский город в 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990. – 272 с.
404. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи,

- гражданського общества и правового государства: в 2-х т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: [б.и.], 1999. – Т.1. – 548 с.; Т.2. – 566 с.
405. Михайлик А. О. Розвиток ремісничого та кустарного виробництва в Правобережній Україні на початку XIX ст. / А. О. Михайлик // Питання історії України: збірник наук. статей кафедри історії України Чернів. нац. ун-ту ім. Ю.Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.5. – С. 51-54.
406. Молчанов В. Б. Соціально-економічне становище сільського населення України в першій половині XIX ст. / В. Б. Молчанов // Історія українського селянства – К.: Наукова думка. – С. 321-332.
407. Морозов А. Г. Політика російського уряду щодо селянства / Морозов А. Г., Корновенко С. В. // Історія українського селянства: нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 313-321.
408. Москалюк М. М. До проблеми формування складу робітників у обробній промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Сумська старовина. – 2011 р. - № XXXV – С. 62-75.
409. Москалюк М. М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 15 – 20.
410. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Рада, 2009. – 336 с.
411. Москалюк М. Розвиток тютюнової промисловості Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал. – 2008. - № 7. – С. 49-52.

412. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014 р. – Вип. XXXIX. – С. 31-36.
413. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX –початок XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / В. В. Надольська. – НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1996. – 27 с.
414. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика / В. А. Нардова. – Л.: Наука, 1984. – 260 с.
415. Нардова В. А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX - начале XX в. / В. А. Нардова // Реформы или революция? Россия 1861-1917. Материалы междунар. коллоквиума историков. – М.: Наука, 1992. – С. 55-56.
416. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників наприкінці XIX ст. / О. О. Нестеренко – К.: Видво АН УРСР, 1951. – 51 с.
417. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. Нестеренко – К.: Держполітвидав України, 1952. – 180 с.
418. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – АН УРСР. Ін-т економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959-1962. –Ч. 1-2. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
419. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України у розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 82-95.

420. Ніколенко Ю. Розвиток кустарних деревообробних промислів в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX століття / Ю. Ніколенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. – Вип. 42, 2011 р. – С. 60-68.
421. Ніколенко Ю. Політика уряду Російської імперії по відношенню до селянських промислів у 70 – 90-х рр. XIX ст. / Ю. Ніколенко // Сумська старовина. – № XXVI-XXVII – 2002 – С. 102-105.
422. Никонов С. П. Юридическая природа торговых и промышленных предприятий по русскому праву / С. П. Никонов. – Петроград: Типография Н. Я. Дурнякина, 1917. – 97 с.
423. Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи / Л. Н. Нисселович – СПб.: М-во финансов; Скоропечатня Г. Дюнтца, 1883. – Ч. 1: Законодательство до Александра I. – XXVI, 150 с.
424. Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи / Л. Н. Нисселович – СПб.: Скоропечатня А. Мучника, 1884. – Ч.2: Законодательство императора Александра I. – [2], II, IV, [2], 160 с.
425. Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права / Б. Э. Нольде. – СПб.: Правда, 1911. – 554 с.
426. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине / А. П. Оглоблин. – К.: Госиздат Украины, 1925 – 270 с.
427. Оглоблин А. П. Очерки истории капиталистической фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. – К.: Госиздат Украины, 1925 – 232 с.
428. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на сходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров [изд. Д. С.

- Горшкова]. – М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1905. – 260 с.
429. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.) / Р. Н. Оксенюк. – Львів: Каменярь, 1970. – 276 с.
430. Олійник О. М. Історія розвитку трудових відносин в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні / О. М. Олійник // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 54-58.
431. Орлик В. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (На матеріалах українських губерній) / В. Орлик // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 94-104.
432. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 651 с.
433. Павлюк В. Магнатурія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В. Павлюк. – Острог: Нац. у-т «Острозька академія», 2000. – 184 с.
434. Павлюк В. В. Магнатурія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102 – 108.
435. Пажитнов К. А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма / К. А. Пажитнов. – М.: Наука, 1952. – 211 с.
436. Пиріг О. Історія підприємництва України / О. Пиріг. – К. : КНТЕУ, 2004. – 164 с.
437. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О. А. Пиріг. – К.: УКРНДІСВП, 1996. – 199 с.

438. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Випуск 6(74). – С. 116-134.
439. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. М. Поліщук. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 44 с.
440. Поліщук Я. О. Рівне. Мадрівка крізь віки. Нариси історії міста / Я. О. Поліщук. – Рівне: Волинські обереги, 1998. – 196 с.
441. Пономарев Н. В. Кустарные промыслы в России / Н. В. Пономарев. – СПб.: Тип. М. М. Гутзаць, 1900. – 79 с.
442. Приймак В. О. Столипінська аграрна реформа: соціально-економічний аспект (1906-1914 рр.): автореферат дис. канд. іст. наук. / В. О. Примак. – Чернівці, 2012. – 20 с.
443. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
444. Прищепя О. П. Приватновласницькі міста на Волині у другій половині XIX на початку XX ст.: особливості урбанізаційного процесу / О. П. Прищепя // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук, записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2000. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 137-143.
445. Прищепя О. П. Реформування міського самоуправління на Волині за міським положенням 1870 р.: особливості впровадження та регіональна специфіка / О. П. Прищепя // Наук. записки Ун-ту «Острозька Академія»: Іст. науки. – Острог: Ун-т «Острозька Академія», 2000. – Вип. 1. – С. 102-109.
446. Прищепя О. П. Особливості станового поділу населення приватних міст Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. /

- О. П. Прищепа // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту: Іст. науки. – Луцьк: Вежа, 2000. – № 3. – С. 62-65.
447. Прищепа О. П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині / О. П. Прищепа // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. II. – С. 142-148.
448. Прищепа О. П. Чеський елемент у національному складі міського населення Волині в другій половині XIX – на початку XX століття / О. П. Прищепа // Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир-Малинськ: Волинь, 2001. – Т.24. – С. 78-80.
449. Райнер Лінднер Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Лінднер Райнер / За ред. О. М. Доніка. – Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. – 504 с.
450. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистические очерки / А. Г. Рашин / Под редакцией академика С. Г. Струминина. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 353 с.
451. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218-230.
452. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
453. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

454. Романюк Н. Й. Діяльність підприємців у розвитку промисловості в сільській місцевості Київської, Волинської і Подільської губерній (друга половина XIX - початок XX ст.) / Н. Й. Романюк // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2013. – № 6. – С. 19-23.
455. Романюк Н. Й. Етнічні аспекти підприємництва в губерніях Південно-Західного краю Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Й. Романюк // Гілея: Збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип.6. – С. 23-29.
456. Романюк Н. Й. Правові умови підприємництва поляків і євреїв на Волині, Київщині та Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. Й. Романюк // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 104-107.
457. Романюк Н. Й. Правові умови розвитку сільського підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст.) / Н. Й. Романюк // Гілея: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип.71. – С. 85-89.
458. Романюк Н. Пріоритетні галузі підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Романюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2015. – № 5 (306). – С. 21-26.
459. Романюк Н. Й. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. / Н. Й. Романюк // Волинські історичні записки: збірник наукових праць – Житомир: Полісся, 2008. – С. 25-31.
460. Романюк Н. Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина XIX –

- початок XX ст.) / Н. Й. Романюк // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 113-127.
461. Рыбаков Ю. А. Промышленное законодательство России I половины XX века: (источниковед. очерки) / Ю. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1986. – 216 с.
462. Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в.: Источниковедческое исследование / Ю. Я. Рыбаков. – М.: [б. и.], 1976. – 214 с.
463. Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти т. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1986. – 512 с.
464. Россия сельская: XIX – начало XX века / Отв. ред. А. П. Карелин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 368 с.
465. Россия первой половины XIX века в глазах иностранцев / Сост. Ю. А. Линь. – Л.: Лениздат, 1991. – 719 с.
466. Савченко І. В. Звіти губернаторів та градоначальників як джерело до історії контролю діяльності місцевого управління вищими органами влади у 30-х роках XIX ст. / І. Савченко // Південна Україна. – Запоріжжя, 1999. – С. 24-31.
467. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-ых годах XVI в. / П. М. Сас. – АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. А. Смолий. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.
468. Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России / В. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб: тип. В. Ф. Киршбаума, 1910 – 212 с.
469. Слабченко М. С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. С. Слабченко – Харків: Держ. вид-во України, 1925. – Т. 1. – 318 с.

470. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.
471. Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. / А. М. Соловьева. – М.: Наука, 1990. – 269 с.
472. Соловйова Т. М. Соціально – економічний розвиток Правобережної України в 1 чверті XIX століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01.- Історія України / Т. М. Соловйова. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 18 с.
473. Соловйова Т. Суконне виробництво Волинської губернії в першій чверті XIX століття / Т. Соловйова, О. Ткаченко // Переяславський літопис : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 5. – С. 17–22.
474. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Подільській губернії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття / З. Степник.// Україна в контексті Європейської історії: Мат. Всеукр. наук. конф. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 111-117.
475. Студінський В. Паперова промисловість України (XVI-XX століття) / В. Студінський – Житомир: Волинь, 2000. – 253 с.
476. Судакова О. М. Святкове і повсякденне дозвілля купецтва та фабрично-заводських робітників / О. М. Судакова, М. Е. Вільчинська-Бутенко – Суми: Вид-во Сум. держ. ун-ту, 2012. – 118 с.
477. Супрун Н. А.. Генеза акціонерного підприємництва в роботах українських економістів другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.04 / Н. Супрун. – Київ, 2003. – 19 с.
478. Супрун Н. А. Причини та наслідки корпоратизації підприємницького середовища в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. А. Супрун, С. В. Чистякова // Історія народного

- господарства та економічної думки України. Збірник наукових праць. Випуск 48 / Від. ред. докт. екон. наук В. В. Небрат – К. : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2015. – С. 47-69.
479. Темірова Н. Вплив повстання 1863 – 1864 рр. на поміщицьке землеволодіння в Правобережній / Н. Темірова // Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія / за. ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 144-159.
480. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. / Н. И. Теодорович – Почаев: тип. Почаевской лавры, 1888. – Т.1: Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский уезды. – 436 с.
481. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. / Н. И. Теодорович – Почаев: тип. Почаевской лавры, 1890. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – 697 с.
482. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. / Н. И. Теодорович – Почаев: тип. Почаевской лавры, 1894. – Т. 3: Кременецкий и Заславский уезды. – 396 с.
483. Туган-Барановский М. И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – 735 с.
484. Фабрична інспекція // Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2013. – С. 259.
485. Філінюк А. Г. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / А. Г. Філінюк, О. Л. Кузема // Наук. праці

- Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – Т.5 (7). – С. 221-229.
486. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.
487. Филиппов Н. А. Кустарная промышленность России. Промыслы по обработке дерева / Н.А. Филиппов. – СПб.: Тип. —Якорь, 1913.– 470 с.
488. Фриз Г. Л. Сословная парадигма и социальная история России / Г. Л. Фриз // Американская русистика = Вехи последних лет. Имперский период: антология. – Самара: изд-во „Самарский ун-т”, 2000. – С. 121-162.
489. Цехи // Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – С. 472-475.
490. Цецик Я. П. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть / Я. П. Цецик // Чорноморський літопис. – 2011. –Випуск 3. – С. 77-80.
491. Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я. П. Цецик. // Сторінки історії. – К., Політехніка, 2011 – Вип. 32. – С. 78-85.
492. Цитович Н. Кустарный промысел в России / Н. Цитович. – К.: Тип. университета, 1884. –150 с.
493. Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. / отв. ред.: Б. В. Ананьич, Д. Дальманн, Ю. А. Петров. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 551 с.

494. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
495. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.
496. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 427 с.
497. Шандра В. С. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії) / В. С. Шандра // Регіональна історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 1. – С. 155-166.
498. Шандра В.С. «Губерний на особых правах и привилегиях состоящие ...» як політичний проект / В. С. Шандра // Регіональна історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – № 3. – С. 192-204.
499. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформаційний потенціал / В. С. Шандра. – К.: Укр. держ. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства, 1999. – 144 с.
500. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Шандра. – Київ, 2002. – 39 с.
501. Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В. С. Шандра // Проблеми історії

- України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2006. – Вип. 12. – С. 20-24.
502. Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 107-109.
503. Шандра В. С. Формування бюрократії Правобережної України (XIX – початок XX ст.) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 143-158.
504. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 347 с.
505. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-пром. статистики. – Л.: Наука, 1981 – 276 с.
506. Шыбека З. В. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў) / З. В. Шыбека. – Мн.: ЭўроФорум, 1997. – 292 с.
507. Шмид О. Здобутки і невдачі єврейського землеробства у Волинській губернії (XIX – початок XX ст.) / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 17. – С. 55–61.
508. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Р. Шпорлюк // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 49-58.
509. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
510. Юхименко П. І. Економічна історія: Навч. посіб. / П. І. Юхименко. – К.: Вікар, 2014. – 341 с.
511. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко / 2-е вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 380 с.

512. Vaculik J. Dějiny volýňských čechu I. Leta 1868-1914. – Praha, 1997. – 211 s.
513. Krzywicki J. Ostrog // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – T. VII. – S. 682-690.
514. Krzywicki J. Zytomierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – T. XIV. – S. 901-903.
515. Luck // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. – T. V. – S. 778-792.
516. Nieć J. Twórca przemysłu wołyńskiego / J. Nieć // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym. – 1938. – Nr 6-7. – S. 93-97
517. Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. – Drezno: Druk i nakład Kraszewskiego, 1870. – 235 s.
518. Równe // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. – T. IX. – S. 818-824
519. Rostworowski E. Ihu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty / E. Rostworowski // Kwartalnik Historyczny. – 1987. – Nr 3. – S. 31-34
520. Polskie instruktarze ekonomiczne / Wyd. S. Pawlik. – Kraków, 1929. – T. 2. – 208 s.
521. Starokonstantynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – T. XI. – S. 257- 259.
522. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecki. – Lwów, 1864. – T.1. – XII, 387 s.
523. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym/ Tadeusz Stecki. – Lwów, 1871. – T. 2. – VI, 473 s.
524. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna/ Tadeusz Stecki. – Kraków: czcionkami drukarni «Czasu», 1876. – XII, 232 s.

Додаток Б

Віковий і статевий склад цеху кравців Житомира в 1834 р.

Вік (роки)	Чоловіки	%	Жінки	%	Усього осіб	%
До 1 року	10	3,19	10	3,1	20	3,15
1-5	52	16,61	47	14,55	99	15,57
6-10	36	11,5	35	10,84	71	11,16
11-15	36	11,5	35	10,84	71	11,16
16-20	27	8,63	49	15,17	76	11,95
21-25	26	8,31	27	8,35	53	8,33
26-30	16	5,11	27	8,35	43	6,76
31-35	25	7,99	17	5,26	42	6,6
36-40	22	7,03	23	7,12	45	7,08
41-45	25	7,99	24	7,43	49	7,7
46-50	9	2,88	11	3,41	20	3,15
51-55	16	5,11	8	2,48	24	3,77
56-60	7	2,24	6	1,86	13	2,05
Понад 60 років	6	1,91	4	1,24	10	1,57
Усього	313	100,0	323	100,0	636	100,0

Складено на основі: [50, арк. 464-510]

Додаток В

Віковий і статевий склад цеху шевців Житомира в 1834 р.

Вік (роки)	Чоловіки	%	Жінки	%	Усього осіб	%
До 1 року	1	0,98	6	4,8	7	3,08
1-5	15	14,71	17	13,6	32	14,1
6-10	14	13,73	10	8	24	10,57
11-15	9	8,82	11	8,8	20	8,81
16-20	5	4,9	17	13,6	22	9,69
21-25	11	10,79	17	13,6	28	12,33
26-30	5	4,9	9	7,2	14	6,17
31-35	7	6,86	3	2,4	10	4,41
36-40	11	10,79	13	10,4	24	10,57
41-45	9	8,82	8	6,4	17	7,49
46-50	7	6,86	6	4,8	13	5,73
51-55	5	4,9	3	2,4	8	3,53
56-60	1	0,98	4	3,2	5	2,2
Понад 60 років	2	1,96	1	0,8	3	1,32
Усього	102	100	125	100	227	100

Складено на основі: [50, арк. 565-576]

Додаток Д

Фабрично-заводське виробництво Волинської губернії у 1845 і 1848 роках

Повіт	Галузь виробництва	Кількість підприємств		Вартість виробленої продукції (руб. сріблом)	
		1845 р.	1848 р.	1845 р.	1848 р.
Володимир	Шкіряне	9	7	1415	2059
	Свічне	4	3	1620	1220
	Миловарне	2	1	395	360
	Вапняне	1	1	380	240
	Цегельне	1	1	105	5000
	Суконне	2	2	1537	1630
Разом по повіту		19	15	5452	10509
Дубно	Свічне	1	—	7280	—
	Тютюнове	2	3	690	982
	Цукрове	1	1	17712	1365
	Шкіряне	3	2	11370	10516
	Суконне	2	3	3198	21963
	Скляне	2	1	1890	400
	Пивоварне	—	1	—	7083
	Клейке	—	1	—	250
Разом по повіту		11	12	42140	42559
Житомир	Каретне	4	6	850	8050
	Шкіряне	2	8	2113	2609
	Свічне	4	4	22230	13784

Продовження таблиці

	Капелюшне	1	—	125	—
	Цегельне	10	14	11041	14790
	Миловарне	1	1	1325	1390
	Скляне	4	5	2750	3823
	Залізне	17	20	1105	9522
	Мідноливарне	1	1	550	1000
	Швейне	1	1	350	310
	Чавуноливарне	1	1	1300	4000
	Суконне	1	1	350	330
	Паперове	1	3	10780	11200
Разом по повіту		48	65	54869	70808
Заслав	Тютюнове	1	1	180	11000
	Суконне	1	1	113890	113000
	Паперове	2	2	24640	27820
	Свічне	1	1	2108	2000
	Миловарне	1	1	280	280
	Цукрове	2	2	28250	440000
Разом по повіту		8	8	169348	594100
Ковель	Шкіряне	7	7	1865	2770
	Свічне	2	2	650	770
	Полотняне	—	1	—	515
Разом по повіту		9	10	2515	4055
Кременець	Свічне	2	2	2115	1803
	Цегляне	3	2	2727	10253
	Миловарне	2	2	5967	7185
	Паперове	1	1	350	250
	виробництво воскових свічок	1	1	3000	3000

Продовження таблиці

	Мідноливарне	2	—	1309	—
	Цукрове	1	1	100	670
	Шкіряне	1	1	200	180
	Золотошвейне	2	2	1320	1400
	Вапняне	1	1	120	85
	Скляне	—	2	—	1610
	Пивоварне	—	1	—	400
Разом по повіту		16	16	17208	26836
Луцьк	Свічне	2	—	2590	—
	Шкіряне	3	3	6988	8125
	Суконне	2	2	50258	664066
Разом по повіту		7	5	59836	672191
Овруч	Шкіряне	13	1	6817	375
	Залізоробне	38	30	7865	5239
	Мідноливарне	2	—	1160	—
	Поташне	6	3	2710	2069
	Свічне	2	—	600	—
	Суконне	7	1	15500	3000
	Фаянсове	2	—	7500	—
	Фарфорове	1	—	19800	—
	Екіпажне	3	—	5490	—
	Органне	1	—	120	—
	Цегляне	3	—	2370	—
	Скляне	6	—	13190	—
	Чавуноливарне	2	—	1520	—
	Капелюшне	1	—	98	—
	Винокурне	—	8	—	11345
Разом по повіту		87	43	84740	22028

Продовження таблиці

Острог	Шкіряне	8	10	3850	5989
	Свічне	1	2	120	882
	Суконне	20	16	126355	60111
Разом по повіту		29	28	130325	66982
Старокостянтинів	Свічне	1	1	3120	2200
	Воскобійне	1	1	2016	2600
	Черепичне	2	3	1500	2280
	Пивоварне	—	11	—	5379
	Винокурне	—	22	—	69376
	Поташне	—	1	—	8013
	Миловарне	—	1	—	632
	Цукрове	—	2	—	4600
	Цегляне	—	31	—	5834
	Шкіряне	—	30	—	11431
	Вапняне	—	5	—	882
Разом по повіту		4	108	6636	113227
Рівне	Цегляне	15	2	19631	430
	Шкіряне	23	4	13915	2262
	Поташне	1	—	240	—
	Вапняне	5	2	823	250
	Цукрове	3	—	3375	—
	Миловарне	1	—	410	—
	Фарбувальне	2	2	1832	1090
	Суконне	44	39	101264	128435
	Залізобобне	1	—	42	—
	Миловарне	1	1	420	460
	Паперове	2	2	8560	8515
	Пивоварне	—	1	—	990

Продовження таблиці

	Гамарне	—	1	—	250
	Скляне	—	1	—	145
Разом по повіту		98	55	150512	142827
Усього в губернії		346	365	723581	1766122

Складено на основі: [106, арк. 99-104; 109, арк. 51-57]

Додаток Е

Промислові підприємства Волинської губернії у 1873 р.

Виробництво	Всього в губернії		Кількість робітників
	Кількість підприємств	Вартість виробленої продукції (в рублях сріблом)	
Костопальне	2	2 615	7
Миловарне	8	13 175	21
Шкіряне	189	153 943	437
Суконне	22	387 342	549
Свічне (сальне)	41	68 958	80
Воскових свічок	1	7 080	8
Тютюнове	14	165 975	130
Поташне	24	12 337	107
Цукрове	7	1 878 668	2 131
Маслоробне	21	10 911	57
Винокурне	177	1 700 696	1 310
Пивоварне	83	94 611	282
Медоварне	3	1 640	8
Паперове	6	244 585	156
Смоляне	89	177 249	461
Ткацьке	43	2 786	65
Лісопилне	2	45	4
Мідноливарне	2	21 234	47
Залізоробне	7	1 947	23
Чавуноливарне	7	92 138	235

Продовження таблиці

Черепичне	6	2 642	26
Вапняне	49	39 625	274
Гончарне	17	8 925	47
Скляне	58	5 442	127
Фарфорове	22	91 897	491
Фаяносове	3	15 500	55
Фарбувальне	3	7 348	88
Екіпажне	2	400	7
Золотошвейне	4	2 988	19
Дистилярне	1	288	4
Всього	913	5 212 990	7 256

Складено на основі: [123, арк. 26-30]

Додаток Ж

Промислове виробництво у Волинській губернії в 1861 р.

Фабрика/ завод	Володимир- Волинський		Дубенський		Житомирський		Заславський	
	Кількість	Вироблено продукції на руб.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.
Миловарний	1	285	-	-	1	1 920	-	-
Карук	-	-	1	175	-	-	-	-
Салотопний	-	-	-	-	-	-	-	-
Свічний	2	783	-	-	4	27 570	2	9 150
Воскобійня	-	-	-	-	-	-	-	-
Оліярня	-	-	2	1 761	-	-	3	570
Дубильний	8	1 864	11	6 400	9	18 470	3	1 415
Суконна	6	2 356	-	-	-	-	1	304 500
Тютюнова	-	-	5	8 910	9	14 338	3	5 400
Цукроварня	-	-	-	-	1	12 000	4	1 232 357
Гуральня	21	131 750	19	8 600	25	199 704	8	150 650
Пивоварня	11	7 215	9	19 115	16	13 070	6	16 880
Лікерів, меду і дистилярня	3	1 262	1	357	-	-	1	3 900
Смолярна	-	-	-	-	5	12 125	-	-
Поташня	-	-	-	-	1	298	1	360

Продовження таблиці

Папірня	-	-	-	-	1	1 500	3	176 523
Рудня	-	-	-	-	9	1 282	-	-
Ливарня чавуну	-	-	-	-	5	73 972	1	34 400
Котлярня	-	-	-	-	2	720	1	450
Черепичний	-	-	-	-	-	-	3	94 456
Цегельня	22	9 102	7	6 580	12	4 097	12	20 940
Гончарний	-	-	-	-	-	-	3	65
Гута скла	-	-	-	-	8	30 370	-	-
Порцеляни	-	-	-	-	1	200	-	-
Фаянсовий	-	-	-	-	-	-	-	-
Вапнярня	9	1 564	4	2 500	-	-	8	8 250
Хімічної продукції	-	-	-	-	-	-	1	1 500
Екіпажів	-	-	-	-	10	6 980	-	-
Інструментів	-	-	-	-	-	-	-	-
Фарбувальня	3	3 000	-	-	-	-	-	-
Всього	83	156 181	59	131 798	119	418 616	64	1 980 816
Фабрика/ завод	Ковельський		Кременецький		Луцький		Новоград- Волинський	
	Кількість	Вироблено продукції на руб.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.
Миловарний	-	-	1	520	2	2 160	-	-
Карук	-	-	-	-	-	-	-	-
Салотопний	-	-	-	-	-	-	-	-
Свічний	-	-	4	12 160	4	1 148	-	-

Продовження таблиці

Інструментів	-	-	1	1 014	-	-	-	-
Фарбувальня	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	64	146 846	92	219 976	114	255 182	102	252 876
Фабрика/ завод	Овруцький		Острозький		Рівненський		Старокостянтинівський	
	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.
Миловарний	-	-	1	300	-	-	1	200
Карук	-	-	-	-	-	-	-	-
Салотопний	-	-	-	-	-	-	1	3 600
Свічний	1	406	1	600	-	-	-	-
Воскобійня	-	-	-	-	-	-	1	1 755
Оліярня	-	-	2	1 850	2	700	-	-
Дубильний	6	787	15	5 558	5	3 987	14	14 481
Суконна	-	-	3	3 657	7	19585	-	-
Тютюнова	1	1 808	1	2 247	1	2 032	2	2 446
Цукроварня	-	-	-	-	-	-	2	25 000
Гуральня	26	82 149	28	158 585	28	132 030	18	102927
Пивоварня	5	1 521	6	2 250	11	6 587	7	4 464
Лікерів, меду і дистилярня	-	-	-	-	1	250	1	6 000
Смолярна	2	11 620	-	-	1	1 200	-	-
Поташня	-	-	-	-	-	-	10	8 510
Папірня	-	-	-	-	2	3 941	-	-

Продовження таблиці

Рудня	19	4 350	-	-	1	1 600	-	-
Ливарня чавуну	-	-	-	-	1	412	-	-
Котлярня	1	300	-	-	2	551	-	-
Черепичний	-	-	-	-	-	-	2	900
Цегельня	-	-	8	2 350	3	1 895	27	6 465
Гончарний	-	-	12	720	-	-	-	-
Гута скла	3	4 665	-	-	1	1 800	-	-
Порцеляни	-	-	1	12 200	-	-	-	-
Фаянсовий	-	-	-	-	-	-	-	-
Вапнярня	-	-	1	9	1	625	3	1 260
Хімічної продукції	-	-	-	-	-	-	-	-
Екіпажів	-	-	-	-	1	6 000	-	-
Інструментів	-	-	-	-	-	-	-	-
Фарбувальня	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	64	107 606	79	190 344	68	183 255	89	178 108
Фабрика/ завод	Всього							
	Кількість	Вироблено продукції на руб. ср.						
Миловарний	7	5 385						
Карук	1	175						
Салотопний	1	3 600						
Свічний	18	51 817						

Продовження таблиці

Воскобійня	2	3 555
Оліярня	12	13 586
Дубильний	110	85 816
Суконна	43	389 250
Тютюнова	26	43 359
Цукроварня	8	1 277 321
Гуральня	276	1 625 108
Пивоварня	108	98 822
Лікерів, меду і дистилярня	11	14 334
Смолярна	14	40 395
Поташня	17	16 678
Папірня	7	183 464
Рудня	32	9 047
Ливарня чавуну	8	110 714
Котлярня	8	10 171
Черепичний	13	12 193
Цегельня	151	81 532
Гончарний	19	918
Гута скла	25	70 300
Порцеляни	3	19 731
Фаянсовий	3	12 562
Вапнярня	52	20 465
Хімічної продукції	1	1 500
Екіпажів	16	18 430

Продовження таблиці

Інструментів	1	1 014
Фарбувальня	3	3 000
Всього	998	4 221 604

Складено на основі: [517, s. 82-83]

Додаток 3
Підприємства у містах і містечках Волинській губернії
та обсяг їхньої продукції в 1853 р.

Володимир-Волинський повіт												
Місто/ містечко	Завод/фабрика											
	Шкіряний		Свічний		Миловарний		Вапняний		Цегельний			
	к*	о**	К	о	к	О	к	о	к	О		
Володимир-Волинський	3	306	2	852	1	75	1	305	1	525		
Дружкопіль	1	160										
Любомль	1	170										
Озеряни	1	130										
Порицьк	2	175										
Устилуг	1	120										
Всього	10	1 311	2	852	1	75	1	305	1	525		
Дубенський повіт												
Місто/ містечко	Завод/фабрика											
	Тютюнова		Шкіряний		Пивоварний		Олійня		Суконна		Клейний	
	к	о	к	о	к	О	к	о	к	о	к	о
Берестечко			6	7 717					1	5 080		
Варковичі			1	100								
Дубно	4	1 665	1	6 443	1	1 989			1	2 784		
Мізоч			1	300								
Олика			1	300			2	1 800			1	150
Острожець							1	360				

Продовження таблиці

Всього	4	1 665	10	14 860	1	1 989	3	2 160	2	7 864	1	150						
Житомирський повіт																		
Місто/ містечко	Завод/фабрика																	
	Екіпа жний		Пота шний		Свічний		Цегельний		Мило- варний		Тютю нова		Вино- курня		Пиво варня		Шкіря- ний	
	К	О	к	о	К	о	к	о	к	О	к	о	к	о	к	о	к	о
Горошки			1	1 17 5									1	3 10 7			1	50 0
Житомир	5	2 170			4	9 14 8	12	6 523	1	1 44 0	13	16 ти с.						
Івниця																	1	80 0
Красно- піль							3	2 700										
Пулини															1	12 0		
П'ятки															1	19 5		
Троянів													1	1 00 0				
Ушомир																	1	52
Черняхів													1	2 42 0	1	29 6	1	50

Продовження таблиці

Чуднів													1	15			1	18
														00				0
														0				
Всього	5	2	1	1	4	9	15	9	1	1	13	16	4	21	3	61	5	1
		170		17		14		223		44		ти		52		1		58
				5		8				0		с.		7				2
Заславський повіт																		
Місто	Фабрика/завод																	
/містечко	Винокурня			Папірня		Пивоварня		Суконна		Свічковий		Механічний		Цукроварня				
	К	О	к	о	к	о	к	о	к	о	к	о	к	о	к	о		
Білгородка					1	2	060											
Гриців	1	15	760															
Лабунь					1	1	380											
Славута			1	83	1	2	850	1	16	1	3	800	1	2				
				500					7000					700				
Шепетівка																	1	420
																		тис.
Всього	1	15	760	1	83	3	6	290	1	16	1	3	800	1	2	1	420	тис.
					500					7000					700			
Ковельський повіт																		
Місто/містечко	Завод/фабрика																	
	Свічний									Шкіряний								
	К			О						к			О					
Камінь-Каширський													1					246
Ковель													3					3 759
Маціїв			1				511					1						740
Мельниця													2					708

Продовження таблиці

Ратно						2		300										
Всього		1		511		9		5 753										
Кременецький повіт																		
Місто/ містечко	Завод/фабрика																	
	Свічний		Мило- варня		Цегельня		Папірня		Шкіряний		Скляний		Виноку- рня		Золото швейня			
	к	о	к	о	к	о	к	о	к	о	к	о	к	о	к	о		
Березці							1	1										
Вишні- вець			1	500														
Креме- нець	1	280	1	1 500	1	120												
Почаїв	1	7 830																
Шумськ											1	598						
Радзи- вилів	1	600			1	135			1	150			1	5 тис.	2	600		
Всього	3	8 710	2	2 тис.	2	255	1	1 тис.	1	150	1	598	1	5 тис.	2	600		
Луцький повіт																		
Містечко	Фабрика/завод																	
	Суконна									Шкіряний								
	К				О					к				О				
Гулевичі										1				1 150				
Колки										1				500				
Рожище	1				58 861					1				500				
Сокуль										1				187				
Торчин	1				275					1				4 204				

Продовження таблиці

Всього	2		59 136		5		6 541			
Новоград-Волинський повіт										
Місто/ Містечко	Завод /фабрика									
	Шкіряний		Поташний		Свічний		Фаянсова, фарфорова		Органна	
	к	о	К	о	к	О	к	о	к	О
Баранівка							1	7 тис.		
Берездів	1	147								
Городниця							1	4 930		
Корець	4	2 960								
Любар									1	510
Новоград- Волинський	3	4 069	1	48	1	3 156				
Всього	8	7 176	1	48	1	3 156	2	11 930	1	510
Місто/ містечко	Завод/фабрика									
	Шкіряний				Винокурня					
	к	о		к	О					
Базар							1		2 247	
Іскорость							1		3 482	
Овруч	1	249								
Славечне							1		3 083	
Всього	1	249					3		8 812	
Острозький повіт										
Місто/ містечко	Завод/фабрика									
	Шкіряний		Цегельня		Суконна					
	к	о	к	О	к	О				
Аннопіль	1	380				1	500			
Гоща	1	107								

Продовження таблиці

Теодіпіль					1	5 тис .	2	426										
Всього	1	2 700	1	3 84 0	4	15 73 0	1	10 7 499	1	10 0	1	1 60 0	3	605	6	4 845	2	1 145

*К – кількість заводів і фабрик.

**О - обсяг виробленої продукції протягом року (руб. ср.).

Складено на основі: [115, арк. 65-70 зв.]

Додаток К

Ремісники повітових міст Волинської губернії у 1861 р.

Ремісники	Волимир- Волинський	Дубно	Житомир	Заслав	Ковель	Кременець	Луцьк	Новоград- Волинський	Овруч	Острог	Рівне	Старокостянтинів	Всього
Кравці	47	40	182	81	21	70	10	24	24	48	55	21	623
Модистки	-	2	-	-	2	-	8	1	1	2	5	2	23
Мотузники	-	-	-	1	2	-	-	-	-	1	9	3	16
Позументники	-	1	50	8	1	3	2	1	-	3	3	4	76
Рукавичники	-	2	-	2	-	-	-	-	-	2	1	-	7
Ткачі	5	-	-	8	2	5	-	6	6	-	4	14	50
Шаповали	13	-	-	4	18	6	1	7	7	8	11	-	75
Римарі	2	14	-	-	2	2	3	-	-	6	4	4	37
Шевці	33	26	200	49	76	48	10	26	26	23	34	24	575
Годинникарі	4	3	-	1	5	4	3	5	5	4	4	4	42
Ковалі	5	7	38	7	4	14	4	16	16	5	9	8	133
Котлярі	-	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40
Мідники бляхарі	-	2	44	6	6	6	2	1	1	15	5	4	92
Сріблярі золотарі	2	17	15	2	-	8	3	-	-	4	6	9	66
Слюсарі	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Бондарі	3	1	-	3	3	22	3	9	9	4	4	5	66
Каретники	1	1	-	-	-	-	2	-	-	2	-	-	6
Столяри	-	10	-	20	4	10	4	3	3	4	16	12	86

Продовження таблиці

Токарі	-	-	-	2	1	5	1	2	2	2	3	1	19
Маляри	-	-	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25
Пічники	-	18	-	8	3	6	5	6	6	7	9	4	72
Булочники	-	2	-	4	2	30	3	3	3	4	10	4	65
Кондитери	-	1	-	-	1	1	2	1	1	-	2	1	10
Пекарі	9	5	28	20	5	20	6	10	8	10	15	6	142
Різники	-	20	-	20	18	20	6	15	2	13	7	10	131
Коновали	-	-	-	-	1	-	2	2	2	1	2	-	10
Палітурники	2	2	-	3	1	4	1	3	3	3	4	3	29
Сажотруси	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Фурмани	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4
Цирульники	-	-	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18
Разом	127	174	648	249	178	288	81	141	125	171	222	143	2547

Складено на основі: [157, с. 27, 73, 134, 164]

Додаток Л

**Розподіл коштів на утримання Житомирської ремісничої управи
між цехами у 1849, 1851 р.**

Цехи ремісників- християн	Кількість майстрів, які приймали рішення у 1849 р.*	Сума (руб. коп.)		Цехи ремісників- євреїв		Сума (руб. коп.)	
		1849 р.	1851 р.			1849 р.	1851 р.
Ковальсько- слюсарський	7	18.50	11.00				
Кравецький	6	9.00	5.00	Кравецький	6	-	25.00
Малярсько- седлярський	7	10.00	6.00	Малярсько- седлярський	7	6.00	3.00
Кушнірський	3	2.00	2.00	Кушнірський	4	8.00	5.00
Шевський	11	18.25	12.00	Шевський		12.00	12.00
Столярський	5	18.25	13.00	Столярський	6	13.00	9.00
Трубочистів		-	12.00	Трубочистів		25.00	12.00
				Чоботарський		13.00	6.00
				Золотницько- шмуклерський		13.00	8.00
				Бляхарсько- мідний	10	8.00	5.00
				Ватників		5.00	3.00
				Цирульників		8.00	6.00
				Пекарсько- крупничий		-	9.00

Продовження таблиці

				Переплетників	2	6.00	4.00
				Різницький		-	11.00
				Годинникарів		-	3.00
				Кушнірсько- кравецький у містечку Чуднів		-	17.00
Разом	39	76.00	61.00	Разом	35	117.00	138

Складено на основі: [37, арк. 2-2зв., 5зв.-7, 81-83зв.]

Додаток М

Промислове виробництво Волинської губернії у 1905 р.

Підприємство	У містах			У повітах			У губернії		
	<i>кількість фабрик і заводів</i>	<i>майстри і робітники</i>	<i>сума виробництва (в рублях)</i>	<i>кількість фабрик і заводів</i>	<i>майстри і робітники</i>	<i>сума виробництва (в рублях)</i>	<i>кількість фабрик і заводів</i>	<i>майстри і робітники</i>	<i>сума виробництва (в рублях)</i>
Переробка продукції тваринництва									
костопальні	-	-	-	2	6	5 100	2	6	5 100
салотопні	2	4	1 400	-	-	-	2	4	1 400
миловарні	14	34	84 982	11	25	9 200	25	59	94 812
шкіряні	19	192	156 050	103	329	159 380	122	520	315 430
суконні	4	12	3 050	31	323	205 540	35	335	208 590
свічні	3	3	520	7	27	35 235	10	30	35 755
воскобійні	-	-	-	2	3	900	2	3	900
воскових свічок	1	5	3 000	-	-	-	1	5	3 000
щіточні	1	3	3 000	-	-	-	1	3	3 000
Переробка продукції рослинництва									
млини парові	17	193	672 534	113	1135	1 591 602	130	1328	2 264 136
млини водяні	14	140	157 988	363	971	1 267 150	377	1111	1 425 138
тютюнові	7	362	344 179	1	11	15 000	8	373	359 179
поташні	-	-	-	1	2	200	1	2	200

Продовження таблиці

цукроварні	1	320	658 000	14	4 597	8 187 188	15	4 917	8 845 188
маслобійні	4	9	1 195	87	149	36 069	91	158	37 264
винокурні	2	44	326 648	122	1 594	4 726 120	11	489	1 590 153
очисні винні склади	9	431	1 377 684	2	58	212 469	11	489	1 590 153
пивоварні	5	54	148 125	20	137	394 305	25	191	542 430
медоварні	1	1	600	1	1	150	2	2	750
паперові (пишучепаперові)	-	-	-	1	4 80	1 073 277	1	480	1 073 277
паперові обертові	-	-	-	4	10	7 809	4	10	7 809
смоляні	2	4	3 400	75	188	103 431	77	192	106 831
скіпідарні	-	-	-	6	11	5 700	6	11	5 700
лісопильні	-	-	-	53	1 847	1 005 757	53	1 847	1 005 757
крохмальні	-	-	-	5	51	3 600	5	51	3 600
деревно-паперові	-	-	-	3	34	61 500	3	34	61 500
Переробка продукції мінерального походження									
мідно-чавунно- ливарні	1	21	10 869	-	-	-	1	21	10 869

Продовження таблиці

чавунно-ливарні	4	64	20 160	14	312	217 213	18	376	237 373
черепичні	-	-	-	15	76	16 226	15	76	16 226
цегельні	16	178	50 909	140	1003	272 477	156	1 181	323 386
вапняні	2	11	5 000	11	47	11 500	13	58	16 500
скляні	-	-	-	15	1 193	461 900	15	1 193	461 900
фарфорові	-	-	-	6	811	323 529	6	811	323 529
цементні	-	-	-	1	180	242 500	1	180	242 500
Змішані виробництва									
сірникові	-	-	-	1	50	3 000	1	50	3 000
механічні	1	4	600	1	7	3 500	2	11	4 100
хмелесушильні	4	24	217 425	-	-	-	4	24	217 425
столярні меблі	-	-	-	5	199	46 833	5	199	46 833
штучних мінеральних вод	13	20	7 630	12	14	2 100	25	34	9 730
оцетові	-	-	-	1	2	800	1	2	800
гільзові	2	26	3 400	-	-	-	2	26	3 400
шерстечистильні	-	-	-	8	17	1 060	8	17	1 060
дерев'яних цвяхів	1	95	62 000	-	-	-	1	96	62 000

Продовження таблиці

слюсарні майстерні	1	5	2 000	-	-	-	1	5	2 000
дубомельні	-	-	-	1	3	1 500	1	3	1 500
цукерні	3	8	7 350	-	-	-	3	8	7 350
паркетні	-	-	-	1	48	42 320	1	48	42 320
водяні кузні	-	-	-	2	8	9 000	2	8	9 000
сироварні	-	-	-	2	8	2 600	2	8	2 600
Всього:	154	2 267	4 429 698	1 263	15 966	20 824 440	1 417	18 233	25 154 138

Джерело: [144, арк. 114-115]

Додаток Н

Підприємства Волинської губернії, зараховані до Київського окружного страхового товариства у 1913 р.

№ з/п	Назва підприємства	Власник	Місце розташування	Кількість робітників	Річна заробітна плата (в рублях)
Житомирський повіт, 1-ша ділянка					
1.	цукровий завод	М. А. Терещенко	м. Андрушівка	1 029	58 613
2.	цукровий завод	Ф. Ф. Терещенко	м. Червоне	981	100 624
3.	цукровий завод	Ф. Ф. Терещенко	с. Коровінці	856	107 785
4.	цукровий завод	Акціонерне товариство	м. Янушпіль	1 333	72 953
5.	цукровий завод	Акціонерне товариство	с. Іванків	450	28 350
6.	винокурний завод	М. А. Терещенко	м. Андрушівка	88	13 811
7.	винокурний завод	Ф. Ф. Терещенко	м. Червоне	73	12 722
8.	винокурний завод	Ю. С. Рупневський	м. Левков	41	4 545
9.	винокурний завод	С. А. Неімань	с. Слободище	44	3 966
10.	пивоварний завод	Й. І. Махачек	м. Житомир	54	12 654
11.	пивоварний завод	Товариство В. Крупічка, Я. Громадецького, К. Реуся	м. Житомир	24	7 200

Продовження таблиці

12.	пивоварний завод	І. Й. Альбрехт	с. Крошня	78	14 116
13.	борошномельний млин	Я. А. Шпільберг	м. Житомир	42	4 701
14.	борошномельний млин	нащадки К. Варварова	м. Житомир	20	5 200
15.	борошномельний млин	Товариство Кірнек, Франкельзон, Фрегер, Тартаковській і Тресман	м. Житомир	31	3 634
16.	борошномельний млин	орендарі – Г. М. Робінер і М. Курман	с. Крошня	28	4 730
17.	борошномельний млин	Орендар – Д. Г. Варшавер	с. Старосілля	28	3 081
18.	борошномельний млин	І. Ю. Арндт	хутір Березовка	25	2 730
19.	борошномельний млин	Г. М. Глинка	с. Рудня-почта	27	2 825
20.	борошномельний млин	М. В. Александровський	хутір Коротенка	21	460
21.	борошномельний млин	Орендар – С. Д. Горенштейн	с. Пединки	23	1 540
22.	борошномельний млин і ковбасна фабрика	Я. Я. Громадецький і К. П. Реусь	м. Житомир	31	7 652
23.	шкіряний завод	Г. П. Лейбович-Бравер та І. П. Рабинович	м. Житомир	55	11 265
24.	фабрика чоботарських цвяхів і колодок	Р. К. Тайбер	м. Житомир	156	25 530

Продовження таблиці

25.	лісопильний завод і паркетна фабрика	Х. У. Готтесман	урочище Тростянка	88	10 683
26.	лісопильний завод	Х. У. Готтесман	с. Мошня	31	3 383
27.	лісопильний завод	Орендар – Д. Г. Варшавер	с. Буймер	30	3 719
28.	лісопильний завод	І. О. Тишкевич	с. Білка	29	3 360
29.	лісопильний завод	А. І. Грофман	с. Турчинка	26	875
30.	лісопильний завод	М. М. Вайсбурд	урочище Заброне	29	2 000
31.	лісопильний завод	А. І. Графман	урочище Фонтанка	24	925
32.	лісопильний завод	І. А. Мазарики	с. Гвоздерня	30	2 650
33.	лісопильний завод	Ф. Ф. Терещенко	с. Піліпи	22	1 599
34.	лісопильний завод	М. М. Вайсбурд	м. Івніца	27	3 000
35.	лісопильний завод	Я. І. Вайсбурд	с. Бондарівка	37	2 900
36.	лісопильний завод	Б. М. Розенберг	урочище Довжик	22	1 600
37.	фабрика срібних виробів	Л. А. Каменир	м. Житомир	43	9 000
38.	механічний завод	Брати Лінники	м. Житомир	31	8 454
39.	механічний завод	Ш. Х. Вайнштейн	м. Житомир	33	6 200
40.	механічний завод	Е. А. Гартмен	м. Пуліни	33	6 000
41.	скляний завод	М. І. Гороховський та І. А. Найдусь	с. Биковка	128	18 756

Продовження таблиці

42.	скляний завод	Е. М. Гельмант	с. Мошковка	133	5 006
43.	цегельний завод	К. Ф. Россов	м. Житомир	49	6 628
44.	скляний завод	І. Й. Бубен	хутір Церковщина	37	8 450
45.	каменотесна фабрика	Г. М. Олешкевич	м. Житомир	26	3 502
46.	каменотесна фабрика	Н. Л. Кальницький	м. Житомир	45	7 700
47.	каменотесна фабрика	С. М. Салісь	с. Головин	160	19 456
48.	каменотесна фабрика	Н. Є. Воронова	с. Осинки	50	13 000
49.	тютюнова фабрика	Торговий дім Ш. Боярський	м. Житомир	94	17 984
50.	електростанція	Товариство міських і під'їздних шляхів в Росії	м. Житомир	187	58 518
Старокостянтинівський повіт					
51.	цукровий завод	Товариство цукрозаводчиків	м. Старокостянтинів	611	46 900
52.	цукровий завод	Товариство цукрозаводчиків	м. Красилів	813	76 987
53.	цукровий завод	Товариство «Збруч»	с. Фрідріховка	609	29 876
54.	борошномельний млин	О. С. Дубасова	с. Новікі	33	3 568
55.	борошномельний млин	М. П. Шестаков	с. Санчики	21	1 392
56.	тютюнова фабрика	А. Е. Бермен	м. Старокостянтинів	41	3 750

Продовження таблиці

57.	пивоварний завод	К. Р. Кельнер	м. Кульчини	27	2 420
58.	фабрика залізних печей	Є. В. Гунь	м. Волочиськ	31	3 106
59.	цегельний завод	М. Х. Беренштейн	м. Волочиськ	42	4 200
60.	цегельний завод	Г. М. Каменир	с. Поповци	43	3 208
Заславський повіт					
61.	цукровий завод	І. А. Потоцький	с. Кременчуки	474	38 946
Овруцький повіт					
62.	лісопильний завод	Р. І. Гуаліно	с. Усово	317	45 000
63.	лісопильний завод	В. М. Охотніков	с. Рокитно	51	7 364
64.	лісопильний завод	Ю. А. Кацінельсон	м. Овруч	23	765
65.	лісопильний завод	Брати Вайсбурди	с. Пелчанка	25	1 247
66.	лісопильний завод	Я. І. Готтесман	урочище Мудрич	28	2 474
67.	лісопильний завод	Я. І. Готтесман	урочище Деревци	28	2 760
68.	лісопильний завод	А. С. Гельфанд	урочище Заволоча	28	500
69.	лісопильний завод	А. С. Гельфанд	урочище Вовча гора	28	1 800
70.	лісопильний завод	І.Л. Моргулес	с. Рудня Льва	23	3 200
71.	лісопильний завод	В. А. Гендельберг	хутір Млинок	30	3120
72.	лісопильний завод	Ц. Х. Мінц та І. Н. Гальпер	урочище Поросливо	89	15 000
73.	лісопильний завод	К. Д. Тульчинський	с. Городець	44	3 190

Продовження таблиці

74.	лісопильний завод	Й. Л. голендберг та С. К. Фінкельштейн	с.Нагоряне	22	2 712
75.	лісопильний завод	Ш. Б. Шаць, О. Д. Вайнер	хутір Александровка	30	3 742
76.	лісопильний завод	М. Ш. Бать	м. Олевськ	22	1 889
77.	лісопильний завод	І. Г. Карк	с. Ясенци	21	1 260
78.	фарфоровий завод	А. Ю. Карант і М. Ф. Кушнірський	м. Олевськ	49	16 500
79.	фарфоровий завод	Т. К. Пржибильський	м. Іскорость	70	20 551
80.	скляний завод	Товариство скляних заводів	с. Рокитно	269	68 638
81.	скляний завод	З. Б. Офман	с. Обиходи	76	9 560
82.	каменотесна фабрика	К. І. Крушевський	м. Олевськ	43	7 500
Кременецький повіт, 2-га ділянка					
1.	паркетна фабрика	А. Ф. Карлович	с. Лози	150	10 000
2.	меблева фабрика	З. З. Мойс	м. Радзивилів	35	3 200
3.	чавунний і механічний завод	О. Х. Абр	м. Кременець	54	10 000
4.	цегельний завод	Б. І. Мойсевич	с. Білокриниці	70	5 200
5.	свічний і лісопильний завод	С. І. Хаїмов	м. Радзивилів	65	5 000

Продовження таблиці

6.	фабрика перламутрових гудзиків	М. Л. Самуїл	м. Радзивилів	100	20 000
7.	лісопильний завод	Ф. Я. Бейришев	м. Радзивилів	40	10 000
8.	паперова фабрика	Торговий дім М. Г. Воловник	с. Острожск	176	26 280
9.	паперова фабрика	К. П. Ісааков	м. Мірополь	276	46 000
10.	Курчицький лісопильний завод	В. А. Мордко	урочище Дубово-Курчиськ	22	2 000
11.	Паньковський лісопильний завод	І. А. Потоцький	урочище Паньково	52	4 200
12.	Буртинський цегельний завод	Д. К. Станіслав	с. Буртинь	51	9 000
13.	Мар'янівський скляний завод	Р. Д. Зейлик	с. Мар'янівка	170	18 500
14.	Погорільський скляний завод	Ш. Д. Лейбович	с. Погоріле	140	16 000
15.	Тартакський скляний завод	Д. З. Розенфельд	с. Тартак	165	24 300
16.	Курчицький скляний завод	Д. Н. Межиричський	с. Курча-Гута	96	12 600
17.	Поломський скляний завод	А. З. Дунаєвський	урочище Поломи	22	4 000
18.	скляний завод	Д. З. Розенфельд	м. Романов	200	36 200

Продовження таблиці

19.	фарфоровий завод	З. А. Зельман	м. Городніца	396	87 000
20.	Барановський фарфоровий завод	Г. М. Петрович	м. Барановка	327	50 000
21.	Довбишовський фарфоровий завод	Р. Р. Іванович	с. Довбиши	110	27 100
22.	Каменно-Бродський фарфоровий завод	З. А. Зельманович	с. Каменно-Бродськ	484	60 000
23.	Полонський фарфоровий завод	З. А. Зельманович	м. Полонне	172	40 000
24.	Федоровський фарфоровий завод	Товариство В. І. Бердніков	с. Токарівка	397	58 000
25.	шкіряний завод	Брати Гершковичи	м. Корець	22	4 150
26.	Новоселицький цукровий завод	Александровське товариство	с. Новоселиця	298	51 000
27.	Корецький цукровий завод	І. А. Потоцький	м. Корець	487	42 000
28.	Ново-Чарторийський млин	Г. Ш. Гершов	м. Нова Чарторія	34	4 000
29.	Лубчицький млин	Б. С. Мезенцев	м. Новоград-Волинський	26	4 000

Продовження таблиці

30.	Подлубецький млин	І. Н. Дехне	м. Ємільчино	21	3 000
31.	Чижовецька паперова фабрика	Б. С. Мезенцев	с. Чижовка	102	17 000
32.	Жаровський лісопильний завод	М. П. Гріппарі та ін.	с. Жари	20	5 267
33.	Романовський лісопильний завод	Г. Р. Вольфович	м. Романов	128	32 700
34.	Полонський млин	А. Т. Карміне	м. Полонне	28	2 300
35.	Полонський млин	Я. Ф. Дунінь-Карвицький	м. Полонне	22	3 000
Острозький повіт					
36.	лісопильний завод	К. П. Макаров	урочище Красностав	27	3 000
37.	паперова фабрика	Ш. Л. Айзенберг	с. Поляни	94	12 000
38.	лісопильний завод	З. Фройм	с. Сільце-Ягодник	31	3 900
39.	Карпилівський лісопильний завод	М. А. Зусьман	с. Карпилівка	32	2 600
40.	паркетна фабрика	Торговий дім «Тайкури»	с. Тайкури	61	15 000
41.	завод с/г машин	Ф. Б. Востра	м. Здолбунів	34	10 000

Продовження таблиці

42.	цементний завод	Акціонерне товариство «Волинь»	м. Здолбунів	642	140 000
43.	Здолбунівський млин	Ш. Л. Байвель	м. Здолбунів	27	3 400
44.	Томахівський млин	П. В. Могилевська	с. Томахів	30	3 400
45.	Острозька паркетна фабрика	Г. Г. Зусьман	м. Острог	20	5 000
46.	борошномельний млин	нащадки князя С. Четвертинського	с. Стригани	23	2 500
47.	борошномельний млин	Д. І. Піхно	с. Кургани	38	6 269
Рівненський повіт					
48.	паперова фабрика	Торговий дім «Моквин»	с. Моквин	50	10 000
49.	Оржевський лісопильний, фанерний і паркетний заводи	Товариство технічної розробки лісного виробництва	с. Оржів	956	180 000
50.	чавуноливарний і механічний завод	Я. П. Сваровський	с. Квасилів	81	23 600
51.	цегельний завод	К. С. Луцевський	урочище Рудка	88	18 100

Продовження таблиці

52.	Малоселищанський скляний завод	О. Ш. Шапіро	слобода Мале Селище	147	25 600
53.	Мидський скляний завод	Б. С. Козіоль	с. Мидськ	70	6 600
54.	сірникова фабрика	Акціонерне товариство «Волинь»	урочище Біла	75	12 200
55.	Житинський рафінадний завод	Товариство Житинського заводу	м. Рівне	915	199 000
56.	Шпанівський цукровий завод	Товариство Шпанівського заводу	с. Олексин	560	57 000
57.	пивоварний завод	Акціонерне товариство «Бергшлюс»	м. Рівне	116	19 000
58.	чавуноливарний завод	А. Л. Гендзель	м. Рівне	20	9 230
59.	фанерна фабрика	П. Ч. Валявський	м. Костопіль	46	5 000
60.	Шпанівський винокурний завод	Ф. Я. Радзивіл	с. Шпанів	40	7 000
61.	цегельний завод	І. Б. Райз	урочище Рудка	58	8 600
62.	лісопильний завод	М. Е. Малинський	м. Костопіль	38	6 760

Продовження таблиці

63.	Костопільський скляний завод	Н. Ю. Кофман	м. Костопіль	90	34 000
64.	фанерна фабрика	Г. І. Шерель	м. Костопіль	76	10 000
65.	Квасилівський пивоварний завод	І. І. Земан	с. Квасилів	29	3 000
66.	прядильна фабрика	І. А. Яндура	с. Квасилів	65	10 000
67.	скляний завод	Товариство «Бронниця»	с. Бронниця	145	20 000
68.	Бронницький лісопильний завод	З. П. Ліпшиць	с. Бронниця	21	2 217
Луцький повіт, 3-тя ділянка					
1.	суконна фабрика	Еля і Нухим Кельмановичи Бракери	с. Волнянка	33	6 257
2.	лісопильний завод	Б. А. Вайнберг	урочище Шибуново- Звірів	33	1 950
3.	лісопильний завод	Л. Д. Бернштейн	с. Уляник	39	2 184
4.	лісопильний завод	Володимир, Вацлав і Сигізмунд Підгорські	маєток Хіноч	45	3 000
5.	лісопильний завод	Х. І. Готтесман	урочище Олександрія	30	2 989

Продовження таблиці

6.	лісопильний завод	Х. І. Готтесман	урочище Гуково	25	3 001
7.	лісопильний завод	М. М. Блянь і Е. Г. Зальцман	с. Словатичи	24	2 800
8.	механічний завод	Ф. І. Свобода	м. Луцьк	64	18 653
9.	скляний завод	С. Ф. Вільношевський	с. Богуславка	200	30 715
10.	скляний завод	Брати Перцовські	м. Софіївка	210	28 344
11.	скляний завод	Ф. М. Шамесь і Х. Шапіро	м. Гуливичів	200	34 000
12.	цегельний завод	А. С. Луцевський	м. Луцьк	80	15 982
13.	борошномельний млин	А. С. Глікліх	м. Луцьк	24	3 024
14.	цегельний завод	А. С. Глікліх	м. Луцьк	80	8 460
15.	лісопильний завод	Ш. В. Шаца	с. Липно	20	2 100
16.	лісопильний завод	А. А. Бухман	станція Маневичи	25	1 584
17.	лісопильний завод	А. А. Бухман	роз'їзд Волчецьк	23	2 600
18.	лісопильний завод	Ф. Б. Радзивіл	с. Цумань	40	4 600
Дубенський повіт					
19.	паперова фабрика	Л. І. Моргулісь і Г. А. Райхель	с. Пусто-Іваньє	43	5 900

Продовження таблиці

20.	лісопильний завод	М. А. Зусьман	с. Гурби	25	721
21.	лісопильний завод	Ш. Л. Гурвиць	м. Дубно	25	3 800
22.	борошномельний млин	Б. В. Гольдман	м. Дубно	31	4 928
23.	цукровий завод	Карвіце-Озерянське товариство	м. Мізоч	307	45 253
Заславський повіт					
24.	паперова фабрика	Дитятківське товариство	с. Понінки	795	167 546
25.	паперова фабрика	Дитятківське товариство	м. Славута	74	21 600
26.	паперова фабрика	Ш. Монеко і Я. Гешелевич	с. Ташки	39	6 480
27.	паперова фабрика	Ш. Монеко і Я. Гешелевич	с. Міхло	35	4 852
28.	паперова фабрика	І. Ф. Крішталь	с. Сівки	48	7 000
29.	паперова фабрика	Р. Б. Сангушко	м. Славута	106	24 219
30.	паперова фабрика	Р. Б. Сангушко	с. Цвітоха	26	3 374
31.	механічний завод	С. Л. Штиреншис	м. Заслав	25	4 875
32.	цегельний завод	М. Б. Фінкельштейн	с. Купина	43	3 000
33.	фаянсовий завод	О. У. Сігаль	м. Славута	126	48 000
34.	цукровий завод	І. А. Потоцький	с. Клембівка	563	35 748

Продовження таблиці

35.	цукровий завод	І. А. Потоцький	м. Шепетівка	1 529	9 012
36.	лісопильний завод	Л. Ш. Беренштейн	м. Суділков	35	3 200
37.	винокурний завод	нащадки графа Грохольського	м. Гриців	25	895
38.	каменотесна фабрика	І. А. Потоцький	м. Шепетівка	40	6 920
39.	каменотесна фабрика	К. Стрончинський	м. Шепетівка	90	150 000
Рівненський повіт					
40.	лісопильний завод	В. І. Плятер	м. Дубровиця	48	3 964
41.	лісопильний завод	М. Д. Лернер	с. Вири	25	2 640
42.	лісопильний завод	О. М. фон-Кауфман	станція Удрицьк	26	1 439
43.	лісопильний завод	К. фон-Боновут	маєток Карасин	33	3 060
44.	винокурний завод	В. І. Броель-Плятер	с. Воробіно	20	720
Ковельський повіт					
45.	лісопильний завод	Н. М. Шапіро	с. Угли	20	1 347
46.	лісопильний завод	Б. М. Шпільберг	с. Оси	20	2 100
47.	лісопильний завод	М. Цацкісь і А. Гохлернер	урочище Юхимівка	20	1 493
Володимир-Волинський повіт					

Продовження таблиці

48.	цегельний завод	М. Б. Беркнер	м. Володимир-Волинський	84	11 201
49.	борошномельний млин	В. Б.Іойхензон	м. Володимир-Волинський	20	3 500
50.	винокурний завод	Ф. Чапський	с. Конюхи	28	2 740
51.	лісопильний завод	В. Б.Іойхензон	м. Володимир-Волинський	20	2 100
52.	борошномельний млин	Б. Васерман і С. Шильман	м. Володимир-Волинський	20	2 000
53.	лісопильний завод	В. Бжинський	м. Володимир-Волинський	20	3 433
Острозький повіт					
54.	милові кар'єри	Акціонерне товариство «Волинь»	с. Старомильськ	110	19 030
Новоград-Волинський повіт					
55.	каменотесна фабрика	Брати Бунін-Карвіцькі	с. Полонне	30	5 190

Джерело: [56, арк. 30-31 зв.]